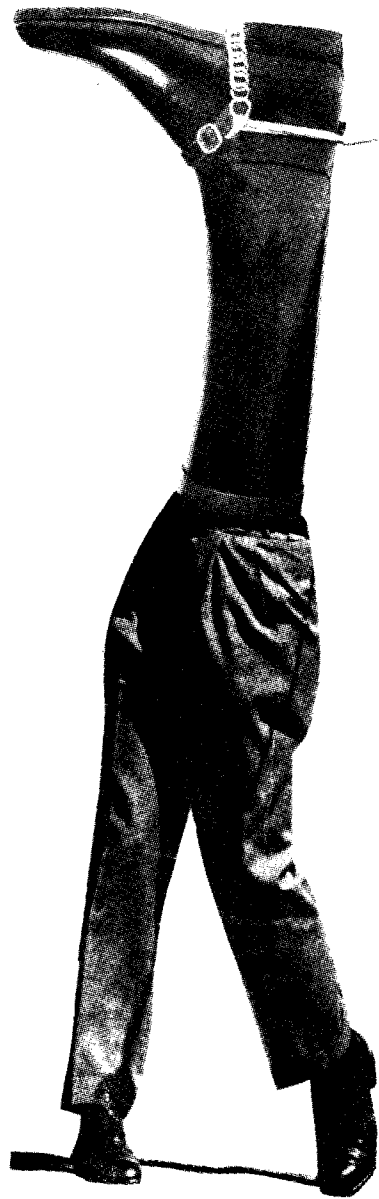
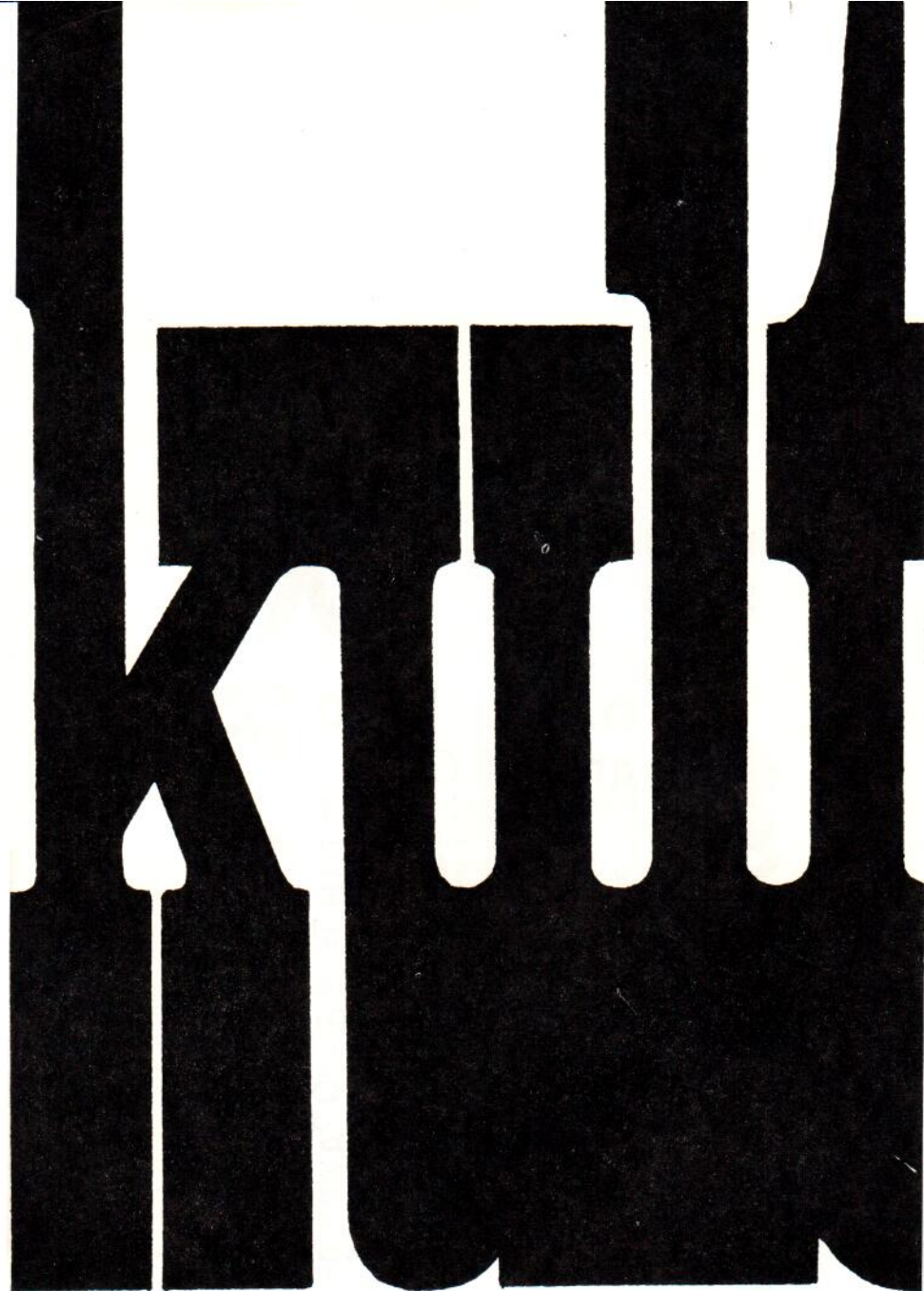

KULTURA

Teorija

**ČASOPIS ZA TEORIJU I
SOCIOLOGIJU KULTURE
I KULTURNU POLITIKU**

KULTURA

REDAKCIJA

RANKO BUGARSKI
RADOSLAV ĐOKIĆ
SVETA LUKIĆ
SLOBODAN MAŠIĆ
RANKO MUNITIĆ
MILOŠ NEMANJIĆ
(odgovorni urednik)
MIRJANA NIKOLIĆ
RUŽICA ROSANDIĆ

OPREMA

BOLE MILORADOVIĆ

LEKTOR

ILIJA MOLJKOVIĆ

KOLAŽI

ing. arh. DRAGUTIN RUMENČIĆ

METER

DRAGOSLAV VERZIN

Izdaje: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka,
Beograd

Redakcija časopisa »Kultura«, Beograd, Nemanjina 24,
II sprat, telefon 656-869.

Izlazi četiri puta godišnje. Cena jednog broja 15 din.
Godišnja pretplata 40 din. za ustanove 60 din. za ino-
stranstvo 120 din. Pretplata se šalje na adresu: Zavod
za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd, Nema-
njina 24/II. Žiro račun 60806-603-8836 s naznakom »Za
časopis Kultururu«.

Rukopise slati u dva primerka s rezimeom.

KULTURA-Review for the Theory and Sociology of
Culture and for Cultural Policy (Editor in Chief, Miloš
Nemanjić), Beograd, Nemanjina 24/II, tel. 656-869. Publi-
shed quarterly by Zavod za proučavanje kulturnog raz-
vitka, Beograd, Nemanjina 24/II. Single copy U. S. \$ 3
— Annual subscription U. S. \$ 8 should be sent to
Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd,
Nemanjina 24/II. Account c/o Beogradska banka
60811-620-16-1-320091-02090 Please send all contribution
in 2 copies with a summary.

Stampa grafičko preduzeće »Slobodan Jović«, Beograd

SADRŽAJ

TEME

Rudi Supek

SOCIOLOŠKI ZNAČAJ AMATERIZMA

8

Edvard Sapir

KULTURA — PRAVA I PATVORENA

17

Stevan Majstorović

UNESKO I ULOGA MALIH NARODA
U KULTURNOJ SARADNJI

43

Rejmond Vilijams

BAZA I NADGRADNJA U MARKSISTIČKOJ
TEORIJI KULTURE

67

Svetislav Pavičević

KNJIŽEVNA, AUDITIVNA I VIZUELNA
KOMUNIKACIJA

85

Sjuzan Langer

ČOVEK I ŽIVOTINJA: GRAD I KOŠNICA

103

ISTRAŽIVANJA

Ljubomir Madžar

EKONOMSKI ASPEKTI KULTURNOG RAZVITKA

116

Snežana Medić

ŠTA RODITELJI PODRAZUMEVAJU POD POJMOVOM
„DOBRO DETE“

145

Čedomir Dragojević

KULTURNE POTREBE I NIVO INTERESOVANJA
UČENIKA SREDNJIH STRUČNIH ŠKOLA

152

DOKUMENTI

Tribina X kongresa

STVARALAŠTVO I SLOBODA

170

OSVRTI

Jelena Stakić

USPETH U ŽIVOTU POMOĆU MAGNETSKOG UPLIVA

196

Dragoljub Gavarić

SKUPŠTINA KNJIŽEVNE OMLADINE

204

PRIKAZI

Mirko Đorđević

ETIDE O (D)RACIONALIZMU

208

Anka Bjelobaba

ZAN FURASTJE: UNIVERZITET PRED STECAJEM

218

Nikolaj Timčenko

ATRIBUTI FILOSOFSKOG MISLJENJA

224

Stevan Majstorović

IN MEMORIAM: ALEKSANDAR ACKOVIĆ

229

SUMMARY

231

I DEO

TEME

RUDI SUPEK

SOCIOLOŠKI ZNAČAJ AMATERIZMA

Pravi se amaterizam, ta spontana kulturna djelatnost, zove amaterska stoga, jer ne postoji s motivom sticanja sredstava za život, nego je izraz unutrašnje motivacije i potrebe čovjeka da djeluje, da se izražava kulturno-umjetnički, ali da se izražava ne samo zbog unutrašnje potrebe, nego i zbog društvene potrebe; jer ta djelatnost ima dva bitna aspekta da udovolji jednom interesu i jednoj kreativnoj potrebi izražavanja, i s druge strane da je ona izraz spontane manifestacije društvenosti.

Kad se govori o amaterizmu kao takvom treba imati te bitne aspekte u vidu — jedan je sam sadržaj izražavanja, a drugi je sama ljudska komunikacija. Dakle, s jedne strane izražavanje, doživljavanje umjetnosti, a s druge strane problem ljudske zajednice, ljudske komunikacije, nešto što je u vezi i s pojavom demokratizma. Jer, kad raspravljamo o amaterizmu, onda ćemo vidjeti, da se historijski razvio s pojavom moderne demokratizacije. Ja bih rekao da nosi obilježja razvitka ljudske zajednice u novim uvjetima. Otud su one sudbinski povezane sa razvitkom ljudske zajednice i načinom ljudskog života u ljudskoj zajednici uopće.

Historijski gledano amaterizam se javlja kao reakcija prema tradicionalnoj seljačkoj kulturi, vezanoj uz crkvenu kulturu. Jer, uz crkvu su vezane svečanosti, proslave i seoski običaji, koji su bili manje više na religioznoj osnovi, a u svim tim činima glavni je glumac bio samo svećenik.

Zatim se on javlja kao reakcija prema tradicionalnoj cehovskoj kulturi, tu su običaji koji imaju laički karakter, dakle gdje se formiranje društva javlja u sličnoj situaciji koja je tipična

za korporacije i cehove, koji stvaraju ono što zovemo osnovicom za građansku kulturu, laičku kulturu, vezanu uz ambijent, uz grad, ili varošicu, i može se reći da se zapravo ta djelatnost razvija kroz XVIII i do kraja XIX vijeka.

Amaterska djelatnost počela je onda tokom vremena da prodire pomalo i na selo. Selo prihvata umjetničku djelatnost, oblike i sadržaje, koje je zapravo stvorilo građanstvo, koje su stvorila cehovska i različita zanatlijska društva. Ali, istovremeno vidimo da dolazi do diferencijacije kad se pored zanatlijskog društva stvara i radničko društvo, pored društva građanskog, laičkog karaktera, nastaje društvo prosvjetiteljsko-zemljoradničkog karaktera koje nosi običaje sa sela. Prema tome postoji potreba da se kroz amatersku djelatnost pojedinci ili grupe manifestuju ne samo kao nosioci profesionalne djelatnosti, nego upravo kao nosioci kulturne djelatnosti.

Već tada vidimo velike diferencije radničkih korporacija i radničkih sindikata od zanatlijskog cehovskog društva, građanskog društva i organizovanje na klasnoj osnovi.

Možemo reći, kad govorimo o korenima amaterske djelatnosti, da imamo posla s nečim što se zove pučka ili narodna kultura, i to obje — građanskog karaktera. Ona nosi karakter izživljenja nacije, i dalje spojena sa seljačkom tradicionalnom, prenošenjem svojih djelatnosti u sela. Na primer, u seljačkoj stranci u bivšoj Jugoslaviji poznato je da je P. Radić širio ideju amaterizma i djelovao među seljacima kao predstavnik građanstva. Istovremeno radnička klasa i radnički pokret također pokreću kulturne djelatnosti, — razumije se, koriste ih za svoju klasnu, radničku tradiciju, za radničke sadržaje i za radničku klasnu borbu.

Kulturne amaterske djelatnosti razvijale su se s razvojem klasne svijesti i išle od pojedinaca, recitatora, do pučkog teatra (kakav je sada zamislilo Bertold Brecht, kakav traže u tradiciji i koji se želi održati od mnogih teoretičara).

Možemo reći, da taj amaterizam i amaterska tradicija predstavljaju nasušnu potrebu da se čovjek kao član društvene grupe, i jedne društvene organizacije ili formacije, sloja ili klase, afirmira upravo kao član, da manifestira to svoje pripadanje, ta potreba, i te forme izražavanja su, međutim, sa suvremenim razvojem došle u izvjesnu krizu. I, možemo reći, da ta kriza klasne, tradicionalne pučke kulture u osnovi predstavlja izvjesnu krizu amaterizma u savremenom svijetu.

Želio bih da upozorim samo na neke momente koji su uzrok krize amaterizma u suvremenom svijetu, ali koji su, odmah zatim, učinili da amaterizam dolazi na neke nove osnove i da se mora organizirati na nekim novim premisama.

Jedan od razloga krize amaterizma u tradicionalnom obliku koji smo naslijedili od prošlih stoljeća, sa tradicijom društvenih grupa i klasa je pojava stvaranja velikih urbanih gradskih centara, koji su zapravo doveli do izolacije pojedinaca, do povećanog razvijanja zajednica. To se javlja ne samo na selima, nego i u malim gradovima i gradićima, iako se samo ljudi mnogo bolje poznaju, tu su sačuvali onaj odnos lice u lice, svi se manje-više međusobno poznaju, a to već samo stimulira te aktivnosti.

Sledeći je uzrok krize razvoj masovnih komunikacija u suvremenom životu uz istovremeni uticaj i tipa školovanja.

Suvremenim školovanjem, s jedne strane, išlo se više u sticanju specijalističkih znanja. Tako se pomalo došlo do velike specijalizacije škola i sticanja većih stručno-tehničkih znanja. To se odrazilo i u školskim programima — više se išlo prema tehničkom i praktičnom izobražavanju, tako da su amaterske djelatnosti, kao što vidite, potisnute. Kad bi se načinila jedna analiza, koja bi obuhvatila poslednjih pedeset godina videlo bi se kako su one u sistemu odgoja i obrazovanja u opadanju, da su zapostavljene zbog opterećenosti kadrova koji bi to vodili. Nema ljudi koji bi u vanškolskom vremenu mobilizirali omladinu, — na bilo čemu. Njima se to ne radi, a mnogima se čini i besmislenim. Tako je i taj školski sistem sve više dovodi do krize djelatnosti koje su od važnosti za socijalizaciju mladog čovjeka. Tako su se te aktivnosti reducirale i kod nas, i malo je entuzijasta koji su sposobni omladinu povući. Ovi su rijetke iznimke. Za to postoje mnogi razlozi, a jedan je loše ekonomsko stanje kadrova, koji se onda orijentiraju ne na amaterske kulturne djelatnosti, nego na honorarni rad i nastojanje u svoje slobodno vrijeme još nešto zaraditi i tako preživjeti. Po mom mišljenju, suvremeni sistem školovanja je tu djelatnost zanemario i smatram da je to veliki nedostatak.

Uz ove već navedene razloge treba spomenuti i razvoj masovnih komunikacija. Imam u vidu — radio, televiziju i film. Sredstva masovnih komunikacija počinju tu da stvaraju obiteljsku individualnu kulturu, pasivnom primjenom kulture, kulturnog doživljaja. Ova kultura masovnih komunikacija i medija koja se stvara, ona faktično ima za posledicu — da je čovjek pasiviziran dok je nužan i koristan izraz uvijek

aktivan. Kao što dijete ne može ostati mirno na mjestu, mora skakati, vikati, tako i čovjek ima potrebu da svoje doživljaje, emocije, na aktivni način izražava. Međutim, suvremena kultura uči čovjeka da prima doživljaje i senzacije i da pri tom ostaje pasivan, bezličan.

Moderne analize pokazuju bum aktivnih formi izražavanja. U zapadnim i najciviliziranijim zemljama, koje su na vrlo visokom kulturnom nivou, gde su veoma razvijena sredstva masovnih komunikacija i gde ljudi imaju više slobodnog vremena, sve više dolazi do oživljavanja aktivnih formi umjetničkog i kulturnog djelovanja. Iako radio i televizija i film predstavljaju izvjesnu opasnost, iako uvjetuju stvaranje posebnih oblika kulturnog doživljavanja, ta opasnost se ipak može prevladati i prevladava se kada za to postoje povoljni uvjeti.

Još jedan momenat koji bih naglasio jeste izvjesno sve veće individualiziranje, — što podjednako važi za kapitalističke i socijalističke zemlje. Individualizam je pojam suvremene kulture, čovjek živi u užem krugu, nema potrebe da se izražava kolektivno. Mi to vidimo čak prema tradicijama nekih naroda. Neki narodi npr. imaju potrebu da pjevaju u koru, ne samo da pjevaju u koru, nego da pjevaju i više glasno; imate narode koji pjevaju i sviraju — zbornu. To su Španci, i Slaveni, i uopće neke nacije koje imaju potrebu da se spontano, kolektivno izraze.

Francuzi istupaju individualno sa pjesmom i zabava se sastoji u jednom, rekao bih, predstavničkom komuniciranju, svi se tu mogu obredati, pa i tako dolazi do kolektivnog zadovoljstva, — ali je to individualni način. Taj individualni način se širi, pogotovo se širi sa kultom zvijezda, sa kultom starova. Dolazi do profesionalizacije i onda ljudi stiču pomalo osećaj manje vrijednosti, nespretnosti, nesigurnosti, i nemaju onaj spontani odnos prema izražavanju kao što ga imaju nacije koje su kolektivni način sačuvali, — a što je nesumnjivo važno kao faktor stimulacije, kao način ponašanja. Neobično važno, jer u suprotnom dovodi do čitavog niza posledica i problema, o kojima sada neću govoriti, ali što se odražava negativno na spontanost čovjeka i forme njegovog doživljavanja. To može da dovede i do mističnih, do tjeskobe, do religioznosti itd.

Radi se o tome što u amaterizmu prevladava jedna spontana forma izražavanja, — to mi se čini da je bitno, — koja pretpostavlja spontanost društvenih komunikacija, koja znači oslobađanje karaktera čovjeka, znači prema tome lakoću, da čovjek prelazi iz jednog izraza u drugi, koji nije specijaliziran. Vidjet ćemo da se

suvremeni amaterizam razvija u smislu specijalizacije kulturnoumjetničkog izražavanja, ali u osnovi on to ne bi smio biti, i u osnovi je čovjeka taj sinkretički karakter izražavanja. Trebalo bi da čovjek ima istu lakoću da se izrazi riječima, tonom, pokretom, gestom.

I, upravo ta spontanost izražavanja je povod njegovog lakšeg uključivanja u samu društvenu zajednicu. Kod nas, na primjer, Mediteranci su spontaniji u izražavanju nego kontinentalci sa svojim patrijarhalnim oblicima odgoja, opterećeni krutošću i bez spontanosti.

Ta spontanost je karakteristična osnovica, koja je po mom mišljenju važna za sve amaterske djelatnosti; ona je dio izvjesne kulture i psihologije te kulture. Ima nacija koje su sačuvala, što se kaže, društvenu igru, gdje svi zajedno pjevaju, muziciraju, zabavljaju se. Ili uzmite neke evropske nacije na Kontinentu u usporedbi sa latinsko-američkim nacijama: ove prve sjede oko stola i tu neće doći do zajedničke pjesme, a drugdje svi zajedno pjevaju. Znači, postoji izvjesno laičko ljudsko komuniciranje koje je onda osnovica amaterske djelatnosti, i gdje je to jače, tamo vidimo da su amaterske djelatnosti razvijenije. Tako je to npr. u Čehoslovačkoj, u Njemačkoj, a mnogo je manje razvijeno u Francuskoj, i Italiji — koja bi po temperamentu tendirala ka toj spontanosti, ali je došlo do deformiranja i individualiziranja. Taj karakter, ta psihološka potreba koja tendira prema jednoj spontanosti, da se čovjek na taj način izražava, to je izraz jedne potrebe da čovjek doista bude društven, da se identificira s nekim i zajednički izrazi; rekao bih, da tu ima jedan ekstatički karakter.

Maksim Gorki kaže na jednom mjestu u svojim bilješkama da ga je najviše fascinirala ljubav i korsko pjevanje, da su to dvije stvari koje su ga najviše fascinirale i da je nevjerovatni doživljaj da mužici koji su se prostački zabavljali po terevenkama, kad pjevaju u koru da se prosto produhovljavaju, da se od divljaka pretvaraju u produhovljena bića, znači rađa se nešto čime postaje on drugi čovjek, rađa se nešto ekstatičnog karaktera.

Čovjek iz uobičajenih uvjeta života izlazi i dolazi u neko više stanje. Te ekstatičke forme za jednog seljaka imaju jedan naročiti duhovni sadržaj. Za drugog čovjeka ne moraju imati, ali mogu da budu isključivi izraz jedne duboke potrebe za zajedničkim, kolektivnim izrazom.

Ako ne želimo, odnosno ako ne znamo stvoriti potrebe i zadovoljenje potreba na kulturnim mjestima, na kulturnom planu, onda će nam

se, na drugom planu nametnuti drogiziranost, religioznost, mistika, terevenke, alkoholizam, tučnjava itd. Dakle, ako smo znali tu potrebu čovjeka na neki način kanalizirati, identificirati s jednim kolektivnim doživljajem, spontanim kolektivnim doživljajem, ako smo taj interes znali podstaći, ako smo stvorili jednu formu koja ima istovremeno kulturni oblik i koja zadovoljava neobično duboku potrebu čovjeka, onda ćemo ono drugo izbjeći. To se vidi i po tome što danas u Americi već krše granice između publike i zabavljača, aktera. Amaterizam nužno, to je slučaj u Britaniji, pučki teatar lomi granice između pasivnog i aktivnog, dolazi do društvenog karaktera izražavanja, do brisanja granica između izvođača i slušaoca, do kršenja svih barijera i granica između njih. Tendencija je ka ekstatičkom karakteru doživljavanja i ono je potpuno kad se uspjelo stvoriti jedinstveno doživljavanje, ideal je da su svi u njemu aktivni, — to je jedan opći ples, jedna opća igra, jedna opća pjesma, gdje se onda čovjek na neki način masovno manifestira.

Ali, kao što sam već spomenuo, neke crte amaterskog izražavanja danas su u izvjesnoj krizi — zbog karaktera suvremenog društva, modernizacije itd. Tu se postavlja pitanje na koji način danas probleme tog amaterskog izražavanja riješiti? Htio bih samo da navedem nekoliko momenata.

Meni se u prvom redu čini da se amaterski rad, da se amaterske djelatnosti moraju prilagoditi uvjetima društvenog života, a to znači da će nužno imati više različitih oblika, organizacijskih oblika tog djelovanja, kao što će imati i različite sadržaje.

Mislim da će to ići od formi koje mogu biti jako masovne do formi koje su čisto individualne. Dakle, tu postoji jedan veliki raspon.

S druge strane, on će kod takve sve veće razvijenosti suvremenog društva imati i s obzirom na sadržaj izvjesne raznolikosti, što ide do krajnje specijalizacije, od toga da se svi jednom aktivnošću bave, pa do izvjesnih formi koje imaju globalni karakter, do muzike, plesa, kad raznorodne tendencije dovode do jednog sinteziranja. Dakle, to izražavanje treba da je očito uslovljeno uvjetima, i prema prilikama će se razvijati i jedno i drugo.

Što se tiče sadržaja, postavlja se i pitanje — kakav sadržaj? Nema sumnje da u uvjetima razvoja naše kulture i kulturnih sadržaja da mi kad govorimo o tome treba da imamo u vidu i historijske početke, tradicionalnu seljačku kulturu, građansku kulturu, laičkog karaktera. Svi

su se ti oblici faktički održali, od seljačkih običaja i tih oblika do sadržaja u pjesmama, itd. Razvija se danas jedan novi moderni folklor. Moderni jazz u velikoj mjeri tendira modernom folkloru. Takozvani VIS-ovi su samo jedna ekspresija koja pokazuje da je danas tendencija, da se time nadoknade folklorne grupe, jer su one — statistički tako izlazi — u opadanju, a vokalni sastavi su: u porastu. To je jedno. Drugo, nema sumnje, da će se sadržaj i tradicionalni oblici u amaterizmu sačuvati. Jer, pored toga što postoji nešto što se zove moderno, modernizam i snobizam, suvremeno čovječanstvo pokazuje izrazitu tendenciju da se vraća historijskim oblicima doživljavanja. Ono se vraća historijskim oblicima doživljavanja zbog više motiva i zbog potrebe nekog historijskog kontinuiteta i traženja historijskog porijekla, a naročito zato što živi u kulturi koja postaje sve univerzalnija i na svjetskom planu. Ljudi vide da kod nas masu toga propada, a preko radio-televizije prenosimo izraze drugih naroda, drugih kultura. To je jedna pojava, ta univerzalizacija kulturnih sadržaja, proširenjem komunikacija, što ne znači uništavanje starih oblika nego njihovo širenje u novim medijima, susretima raznih kultura, čuvanju raznolikosti, u susretima sela i gradova, u znatizelji suvremenog čovjeka, koji živi ne pod vlastitim crkvenim tornjem kampa-nilizmu, već pod putanjom umjetnih satelita i želi da se nađe na raznim geografskim sredinama, da vidi tuđi izraz i manifestira svoj vlastiti. Prema tome, ta univerzalnost, to je jedan motiv.

Drugi razlog je možda i važniji, a to je da živimo u vrijeme koje je pomalo histerično, i da se susrećemo s historijskim izrazima, imamo osjećaj da se vrijeme zaustavilo, da smo nekako ispali iz našeg vremena, ispali izvan sebe. I, čovjek se onda vraća nekim historijskim izvorima. Ne zbog njihovog sadržaja i funkcije. U suvremenom društvu funkcija i sadržaj nemaju svoj raniji smisao.

To nije nikakva naročita nostalgija za vraćanjem na staro, bivše stanje, nego je prosto osjećaj da nešto doživljavamo sada, gdje će se vrijeme zaustaviti, da to nije naše vrijeme i tako imamo izvjesni osjećaj rasterećenosti. I, ta potreba za izvjesnim rasterećenjem, to također ljude vraća na neke tradicionalne oblike, tako da mi vidimo danas da općenito u svijetu za amaterizmom postoji jedna potreba i da dolazi do oživljavanja starih oblika kao što su folklorni oblici, naročito.

Jedan drugi momenat koji je u vezi s potrebom da se ožive te amaterske djelatnosti je ona sociološka pojava o kojoj mnogo govorimo. To je pojava slobodnog vremena. Kad kažem slobodno

vrijeme, onda tu ne mislim na to da ljudi imaju više vremena, jer se radno vrijeme smanjilo, pa ne koriste sve da bi bili aktivni, da svaki dan imaju nešto vremena za kulturne neke aktivnosti, nego mislim o tome i na to da je slobodno vrijeme donijelo potrebu, stvorilo potrebu za nekim aktivnostima koje su upravo reakcija na radno vrijeme i na radne aktivnosti. Naime, radne aktivnosti su postale toliko mehanizirane, stereotipne, rutinske, pomalo zastupljujuće, da se rađa jedna potreba za nečim što će biti kompenzacija tih djelatnosti gdje bi se čovjek osjećao kao ličnost potpuniji. Što Amerikanci zovu hobby to je ono što vidimo kao rehabilitaciju zanatlijskih djelatnosti. To je ona djelatnost gdje čovjek nešto sam stvara, zainteresiran je da sam izvodi i ima užitak kod toga. A, to može biti i kulturna djelatnost i oblikovana djelatnost.

Neobično se širi likovna djelatnost i te likovne djelatnosti koje se šire predstavljaju na neki način izraz rehabilitacije zanatlijske djelatnosti u suvremenom društvu. Suvremena industrija stvara nove ambijente koji pružaju više kulturnih i estetskih vrijednosti, gdje svaki čovjek nema ambiciju da spava na nekom krevetu nego da stvori ambijent koji bi bio individualno prožet njegovom maštovitošću. Kad likovna djelatnost ulazi u industrijski dizajn i stvara ambijente, to predstavlja danas jednu pogodnu osnovicu za razvoj amaterske djelatnosti.

Drugi moment koji je u vezi sa organizacijom tih aktivnosti je na planu opće-društvenih manifestacija. Činjenica je, što se vidi iz statističkih podataka, da ima dosta različitih smotri. pogotovu u posljednje vrijeme.

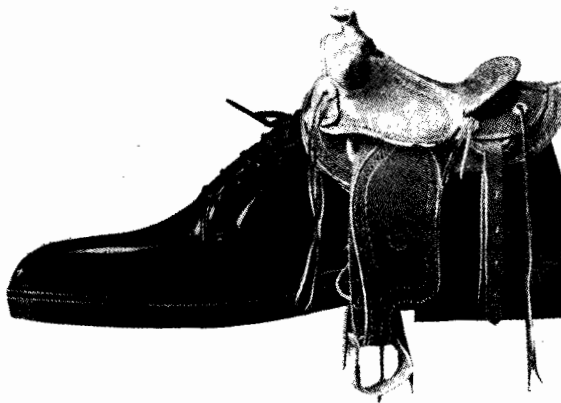
Ali, rekao bih da nije problem masovnih manifestacija kroz ovakve djelatnosti samo u tome da se nekoliko društava sastane na jednom mjestu, nego da se stvori pogodna atmosfera u društvenoj sredini da to sudjelovanje bude što šire, da ih što više učestvuje. To donekle ide s folklornim smotrama, ali za većinu takvih manifestacija masovna osnovica ne postoji.

Kod nas je uopće propaganda tih aktivnosti nedostatna. Budući da se ove manifestacije ne smatraju bitnim, to se niti naša štampa niti oni zaduženi za propagandu tih stvari dovoljno za to ne interesuju i ne posvećuju tome uopće naročitu pažnju, tako da nemamo stvorenu ni potrebnu atmosferu, niti imamo potrebne aktivnosti koje bi propagirale i stvarale određeno raspoloženje. Ovome pitanju ni sredstva javnih komunikacija, radio, televizija i štampa, ne posvećuju dovoljno pažnje. Znamo da se ljudi sami probijaju.

Osnovno je još i to da smo ušli u privatizaciju, u malograđansku kulturu po stilu života i da bi tu privatizaciju trebalo kršiti, i to s izvjesnim programima i s izvjesnim shvaćanjima tih programa. Ako nema koordinacije, onda socijalističko društvo ne može dobiti potrebnu angažiranost ljudi i ne razlikuje se od kapitalističkog društva. Mi tu neke amaterske oblike moramo razvijati ako želimo imati socijalističku zajednicu. Htio bih spomenuti da su sindikati kod nas potpuno zanemarili te kulturne djelatnosti, jedino je ostalo profesionalno osposobljavanje radnika na radnom mjestu. Pa, često se na žalost ne zna da osposobljavanje na radnom mjestu ne ide samo kroz profesionalno osposobljavanje nego i kroz osposobljavanje za normalni život u društvenoj zajednici i da to osposobljavanje ima neposredne veze sa produktivnošću i sa uklanjanjem nekih društvenih problema.

Na osnovu naučnih istraživanja koja su vršena u Engleskoj utvrđeno je da radnici koji imaju normalni društveni život, uključujući amaterske i društvene djelatnosti, koji mogu da izraze svoje psihičke i fizičke potrebe, da ti radnici imaju mnogo manje nesreća na radu, da rade s mnogo više sigurnosti, smirenosti i da na taj način zajednici uštedeju milijune i milijarde.

Prema tome, izvjesne kulturne forme djelatnosti su bitni faktor produktivnosti rada. A ako ih smatramo luksuzom u suvremenoj strukturi i ako smatramo da je važno samo osposobljavanje za rad na radnom mjestu, a ne shvaćamo potrebu jednog i drugog kod čovjeka, onda će se to odraziti i mora se odraziti na način kao što sam rekao, jer ljudi neće moći da zadovolje svoje ljudske potrebe.

EDVARD SAPIR

KULTURA - PRAVA I PATVORENA*

Ima izvesnih termina koji poseduju jedno neobično svojstvo. Reklo bi se da njima omeđujemo naročite pojmove, pojmove koji polažu pravo na strogo objektivnu vrednost. U praksi, međutim, ti termini su označnice za nejasna područja mišljenja, koja se kolebaju ili sužavaju ili šire, zavisno od stanovišta svakoga ko ih upotrebi, obuhvatajući opsegom svoga smisla shvatanja koja su ne samo uzajamno neskladna već i delimice protivrečna. Ispitivanje takvih termina ubrzo otkriva da se pod sukobom raznolikih sadržina nahodi sjedinjujući čuvstveni ton. Doista, upravo taj relativno stalni oreol i jeste ono što tako neskladnom nizu shvatanja omogućuje da odgovori na isti zahtev. Tako ono što je za jednog čoveka „zločin“ za drugoga je „plemenitost“, a ipak se obojica slažu da je „zločin“, ma šta bio, nepoželjna. a „plemenitost“, ma šta bila, poštovanja dostojna kategorija. Na isti način, termin kao što je *umetnost****) može se upotrebiti tako da znači raznolike stvari, ali, ma šta značio, sam taj termin zahteva pažnju punu poštovanja, te izaziva ugodno istančano stanje duha, nekakvo očekivanje uzvišenih zadovoljstava. Ako nam ne godi posebno shvatanje umetnosti koje se nudi ili implikuje u jednom umetničkom delu, mi svoje nezadovoljstvo ne izražavamo iskazom „Onda ja ne volim umetnost“. Ovo kažemo jedino kad smo u nekom vandalskom duhovnom nastrojenju. Obično poteškoću zaobilazimo iskazom „Ali to nije umetnost, već samo dopadljiva konvencionalnost“, ili „To je čista sentimentalnost“, ili „To je tek sirovo iskustvo, građa za umetnost, a ne umetnost sama“. Ne slažemo se u pogledu vrednosti stvari i veza među stvarima, ali se dosta često slažemo s obzirom na posebnu

*) Edward Sapir: Culture, Genuine and Spurious, iz *American Journal of Sociology* 29 (1924), str. 401—429; delovi ovoga rada takode su objavljeni u časopisima *The Dalhousie Review*, 2 (1922), str. 165—178, i *The Dial*, 67 (1919), str. 233—236. Ovaj Sapirov ogled biće uskoro objavljen u knjizi njegovih *Ogleda iz kulturne antropologije* (priredio Ranko Bugarski), u izdanju BIGZ-a.

**) Kurziv prevodiočev.

vrednost neke označnice. Nevolje počinju tek kad se postavi pitanje gde, zapravo, tu označnicu treba nalepiti. Te označnice — možda bi bolje bilo da ih nazovemo praznim prestolima — jesu neprijateljice čovečanstva, a ipak nemamo drugog izlaza do da se pomirimo s njima. Mi to činimo ustoličujući svoje omiljene pretendente. Suparnički pretendenti kreću tada u rat na život i smrt, a prestolje na koje oni polažu prava ostaje sjajno i blista zlatom.

Zelja mi je da istaknem prava jednog takvog pretendenta na presto nazvan „kultura”. Ma šta bila, znamo da je kultura dobra stvar, ili da se bar takvom smatra. Utoliko, da obrazložim svoje mišljenje o tome kakva vrsta dobre stvari ta kultura jeste.

PROMENLJIVA SHVATANJA KULTURE

Izgleda da se reč „kultura” upotrebljava u tri glavna značenja ili skupine značenja reči. Pre svega, „kulturu” tehnički upotrebljavaju etnolog i istoričar kulture, kao termin koji ovaploćuje ma kakav društveno nasleđeni element u životu čoveka, materijalni i duhovni. Tako definisana, kultura je podudarna sa samim čovekom, jer čak i divljaci na najnižoj razini žive u jednom društvenom svetu koji se odlikuje složenom mrežom tradicionalno čuvanih navika, postupaka i stavova. Metod lova južnoafričkog Bušmana, verovanje severnoameričkog Indijanca u „lekovitu vradžbinu”, tip tragičke drame Atinjanina iz doba Perikla i elektromotor savremenog industrijskog sveta jednako su, bez ikakve razlike, elementi kulture, budući da je svaki taj element izdanak kolektivnog duhovnog pregnuća čoveka, i budući da se svaki zadržava za jedno dato vreme ne kao neposredna i automatska ishodnica čisto naslednih svojstava, već posredstvom manje-više svesno podražajnih procesa, sažetih terminima „tradicija” i „društveno nasleđe”. Sa tog su stanovišta sva ljudska bića ili, u svakom slučaju, sve ljudske skupine *kulturizovane**), mada na neizmerno različite načine i na neizmerno različnim stupnjevima složenosti. Za etnologa postoje mnogi tipovi kulture i beskonačno raznoliko mnoštvo elemenata kulture, ali se njima ne pridaje nikakva vrednost u uobičajenom smislu reči. Njegovi termini „viši” i „niži”, ako ih uopšte upotrebljava, ne odnose se ni na kakvu moralnu lestvicu vrednosti već na stupnjeve, stvarne ili pretpostavljene, u nekom istorijskom napredovanju ili nekoj evolucijskoj shemi. Ja ne nameravam da termin „kultura” upotrebljavam u tom tehničkom smislu. „Civilizacija” bi bila zgodna za-

*) Eng. *cultured*. — prim. prev.

mena za nj, da nije opštom upotrebom ograničena pre na složenije i istančanije forme kulturnog toka. Da bih izbegao brkanje s drugim primenama reči „kultura”, s upotrebama koje naglašeno obuhvataju primenu neke lestvice vrednosti, ja ću, gde je to nužno, umesto etnologove „kulture” upotrebljavati reč „civilizacija”.

Druga primena našeg termina je uobičajenija. Ona se odnosi na prilično konvencionalni ideal tananosti pojedinca, izgrađene na izvesnoj manjoj meri usvojenog znanja i iskustva, ali uglavnom sazdane od niza tipičnih reakcija, koje nose blagoslov jedne klase i jedne tradicije dugog ugleda. Istančanost u oblasti intelektualnih dobara traži se od kandidata za naziv „kulturizovane osobe”, ali samo donekle. Daleko se veći naglasak stavlja na manir, na izvesnu precioznost držanja, koja dobija različne boje, zavisno od prirode ličnosti koja je usvojila taj „kulturizovani” ideal. U najgorem slučaju, ta se precioznost izrođuje u prezrivo udaljavanje od manira i ukusa mase; to je dobro poznati kulturni snobizam. Kad je najtananjija, ta se precioznost razvija u blagu i hirovitu vrstu cinizma, u jednu zanetu skeptičnost koja se ni za šta na svetu ne bi dala izneveriti nekim neobičnim oduševljenjem; ovaj tip kulturizovanog manira prikazuje masi, koja tek retko naslućuje poražavajuću igru njegove ironije, jedno angažovanije lice, ali je to stav uzdržanosti, možda još korenitije od čistog snobizma. Nekakva distanca obično je *sine qua non* tog drugog tipa kulture. Još jedan od njegovih neizbežnih rekvizita jeste prislan dodir s prošlošću. Sadašnje delanje i mnjenje se, pre i iznad svega, saglédaju u svetlosti jedne utvrđene prošlosti, prošlosti beskrajnog bogatstva i slave; ako se uopšte, jedino se u pomisli, ili nikako, takvo delanje i mnjenje tumače kao skup oruđa za gradnju budućnosti. Aveti prošlosti, radije što dalje prošlosti, na svakom koraku pohode tako kulturizovanog čoveka. On je silno osetljiv na njihov i najmanji dodir; on ustuknuje od korišćenja svoje pojedinačnosti kao stvaralačke pokretačke snage. No, možda je najčudnija pojava u vezi s tako kulturizovanim idealom upravo njegovo odabiranje posebnih blaga iz prošlosti koja on smatra najvrednijim obožavanja. Taj izbor, koji pukom izvaniku može izgledati nastran, obično se opravdava većim brojem razloga, kojima se ponekad pridaje neka filozofska boja, ali nesahuvstvene osobe čine se sklonima gledištu da su ti razlozi samo *ad hoc* racionalizacije, i da je dati izbor blagâ uglavnom načinjen na osnovu istorijskih slučajnosti.

Ukratko, taj kulturni ideal je ogrtač i privid, ogrtač koji se može umilno uvijati oko nečije ličnosti i privid koji je često veoma dražestan;

ali, taj ogrtač je ipak konfekcijska haljina za sve to, a privid ostaje samo privid. U Americi je taj kulturni ideal, u njegovoj kvintesencijskoj formi, biljka egzotičnija negoli u dvoranama Oksforda i Kembridža, odakle je uvezen na ove grube obale, ali njegove odlomke i derivate srećemo dovoljno često. Taj kulturni ideal obuhvata mnoge forme, među kojima je klasična oksfordska samo jedna od najtipičnijih. Takođe postoje kineske i talmudske paralele. Gde god ga našli, taj ideal nam se predočava pod krinkom duhovne baštine koja se po svaku cenu mora očuvati netaknutom.

Treća upotreba termina „kultura“ najteže se da definisati i na zadovoljavajući način ilustrovati, možda zato što su oni koji se njome služe retko kad u stanju da dadu savršeno jasnu ideju o tome šta zapravo razumevaju pod kulturom. Kultura u trećem smislu reči deli sa našim prvim, tehničkim shvatanjem naglasak na duhovnim posedima grupe, pre negoli pojedinca. Za nju i naše drugo shvatanje zajedničko je, opet, naglašavanje nekih činilaca koji su iz ogromne celine etnologovog kulturnog toka odabrani kao najvredniji — osobeniji i značajniji od ostaloga, u jednom duhovnom smislu. Ne bi bilo tačno reći da ta kultura obuhvata sve psihičke elemente civilizacije, kao protivstavljene čisto materijalnim, delimice zato što bi tako izvedeno shvatanje i dalje sadržavalo ogroman broj relativno beznačajnih elemenata, a delimice zato što bi izvesni materijalni činiloci lako mogli imati presudno mesto u celini kulture. Ograničiti taj termin, kako se ponekad čini, na umetnost, religiju i nauku odlikuje se, opet, manom prekrute isključivosti. Možda se našem cilju možemo ponajviše približiti rekavši da shvatanje kulture koje sada nastojimo da dosegemo stremlji da uključi, u jedinstvenom terminu, one opšte stavove, poglede na život i specifična ispoljenja civilizacije koji jednom posebnom narodu daju njegovo odelito mesto u svetu. Naglašava se ne toliko šta jedan narod čini i veruje, koliko način na koji to što on čini i veruje funkcioniše u njegovom ukupnom životu, smisao koji to ima za nj. Jedan isti element civilizacije može da bude životno važna nit u kulturi jednog naroda, a gotovo sasvim zanemarljiv činilac u kulturi drugoga. Ovo shvatanje kulture prilježno uspeva naročito u vezi s problemima nacionalnosti, s pokušajima da se iznađe, ovaploćena u prirodi i civilizaciji jednog datog naroda, neka osobita izvrsnost, neka razlučna sila, koja je upadljivo njegova vlastita. Tako kultura postaje gotovo sinonimna s „duhom“ ili „genijem“ jednog naroda, mada ne sasvim istovetna s njima, jer dok ti olako korišćeni termini ukazuju pre na jednu psihološku ili pseudo-psihološku pozadinu nacional-

ne civilizacije, kultura obuhvata, zajedno s tom pozadinom, niz konkretnih ispoljenja koja su, kako se veruje, za nju osobeno simptomatična. Kultura se, ukratko, može definisati kao civilizacija, u meri u kojoj otelovljuje određeni nacionalni genije.

Očito je da smo ovde na izuzetno opasnom području. Tekuća pretpostavka da se takozvani „genije” jednog naroda konačno može svesti na izvesne urođene nasledne osobine, biološke ili psihološke prirode, najvećim delom ne izdržava ozbiljnije ispitivanje. Dosta se često ono što uzimamo za neku urođenu rasnu osobenost pri podrobnijem proučavanju pokazuje kao ishodnica iz čisto istorijskih uzroka. Jedan način mišljenja, jedan razlučan tip reagovanja, ustanovljuje se, tokom nekog istorijskog razvoja, kao tipičan, kao normalan; zatim on služi kao obrazac za razradu novih elemenata civilizacije. Iz mnogobrojnih primera takvih razlučnih načina mišljenja ili tipova reagovanja apstrahuje se neki osnovni genije. S tim shvatanjem nacionalnog genija ne mora da bude nikakvog spora dok god se on ne obožava kao neki nesvodljivi psihološki fetiš. Etnolozi veoma izbegavaju široka uopštenja i nejasno definisane pojmove. Stoga oni prilično stidljivo operišu s nacionalnim duhovima i genijima. Šovinizam nacionalnih slavitelja, koji u duhovima vlastitih naroda vide osobene izvrsnosti, potpuno uskraćene manje blagoslovenim žiteljima sveta, umnogome opravdava takvu uzdržanost naučnih proučavalaca civilizacije. Pa ipak, ovde, kao što tako često biva, precizno znanje naučnika unekoliko zaostaje za bezazlenijim ali moćnijim uvidima neprofesionalnog iskustva i utiska. Uskratiti geniju jednog naroda konačni psihološki smisao i u vezi s njim ukazati na poseban istorijski razvoj toga naroda ne znači, posle svega što je rečeno i učinjeno, rastočiti ga do nepostojanja. Ostaje istina da velike skupine ljudi svugde teže da misle i delaju u skladu s ustanovljenim i skoro nagonским formama, koje su u velikoj meri osobene za njih. Pitanje da li se te forme — koje, uzajamno povezane, čine genije jednog naroda — prvenstveno dadu objasniti urođenim naravima, ili istorijskim razvojem, ili oboma tim činiocima, zanimljivo je za socijalnog psihologa, ali nas ovde ne mora mnogo brinuti. Relevantnost toga pitanja nije uvek očita. Dovoljno je znati da se — kako činjenice doista i pokazuju — nacionalnosti, upotrebljavamo li tu reč bez političkih implikacija, uznose do toga da u mišljenju i delanju nose otisak izvesnog obrasca, i da se taj obrazac može u nekim elementima civilizacije jasnije razabrati negoli u drugim. Specifičnu kulturu jedne nacionalnosti čini ona skupina elemenata u njenoj civilizaciji u kojoj se taj obra-

zac izuzetno naglašeno ispoljava. U praksi je ponekad zgodno poistovetiti tu nacionalnu kulturu s njenim genijem.

Još primer do dva i završićemo s ovim prethodnim definicijama. Čitavo područje kroz koje sad sebi krčimo put jedno je od žarišta subjektivizma, sjajno polje za ispoljavanje nacionalnih nadmenosti. Uprkos svemu, široko je međunarodno slaganje u mišljenju o istaknutim kulturnim osobenostima raznih naroda. Ni na koga ko se makar i površno pozabavio francuskom kulturom ne mogu da ne ostave utisak kvaliteti jasnoće, oštroomne sistematizacije, ravnoteže, brižljivosti u izboru sredstava, kao i dobar ukus, koji prožimaju tako mnogobrojne vidove te nacionalne civilizacije. Ti kvaliteti imaju i svoje mane. Poznati su nam preterana mehanizovanost, emocionalna stidljivost ili plitkost (nešto sasvim različito od emocionalne uzdržanosti) i preuveličavanje manira na štetu sadržine, — a ti se elementi otkrivaju u nekim ispoljenjima francuskog duha. Za one elemente francuske civilizacije koji na osoben način dokazuju kvalitete njenoga genija može se reći da sačinjavaju kulturu Francuske u našem sadašnjem ograničenom smislu reći; ili, da to kažemo nešto drukčije, kulturni smisao svakog elementa u civilizaciji Francuske jeste u svetlosti koju on baca na francuski genije. Sa tog stanovišta možemo kulturno vrednovati takve odlike u francuskoj civilizaciji kao što su formalizam francuske klasične drame, nastojanje francuskog obrazovanja na proučavanju maternjeg jezika i njegovih klasika, upadljivo prisustvo epigrama u francuskom životu i književnosti, intelektualističko obeležje koje se tako često daje estetičkim pokretima u Francuskoj, nedostatak krepkosti u modernoj francuskoj muzici, relativno odsustvo ekstatičke sastavnice u religiji, snažna sklonost ka birokratiji u francuskoj upravi. Za svaku od ovih odlika, za sve njih i stotine drugih, lako bi se mogle naći paralele u civilizaciji Engleske. Ipak, njihov relativni kulturni značaj, usudujem se da pomislim, manji je u Engleskoj negoli u Francuskoj. Izgleda da u Francuskoj one leže dublje, u samim brazdama kulturnog kalupa njene civilizacije. Proučavanje tih odlika dalo bi nešto nalično brzom pogledu. iz ptičje perspektive, na duh francuske kulture.

Osvrnimo se sad na Rusiju, čija se kultura odlikuje isto tako određenom bojom poput kulture Francuske. Pomenućemo samo jedan, ali možda najznačajniji vid ruske kulture, kako je ja vidim — sklonost Rusa da ljudska bića sagleda i shvata ne kao predstavnike tipova, ne kao stvarjenja koja se većito pojavljuju zaodenuća u ruho civilizacije, već kao naga ljudska bića,

što prvenstveno postoje u sebi i za sebe, a tek iz druge ruke zarad civilizacije. Osnovni cilj ruske demokratije manje je stvaranje demokratskih ustanova negoli delotvorno oslobađanje same ličnosti. Jedina stvar koju Rus može uzeti sasvim ozbiljno jeste elementarno čoveštvo, a ovo, po njegovom shvatanju sveta, nameće se kao obaveza na svakom koraku. On je zato uzvišeno prislan sam sa sobom i sa svojim susedom i s Bogom. Zaista, ne sumnjam da je i najekstremniji ruski ateist u boljim odnosima s Bogom negoli vernik iz koje druge zemlje, za koga je Bog uvek nešto tajanstveno. Prema svojoj sredini, uključujući u taj pojam čitav mehanizam civilizacije, Rus obično oseća ne mali prezir. Potčinjavanje dubokih slojeva svoje ličnosti nekoj ustanovi on neće lako prihvatiti kao nužnu cenu za blagoslove civilizacije. To sveobuhvatno čoveštvo, to skoro nepristojno podbadaње stvarne ličnosti, koja je sva spetljana civilizacijom, možemo da pratimo u bezbrojnim formama. U ličnim odnosima možemo zapaziti neobičnu spremnost Rusa da zanemari sve institucionalne prepreke koje jednog čoveka dele od drugoga; s njene slabije strane uzev, ta spremnost povremeno uključuje i jednu ličnu neodgovornost, u kojoj nema ničeg neiskrenog. Tolstojevo odustajanje od svega nije bilo usamljena pojava; ono je bilo simbol duboko usađene ruske ravnodušnosti prema institucionalizmu, prema nagomilanim vrednostima civilizacije. U duhovnom smislu reći, za Rusa je lako da odbaci svako otelovljenje duha institucionalizma; ono čemu je istinski privržen nalazi se drugde. Ruska preobuzetost elementarnim čoveštvom se, sasvim prirodno, ponajbolje dokazuje u oblasti umetnosti, gde se samoizražavanje baš nišim ne sputava. Na stranicama Tolstoja, Dostojevskog, Turgenjeva, Gorkog i Čehova ličnost se bez ikakve mere predaje svojim bolesnim trenucima poigravanja sa zločinom, svojim depresijama i apatijama, svojim štedrim oduševljenjima i idealizmima. Ogroman broj ličnosti iz ruske književnosti zuri u život zbunjeno i s nevericom. I čujemo ih kako pitaju, po stotj put: „Zar je to što nazivate civilizacijom sve što u životu postoji?“ I u muzici taj ruski duh uživa da se razotkriva, da se naslađuje kricima i gestovima čoveka kao čoveka. Ta nam muzika govori iz mrgodnih akcenata Musorgskog, kao god i skoro nepodnošljivim očajanjem jednog Čajkovskog. Teško je zamisliti da je glavna struja ruske umetnosti igde zaražena suhim truležom formalizma; uvek očekujemo da s onu stranu rešetaka izmakne neki ljudski bljesak ili krik.

Izbegavao sam svaki pokušaj poređenja između duha francuske i duha ruske civilizacije, kulture Francuske i kulture Rusije. Stroga porede-

nja nameću naglasak na suprotnostima. Dovoljno mi je bilo samo da nagovestim da se u osnovi elemenata civilizacije, čije proučavanje jeste oblast rada etnologa i istoričara kulture, nahodi jedna kultura čije je valjano tumačenje opterećeno poteškoćama i koje se često prepusta ljudima od pera.

PRAVA KULTURA

Upravo drugo i treće shvatanje termina „kultura” hoću da uzmem za osnovu naše prave kulture — pretendenta čija prava na presto nastojim da razmotrimo. Možemo prihvatiti da kultura predstavlja onaj osobeni obrazac jedne nacionalne civilizacije, dok ćemo iz drugog shvatanja kulture, onog o tradicionalnom tipu pojedinačne istančanosti, pozajmiti pojam idealne forme. Odmah da kažem da mi ništa nije tako daleko od svesti kao zalaganje za stvar ma kojeg posebnog tipa kulture. Zaludno bi bilo hvaliti ili kuditi ma koji od osnovnih uslova naše civilizacije, hvaliti ili kuditi ma koju nit u osnovi i potki njenoga duha. Ti uslovi i te niti moraju se uzeti za osnovne. Oni se, ja mačno, dadu polako preinačavati, kao i sve drugo u istoriji čoveka, ali korenita preinačenja temelja ne čine se nužnima za stvaranje jedne prave kulture, ma koliko preprilagođenja odnosâ tu moglo biti. Drugim rečima, jedna prava kultura je savršeno zamisliva u svakom tipu ili na svakom stupnju civilizacije, u obrascu svakog nacionalnog genija. Ona se podjednako lako dá zamisliti s obzirom na neko islamsko poligamno društvo, ili neko „primitivno” nepoljoprivredno društvo američkih Indijanaca, kao i s obzirom na nama poznata zapadna društva. S druge strane, ono što se, po suprotnosti, može nazvati „patvorenim” kulturama podjednako je lako zamislivo u uslovima opšte prosvetćenosti koliko i u uslovima relativnog neznanja i bede.

Prava kultura ne mora biti ni visoka ni niska; ona je samo inherentno harmonična, uravnotežena, samozadovoljavajuća. Ona je izraz jednog bogato uraznoličenog a ipak nekako jedinstvenog i doslednog stava prema životu, stava u kojem se smisao svakog pojedinog elementa civilizacije sagleda u njegovoj vezi sa svim drugim elementima. Ona je, idealno uzev, kultura u kojoj ništa nije lišeno duhovnog smisla, u kojoj nijedan važan deo opšteg delanja ne nosi sa sobom osećanje osujećenosti, pogrešno usmerenog ili emocionalno ravnodušnog pregnuća. Ona nije duhovni hibrid protivrečnih zagrada, voodopornih odeljaka svesti koji izbegavaju učešće u jednoj harmoničnoj sintezi. Ako je toj kulturi ropstvo nužno, ona to otvoreno

priznaje; ako se nad ropstvom zgražava, ona će nagovestiti neki put ka ekonomskom prilagođenju koje isključuje nužnost korišćenja robova. Ona se u svojim etičkim idealima ne busa beskompromisnim protivljenjem ropstvu, da bi potom u izvesne delove svog industrijskog mehanizma uvela ono što se svodi na robovski sistem. Ili, ako sebi gradi veličanstvene hramove, ona to čini zato što oseća stvarnu potrebu da u lepom kamenu simbolizuje neki verski poriv koji je još dubok i vitalan; ako je spremna da odbaci ustanovljenu religiju, ona je takođe spremna da se oslobodi i domova ustanovljene religije. Ona se ne pravi luda kad se neposredno apeluje na njenu religijsku svest, da bi se potom iskupila od greha kriomice darujući po nekoliko dolara za održavanje kakve verske misije u Africi. Niti ona brižljivo podučava svoju decu u onome za šta zna da nije ni od kakve svrhe ni životnog značaja bilo za njih ili za njen vlastiti zreli život. Niti ona trpi hiljadu drugih duhovnih nesaglasnosti kakve su danas dovoljno tipične za naš američki život. Bilo bi preterano reći da su čak i najčistiji dosad poznati primeri prave kulture bili potpuno oslobođeni duhovnih nesklada, suhe truleži beživotne društvene navike. Međutim, velike kulture, one za koje nagonski osećamo da su bile zdravi duhovni organizmi — poput atinske kulture u doba Periklova i, u manjoj meri možda, engleske kulture za Elizabetinih dana — barem su težile takvoj harmoniji.

Treba jasno razabrati da taj ideal prave kulture nema nikakve nužne veze s onim što nazivamo delotvornošću. Jedno društvo može da bude zadivljujuće delotvorno u tom smislu da su sve njegove delatnosti brižljivo isplanirane s obzirom na svrhe maksimalno korisne po to društvo kao celinu; ono može da ne podnosi nijedan zaludan pokret, a ipak lako može, kao nosilac kulture, biti inferioran mehanizam. Nije dovoljno da ciljevi delatnosti budu društveno zadovoljavajući, da svaki član zajednice na neki nejasan način oseća da daje svoj makar i najmanji doprinos ostvarivanju društvenog dobra. Sve je to vrlo lepo dok traje, ali se u jednoj pravoj kulturi ne prihvata da pojedinac bude pukı zavrtanj, entitet čiji se jedini *raison d'être* nahodi u potčinjavanju nekoj kolektivnoj svrsi koje on nije svestan ili koja je tek od neke daleke relevantnosti za njegova zanimanja i stremljenja. Glavne delatnosti pojedinca moraju izravno zadovoljavati njegove vlastite stvaralačke i emocionalne porive, moraju vazda biti nešto više od pukih sredstava za ostvarivanje nekog cilja. Velika kulturna omaška industrijalizma, kakav se do danas razvijao, jeste u tome što, uprežući mašine u našu korist, nije naučio kako da izbegne uprezanje većine čovečanstva u te mašine. Telefonistkinja koja tokom

većeg dela svog budnog dana ulaže svoje sposobnosti u obavljanje jednog tehničkog postupka koji se možda odlikuje vrednošću visoke efikasnosti, ali ne odgovara nikojoj njenoj duhovnoj potrebi, užasavajuća je žrtva civilizacije. Kao jedno od rešenja za problem kulture ona je čist promašaj — utoliko teži ukoliko su veći njeni prirodni darovi. Što važi za tu telefonistkinju važi, bojati se, i za veliku većinu nas, ropskih ložača vatri što gore za demone koje bismo rado uništili da se ne javljaju pod krinkom naših dobročinitelja. Američki Indijanac koji svoj ekonomski problem rešava ostima za lososa i zamkom za zečeve deluje na jednoj relativno niskoj razini civilizacije, ali za pitanja što ih kultura ima da postavi ekonomiji on predstavlja rešenje neuporedivo bolje od naše telefonistkinje. Ovde se ne postavlja nikakvo pitanje neposredne korisnosti, delotvorne izravnosti, ekonomskog pregnuća, niti su posredi ikakve srceparajuće tugovanke u vezi s nestankom „prirodnog čoveka”. Indijančevo lovljenje lososa ostima u kulturnom je smislu viši tip delatnosti od rada telefonistkinje ili pomoćnog fabričkog radnika, prosto zato što prilikom obavljanja tog posla obično nema nikakvog osećanja duhovne osujećenosti, nikakvog osećanja potčinjenosti tiranskim, mada tek stvorenim zahtevima, jer se ta delatnost prirodno uklapa među sve ostale Indijančeve delatnosti, a ne izdvaja se, iz celine života, kao odelito parče isključivo ekonomskog pregnuća. Jedna prava kultura ne može da se definiše kao zbir apstraktno poželjnih ciljeva, kao neki mehanizam. Na nju se mora gledati kao na krepki rast biljke, čiji se svaki i najdalji list ili grančica organski hrane sokovima iz jezgra. I taj se rast ovde ne shvata kao metafora samo za grupu; podrazumeva se da ona podjednako važi i za pojedinca. Kultura koja samu sebe ne gradi iz središnjih zanimanja i želja njenih nosilaca, koja deluje od opštih ciljeva ka pojedincu, jeste jedna spoljašnja kultura. Reč „spoljašnja”, koja se tako često nagoniski odabira za opisivanje takve kulture, dobro je odabrana. Prava kultura je unutrašnja, ona deluje od pojedinca ka ciljevima.

Već smo videli da nije nužna korelacija između razvoja civilizacije i relativne pravosti kulture koja čini njenu duhovnu suštinu. Taj zaključak zahteva reč-dve dodatnog objašnjenja. Pod razvojem civilizacije razumeva se sve veći stupanj pretanjivanja našeg društva i naših pojedinačnih života. To progresivno pretanjivanje do izveštačenosti neminovan je sabirni ishod procednih procesa društvenog iskustva, sve većih usložnjavanja naših bezbrojnih tipova organizovanja, a ponajviše našeg postojano rastućeg znanja o našoj prirodnoj sredini i, sho-

dno tome, našeg praktičnog ovladavanja, u ekonomske svrhe, bogatstvima koja priroda u istih nam nama poklanja i krije od nas. Uglavnom nam baš „sabirna“ snaga tog pretanjivanja pruža osećaj onoga što nazivamo „napretkom“. Načvoren i na visine kancelarijskih zdanja za dvadeset i više spratova većih no što su naši očevi ikada mogli i sanjati, mi osećamo da idemo napred. Pod pretanjenošću obuhvatam ne samo intelektualni i tehnički napredak već i glavnu tendenciju koje doprinose čistijem i zdravijem i, u velikoj meri, humanijem postojanju. Sjajno je imati savršeno čiste ruke, iskoreniti velike boginje, primenjivati anestezije. Naša sve veća pretanjenost, naše sve veće staranje da slušamo naloge zdravog razuma, čine ta stremljenja imperativnima. Želja da se njihovo napredovanje zaustavi bila bi čisto mračnjaštvo. Međutim, ne može biti čudnije obmane — a tu obmanu skoro svi mi delimo — od uverenja da iz toga što su oruđa života danas uposebljenija i istančanija no ikad ranije, te iz toga što je tehnika koju nauka donosi savršenija od ičega što je svet dosad poznao, da iz toga neminovno sledi da mi postizemo srazmerno dublju harmoniju života, dublju i više zadovoljavajuću kulturu. To je kao da verujemo da jedna složena računski radnja, koja obuhvata brojeve od sedam i osam cifara ne može a da ne dovede do neke slične brojke. Ipak, dobro znamo da jedan milion pomnožen s nulom daje nulu isto tako delotvorno kao i jedinica pomnožena s nulom. Istina je da pretanjivanje o kojem govorim, a koje obično razumevamo pod napretkom civilizacije, predstavlja, na kraju krajeva, samo kvantitativni pojam koji definiše spoljašnje uslove za rast ili opadanje kulture. S pravom imamo vere u napredak civilizacije. Ali nismo u pravu kad pretpostavljamo da održavanje ili, čak, napredovanje kulture jeste jedna od funkcija tog napretka. Obično upoznavanje sa činjenicama iz etnologije i istorije kulture jasno dokazuje da se maksimum kulture često dostiže na niskim razinama pretanjenosti, a da se minimum otkriva na nekima od najviših razina. Civilizacija kao celina napreduje; kultura nastaje, i nestaje.

Svaka duboka promena u toku civilizacije, naročito svaka promena u njoj ekonomskoj osnovi, sklona je da dovede do rasturanja sistema kulturnih vrednosti, te njihovog prilagodavanja. Stare forme kulture, uobičajeni tipovi reagovanja, teže da se održe zahvaljujući sili inercije. Nesaglasnost tih uobičajenih reakcija s njihovom novom civilizacijskom sredinom nosi sobom izvesnu meru duhovnog nesklada, koja za osetljivije pojedince može biti fundamentalno odsustvo kulture. Ponekad se ta nesaglasnost ispravlja veoma brzo; u druga vreme-

na, ona se može održavati kroz naraštaje, kao što je slučaj u Americi, gde hronično stanje kulturne nesaglasnosti već toliko dugo svodi na jalovu spoljašnjost velik deo našeg višeg života. Uopšteno uzev, prava kultura lakše opstaje na nižoj razini civilizacije; tada je uraznoličavanje pojedinaca s obzirom na društvene i ekonomske funkcije mnogo manje negoli na višim razinama, pa preti i manja opasnost od svođenja pojedinca na nepojmljiv fragment društvenog organizma. Kako poželjete neosporna dobra od velikog uraznoličavanja funkcija, a istovremeno ne izgubiti iz vida pojedinca kao jezgro živih kulturnih vrednosti, velik je i složen problem za svaku civilizaciju koja se brzo usložnjava. Daleko od toga da smo u Americi taj problem rešili. Odista, može se sumnjati da je iko sem jedne beznačajne manjine uopšte i svestan da taj problem postoji. Pa ipak, nema sumnje da je nekakvo uviđanje kulturne zabludnosti sadašnje forme industrijalizma jedan od najdubljih korena u celom svetu prisutnog komešanja radništva.

Možda baš osetljivi etnolog koji neku domorodačku kulturu proučava iz prve ruke biva pod najjačim dojmom česte vitalnosti kulture na nižim razinama pretanjenosti. On ne može da se ne divi lepo zaokruženom životu prosečnog sudeonika u civilizaciji jednog tipičnog plemena američkih Indijanaca, čvrstini s kojom su svi delovi toga života — privredni, društveni, verski i estetski — združeni u jednu suvislu celinu, u odnosu na koju taj pojedinac nipošto nije pasivni pion; a više od svega se taj etnolog mora diviti uobličujućoj ulozi, često određeno stvaralačkoj, koju taj pojedinac ima u mehanizmu svoje kulture. Kad dodir s belima uništi politički integritet njegovog plemena, i kad stare kulturne vrednosti izgube atmosferu potrebnu za njihov dalji život, Indijanac zapada u stanje zbunjene praznine. Čak i ako uspe da sklopi prilično zadovoljavajući kompromis sa svojom novom sredinom, da postigne ono što njegovi dobroželitelji smatraju velikim napretkom ka prosvećenosti, on je sklon da u sebi zadrži nelagodno osećanje da je izgubio neko nejasno i veliko dobro, neko stanje uma koje on teško da bi mogao definisati, ali koje mu je davalo hrabrosti i radosti kakve mu ih pozniiji prosperitet nikada, čini se, nije ponovo pružio. Desilo se upravo to da je iz toplog zagrljaja jedne kulture on skliznuo u ledeni vazduh fragmentarnog postojanja. U vezi sa sudbom Indijanaca tužno je, zapravo, ne samo smanjivanje njihovog broja usled bolesti, niti, čak, prezir kojem su često izloženi u životu po rezervatima, već čiljenje pravih kultura, premda su one bile sazdane od građe niskoga reda pretanjenosti.

Nemamo pravo tražiti od viših razina pretanjenosti da očuvaju mnogostrukost delovanja pojedinca, ali je sasvim u redu da se pitamo ne može li pojedinac, kao nadoknadu, razložno zahtevati pojačavanje kulturne vrednosti, nekakvo duhovno uzvišavanje takvih funkcija kakve su mu ostavljene. Omaši li se u tome, moramo priznati da je pojedinac nazadovao. Ograničavanje funkcionisanja mahom deluje u ekonomskoj sferi. Stoga je neophodno potrebno da se pojedincu, ako on treba da očuva svoju vrednost kao kulturizovano biće, pruži nadoknada iz vanekonomske, neutilitarnih oblasti — društvene, religijske, naučne, estetske. Ova misao o nadoknadi predočava jedno važno sporno pitanje — pitanje neposrednih i udaljenijih ciljeva ljudskog pregnuća.

Jedina funkcija čoveka kao pukog organizma jeste da postoji; drugim rečima, da se održava u životu i da širi svoju vrstu. Otud obezbeđivanje hrane, odeće i skloništa za nj i one što od njega zavise čini neposrednu svrhu njegovog truda. Ima civilizacija, poput eskimske, u kojima se daleko najveći deo čovekove energije troši na zadovoljavanje tih neposrednih potreba, i gde glavina ljudskih delatnosti neposredno ili posredno doprinosi pribavljanju i pripremi hrane i materijala za odevanje i izgradnju doma. Međutim, nema praktično nijedne civilizacije u kojoj se bar nešto od raspoložive energije ne oslobađa u korist udaljenijih ciljeva, iako se, po pravilu, ti dalji ciljevi, nekakvim procesom racionalizacije, predstavljaju tako kao da doprinose neposrednima. (Madijski obred, na primer, — koji, kad se razmatra psihološki, izgleda da oslobađa i uobličuje emocionalno snažne estetske elemente naše prirode, — skoro uvek se stavlja u službu neke obične utilitarne svrhe: hvatanja zečeva ili lečenja bolesti, na primer.) Uistinu, ima vrlo malo „primitivnih“ civilizacija u kojima se izuzetno velik deo energija ne troši na služenje tim udaljenijim ciljevima, mada su, doista, ti udaljeniji ciljevi skoro uvek funkcionalno ili tobož-funkcionalno isprepleteni s neposrednima. Umetnost radi umetnosti može da bude psihološka činjenica na tim manje pretanjenim razinama; ona tu jamačno nije činjenica kulture.

Na našoj vlastitoj razini civilizacije ti udaljeniji ciljevi teže da se sasvim odvoje od neposrednih i da uzmu oblik nekog duhovnog izmicanja ili skloništa od služenja ovim drugima. Razdvajanje tih dveju vrsta ciljeva nikada nije niti može biti apsolutno; dovoljno je zapaziti njihovo snažno uzajamno udaljavanje, koje lako može da se dokaže primerima iz našeg svakidašnjeg iskustva. Dok je u većini primitivnih civilizacija obično obredna delatnost, bar prived-

no združena sa svrhama ekonomske prirode, igra je u nas isključivo i samosvesno zadovoljstvena delatnost, koja ne samo što se odvaja od sfere služenja neposrednim ciljevima već čak teži da prema toj sferi zauzima neprijateljski stav. U jednoj primitivnoj civilizaciji sasvim je prirodno da veliki poglavica igra, često upražnjavajući time osobeno cenjenu povlasticu. U nas industrijski glavešina ili sasvim odbija da igra ili igru poluprezrivo prihvata kao ustupak nasilju društvenog običaja. S druge strane, ruski baletski umetnik sublimiše igru u istančano oruđe samoizražavanja, i tako uspeva da sebi pribavi prikladnu ili više negoli prikladnu nadoknadu za gubitak vlasti nad oblašću neposrednih ciljeva. Industrijski glavešina pripada relativno maloj klasi pojedinaca koji su u neizmerno složenoj formi, nasledili nešto od onog osećanja nadzora nad postizanjem neposrednih ciljeva koje po kulturnom pravu pripada primitivnom čoveku; igrač baleta je za sebe sačuvao i pojačao osećanje onog spontanog sudećivanja i stvaralaštva u svetu posrednih ciljeva, osećanje koje takođe po kulturnom pravu pripada primitivnom čoveku. Svaki je, dakle, sačuvao za sebe deo olupine jedne potonule kulture.

Na višim razinama civilizacije, psihologija neposrednih i posrednih ciljeva prolazi kroz postupne promene, dosad tek delimice izvršene. Neposredni ciljevi i dalje imaju istu tiransku moć određivanja naših života, ali kako naša duhovna bića postaju bogatija, i u njima se razvija sve neobuzdanija žudnja za tananijim formama iskustva, tako se razvija i stav sve veće nestrpljivosti s obzirom na rešavanje neposrednijih problema života. Drugim rečima, neposredni ciljevi više se ne osećaju kao glavni, i postepeno postaju nužna sredstva, ali ipak samo sredstva, za postizanje onih udaljenijih ciljeva. Ti dalji ciljevi, opet, više se nipošto ne smatraju čisto uzgrednim delatnostima što proizlaze iz suviška energije skoro sasvim usredsređene na služenje neposrednim ciljevima, već sami postaju glavni ciljevi života. Ova promena stava podrazumeva se u iskazu da umetnost, nauka i religija svake više civilizacije ponajbolje izražavaju njen duh ili kulturu. Ovako ukratko ocrtano, to preuobličavanje ciljeva nipošto nije gotova činjenica; ono je pre tek neko teško zapažljivo kretanje u istoriji vrednosti, izražavanje htenja osećajnijih sudeonika naše kulture. Izvesne naravi to kretanje nosi daleko, druge zaostaju za njim.

Preuobličavanje ciljeva o kojem govorim od najveće je kulturne važnosti, pošto deluje kao moćna sila za očuvanje kulture na razinama na kojima se fragmentarno ekonomsko delova-

nje pojedinca ne može izbeći. Dokle god zadržava neki osećaj nadzora nad glavnim dobrima života, pojedinac je kadar da nađe sebi mesto u kulturnoj baštini svoga naroda. Sada, kad su ta glavna dobra života u tako velikoj meri preusmerena iz oblasti neposrednih u oblast udaljenijih ciljeva, svima koji ne bi hteli da se na njih gleda kao na lišene nasleđa nameće se kulturna nužnost da sudeluju u služenju tim daljim ciljevima. Nikakva harmonija ni dubina života, nikakva prava kultura nije mogućna kada je ljudska delatnost gotovo sasvim omeđena na oblast neposrednih ciljeva i kad je delovanje unutar te sfere toliko fragmentarno da nema nimalo inherentne pojmljivosti ni zanimljivosti. Tu se krije najsumornija šala naše sadašnje američke civilizacije. Ogromna većina nas, lišena ma kakvih doli beznačajnih i kulturno jalovih udela u zadovoljavanju neposrednih potreba čovečanstva, dodatno je lišena i mogućnosti i podsticaja za sudelovanje u stvaranju neutilitarnih vrednosti. Jedan deo vremena provodimo kao tegleći konji; ostatak vremena provodimo kao ravnodušni potrošači dobara koja nisu dobila ni najmanji pečat naše ličnosti. Drukčije rečeno, naša duhovna bića uglavnom gladuju, gotovo sve vreme.

KULTURIZOVANI POJEDINAC I KULTURNA SKUPINA

U krajnjoj liniji, nema stvarne suprotnosti između pojma kulture grupe i pojma pojedinačne kulture. Ta dva pojma zavise jedan od drugoga. Jedna zdrava nacionalna kultura nikada nije puklo nasleđe, pasivno prihvaćeno od prošlosti, već podrazumeva stvaralačko sudelovanje članova date zajednice; drugim rečima, podrazumeva se prisustvo kulturizovanih pojedinaca. Automatsko produžavanje standardizovanih vrednosti, koje je nepodložno stalnom preobličavanju posredstvom pojedinaca voljnih da jedan deo sebe ulože u forme koje primaju od prethodnika, dovodi do prevlasti bezličnih obrazaca. Pojedinac se ostavlja napolju, zabataljen; kultura postaje više manir negoli način života, te prestaje da bude prava. Isto je tako tačno, međutim, da je pojedinac bespomoćan bez kulturnog nasleđa na kojem bi radio. On ne može, iz samih svojih duhovnih sila, istkati krepak plet kulture, koji bi bio prožet bujnošću njegove vlastite ličnosti. Stvaranje je podešavanje jedne forme po ličnoj volji, a ne proizvođenje neke forme *ex nihilo*. Ako nam pasivni produžavalac kulturne tradicije pruža samo manir, ljušturu nekadašnjeg života, stvaralac koji polazi od kulturne pustoši teško da nam daje išta više od pukog gesta ili vapaja, kreštavog obećavanja vizije pobuđene našim željama.

U opticaju je čudna misao da su „nove” zemlje osobito pogodno tle za stvaranje snažne kulture. Pod „novim” se, u stvari, podrazumeva nešto staro, a presađeno na osnovu lišenu istorijskih veza. Bilo bi pravo čudo da biljka koja buja u masnoj crnici iznenada stekne novu snagu po presađivanju u plitko peščano zemljište. Metafore su opasne i ništa ne dokazuju, ali iskustvo navodi na misao da je ova posebna metafora sasvim zdrava. Doista, ništa nije slabašnije, bestidnije podražajno i više spoljašnje a manje krepko i sobom zadovoljno od kultura takozvanih „novih zemalja”. Sredine tih presađenih kultura su nove, a same te kulture su stare i starački bolesne od zaustavljenog razvoja. Ako se sad neki znači istinskog procvata kulture sa zakašnjenjem počinju javljati u Americi, to nije zato što je Amerika još nova; pre Amerika stiće zrelost, i počinje da se oseća pomalo starom. U jednoj istinski novoj zemlji, preobuzetost neposrednim ciljevima postojanja svodi na najmanju mogućnu meru stvaralaštvo u oblasti onih udaljenijih ciljeva. Čist ukupan ishod jeste zapažljivo popatuljačenje kulture. Stara zaliha nematerijalnih kulturnih dobara i dalje traje i povlači se tu i tamo, ali se ne podvrgava stvaralačkim preobličanjima, već postaje sve siromašnija, da bi na kraju bila tako beznačajno neprimerena ekonomskoj i društvenoj sredini da osetljiviji duhovi teže da sasvim raskinu s njom, i krenu iznova, prostosrdačno priznajući nove uslove sredine. Takvi novi počeci su neminovno sirovi; njima dugo treba da donesu plodove jedne prave kulture.

Samo je prividan paradoks da se najtananiji i najpresudniji uticaji ličnosti, najplodonosnije pøbune, dađu razabrati upravo u onim sredinama koje dugo i neprekidno podržavaju bogate kulturne tokove. Stvaralački genije ne samo što se ne guši u atmosferi beskrajnih presedana već i crpi iz nje podršku i snagu za svoje vlastito otkrivanje i, ako je dovoljno jak, može da se otrgne i oslobodi od same te atmosfere, s uravnoteženošću o kakvoj teško da mogu i sanjati snebivljivi ikonoklasti iz još neoblikovanih kultura. Jedino tako možemo razumeti kulturnu istoriju moderne Evrope. Samo iz zrelog i uraznoličenog tla mogle su nići ikonoklastije i viđenja jednog Anatola Fransa (Anatole France), jednog Ničea (Njetzsche), Ibzena (Ibsen), Tolstoja. U Americi, bar u onoj dojučerašnjoj, ove ikonoklastije i viđenja bili bi ili ugušeni u kolevci ili bi se, ako i nađu vazduha da dišu, tek dopola razvili u neku sirovu i patetičnu izdvojenost. Nema zdravog i krepkog pojedinačnog ovaploćenja kulturizovanog ideala izvan tla prave kulture zajednice; i nema prave kulture zajednice bez preobličujućih energija ličnosti u isti mah robustnih i zasićenih kulturnim

vrednostima vlastitog vremena i mesta. Najviši tip kulture je tako zatvoren kolom beskrajnog lanca, na čije kovanje ide mnogo rada, mukotrpog i dugotrajnog. Takva jedna kultura izbegava dva krajnja oblika spoljašnjosti — spoljašnjost preobilja, koja potiskuje pojedinca, i spoljašnjost jalovosti. Prva je trulež aleksandrizma, u kojem pojedinca više nema; druga je spoj nezrelosti i raspadanja neke iskorenjene kulture, u kojem pojedinca nema još. Oba tipa spoljašnjosti mogu se združiti u istoj kulturi, često u istoj osobi. Stoga u Americi nije retkost naći pojedince koji su na jalovu i čisto utilitarnu kulturu nakalemili kulturnu tradiciju kojom se majmunski podražava nekoj već balsamovanoj draži. Covek naslućuje da je to suprotstavljavanje nesaglesnih atmosfera čak tipično za izvesne krugove.

Osmotrimo поближе mesto pojedinca u modernoj, izveštačeno pretanjenoj kulturi. Stalno sam nastojao na tome da prava kultura pruža svojim nosiocima osećaj unutaršnjeg zadovoljenja, osećanje duhovnog gospodstva. Na višim razinama civilizacije taj osećaj gospodstva je, kako smo već videli, gotovo sasvim pomeren iz ekonomske sfere. On se mora, dakle, u još većoj meri negovati u primitivnijim civilizacijama, hraniti iz neekonomskih oblasti ljudske delatnosti. Tako pojedinac biva primoran, ili treba da bude ako bi da je uistinu kulturizovan, na poistovećivanje s nekim odeljkom širokog opsega neekonomskih interesa. Sa stanovišta usvojenog u ovom proučavanju, to poistovećivanje nije neki sasvim uzgredni i sticajni proces; do njega, dosti, ne dolazi toliko njega samoga radi koliko da bi se ličnom ja pružila potrebna sredstva za razvijanje vlastitih moći. Konkretno uzev, to bi značilo, na primer, da jedna prosečna osoba koja je umereno obdarena sposobnošću da svoje estetske porive izražava likovnom formom i koja taj svoj dar upražnjava na vlastiti iskren i skroman način (možda zanemarujući praktično sve druge interese) jeste *ipso facto* jedinka više kulturizovana od osobe sjajne obdarenosti, koja je na jedan opšti način upoznata sa svim što je „najbolje” u onome što se mislilo i osećalo i činilo, ali koja nikada nije uspela da ikakvi odeljak svoga opsega zanimanja dovede u neposrednu vezu sa svojim voljnim bićem, s najdubljim svetištem svoje ličnosti. Pojedinca ovog drugog tipa, uprkos svoj njegovoj sjajnoj nadarenosti, nazivamo „ravnim”. Jedna ravna osoba nikad ne može da bude istinski kulturizovana. Ona, naravno, može biti veoma kulturna u konvencionalnom smislu reči „kultura”, ali to je druga stvar. Ne bih želeo da se shvati da neposredno stvaralaštvo smatram suštinskim, premda je ono veoma poželjno za razvoj pojedinačne kulture. Neki osećaj traženog gospod-

stva u velikoj se meri može steći povezivanjem vlastite ličnosti s ličnostima velikih umova i srca, koje dato društvo priznaje za svoje značajne stvaraoce. Može se steći, naime, dok god je takvo povezivanje, takvo zamensko iskustvo, praćeno izvesnim trudom, hrljenjem ka samoostvarivanju koje je neodvojivo od sveg stvaralačkog pregnuća. Bojati se, međutim, da se ovde implikovano samoobuzdavanje nipošto ne upražnjava odveć često. Povezivanje, kako sam ga nazvao, ličnog ja sa gospodstvenim duhom prečesto se izrođuje u ugodno služinstvo, u olako odustajanje od vlastite pojedinačnosti, utoliko zlokobnije što ima podršku tekućeg suda. To ugodno služinstvo može se nadalje izroditi u porok. Oni među nama koji nisu sasvim zaslepljeni mogu u nekih naših poznanika, ako ne i kod nas samih, zapaziti jedno utapanje u estetska i kulturna dobra, sasvim uporedljivo s bolesnim uživanjem u alkoholu. I navika samozanemarivanja i navika samoutapanja znaci su iznurene ličnosti; obe su antiteze stvaranju kulture.

Stremeći kulturi, dakle, pojedinačno lično ja se čvrsto vezuje za nagomilana kulturna dobra svoga društva, ne toliko radi pasivnog uživanja u njihovim tekovinama koliko zarad podsticaja koji ona daju ličnosti u otkrivanju i zarad usmerenja što ga pruža svet (ili, bolje, jedan svet) kulturnih vrednosti. To usmerenje, ma kako konvencionalno bilo, nužno je makar samo zato da bi ličnom ja dalo *modus vivendi* sa društvom uopšte. Pojedinaac treba da usvoji mnogo šta od kulturne osnove svoga društva i mnoga od tekućih čuvstava svoga naroda da se njegovo samoizražavanje ne bi izrodilo u društvenu jalovost. Duhovni pustinjač može biti kulturizovan na pravi način, ali teško da je to i u društvenom smislu. Reći da pojedinačna kultura odista mora organski da izrasta iz bogatog tla jedne kulture zajednice nipošto ne znači reći da ona mora zauvek ostati vezana za tu kulturu vodičama iz svoga detinjstva. Čim se pojedinačno ja dohvati dovoljne snage da bi putovalo stazom koju ponajbolje osvetljava njegova vlastita svetlost, ono ne samo što može već i treba da odbaci mnoge od skela pomoću kojih se podiglo. Ništa nije patetičnije od upornosti s kojom dobronamerni molitelji za kulturu pokušavaju da očuvaju ili ožive kulturne podsticaje čiji je smisao za rast ličnosti davno prevaziđen. Održavati ili osvežavati svoj helenški jezik, na primer, u onim mnogobrojnim slučajevima kada je to znanje helenskog izgubilo pravu vezu s potrebama duha, skoro da je duhovni zločin. To znači biti prema vlastitoj duši onaj pas koji niti kosku glode niti je drugom daje. Ako putovanje stazom koju rasvetljava vlastito lično ja, dovodi do stava razorno štet-

nog po same one vrednosti na kojima je to lično ja odgojeno — što se, mada na vrlo različite načine, dogodilo s Ničom i Tolstojem — to ne znači da je, makar i u najmanjoj meri, izgubljen dodir s pravom kulturom. Lako može biti da se time, sasvim suprotno, došlo do vlastite najviše moguće tačke kulturnog razvoja.

Međutim, Niče i Tolstoj su krajnji tipovi ličnosti. Nema opasnosti da će neizmerno mnoštvo kulturizovanog čovečanstva ikada doći do toga da zauzima duhovne stavove takve krutosti i izvornosti. Stvarna opasnost, o kojoj tako obilato svedoče činjenice svakidašnjeg iskustva, nahodi se u potčinjavanju nemilosrdno uravnjavajućim silama opšteg kulturnog nasleđa i delovanja prosečnog uma na prosečni um. Te sile će vazda težiti opštem standardizovanju i sadržine i duha kulture — toliko snažno, doista, da se nikako ne moramo bojati centrifugalnog dejstva robustnih ličnosti koje se na same sebe oslanjaju. Obično svi mi možemo i bez upozorenja na opasnost od saobražavanja s tradicijom, koje se zatočnici kulture tako često osećaju pozvanima da daju. Pre se treba zalagati za suprotnu smotrenost — prema saobražavanju s bitnom prirodom vlastite ličnosti. Tu smotrenost valja podsticati kao moguće sredstvo za izazivanje protivreakcije na jednoliku i dosadnu istost duhovnog stanovišta, kao sredstvo protiv beskrvnog prenemaganja i užtogljene netrpeljivosti prema izazovnome, koji toliko sputavaju naše američke duše.

Izvornost kulture, kako pojedinačne tako i zajedničke, ponajbolje se može proveriti na osnovu stava koji se zauzima prema prošlosti, njenim ustanovama, te njenom umetničkom i misaonom blagu. Istinski kulturizovani pojedinac ili društvo ne odbacuju prošlost s prezirom. Oni poštuju dela prošlosti, ali ne zato što su posredi dragulji istorijske prilike, niti zato što ih, budući da su izvan našeg dosega, moramo odista gledati kroz zaštitno staklo muzejskih ormara. Ta dela prošlosti i dalje pobuđuju naše najiskrenije zanimanje i sačuvstvo zato što ih raspoznajemo, i samo u meri u kojoj ih možemo raspoznavati kao izraz ljudskog duha toplo prisnog našem vlastitom, uprkos svim razlikama u spoljašnjem ruhu. To je gotovo sasvim jednakovredno s iskazom da je prošlost od kulturnog interesa jedino dok je još sadašnjost, ili dok god može postati budućnost. Ma koliko se paradoksalnim moglo činiti, istorijski duh je uvek nekakva antikulturna sila, i uvek u izvesnoj meri deluje kao nesvesna kočnica kulturnog korišćenja prošlosti. Istorijski duh kaže: „Pazite, one misli i ona osećanja za koje tako prenačljeno mislite da ovaploćuju osnovu i potku vašeg vlastitog duha — iz dru-

gog su vremena, sa drugog mesta, i proizlaze iz drukčijih pobuda. Nadvijajući se nad njih vi ih samo zaklanjate senkom vlastitog duha." Ova hladna uzdržanost izvrsno je raspoloženje za stvaranje istorijske nauke; njena korisnost za gradnju kulture u sadašnjosti krajnje je sumnjiva. Mi danas o helenskoj antici znamo neizmerno više od učenjaka i umetnika renesansa; ipak bi budalasto bilo pretvarati se da je naše živo korišćenje helenskog duha, sa tačnošću kakva je samo nama poznata, iole uporedljivo s nadahnućem, sa stvaralačkim podsticajem koji je tim ljudima renesansa davala njegova ulomična i zbrkana tradicija. Teško je zamisliti da jedan takav renesans može bujati u današnjoj kritičkoj atmosferi. Mi bismo, iz straha od anahronizama, hodili stazama prošlosti toliko cifrasto, da bismo, iscrpljeni od umora, konačno pali u teški dremež, da bi nas iz ovoga trglo uporno zveketanje sadašnjosti. Može biti da je u našem sadašnjem stanju izveštačene pretanjenosti takav duh kritičke, bezlične nepristrasnosti ne samo neizbežan već i bitan za očuvanje naših vlastitih pojedinačnosti. Prošlost je sada više prošlost no što je ikad bila. Možda od nje treba da se očekuje manje no ikad ranije. Ili, bolje reći, od nje ne treba očekivati ništa više do da svoje dveri drži širom otvorene, kako bismo mogli ulaziti i od nje otimati one komadiće koje bismo odabrali za svoje ljupke mozaike. Može li biti da je tom osećaju za istoriju, koji prošlost pretapa u naučni život, suđeno da uništava prošlost zarad života kulture? Verovatnije je, zapravo, da duhovni tokovi danas teku tako brzo, tako uskomešano, da nam je teško doći do kulturno živog pogleda na prošlost, koja se stoga, bar zasad, ostavlja kao uzveličana mumija u rukama učenih mudraca. A, bar zasad, oni drugi među nama, koji svoju kulturu ne shvataju ni kao znanje ni kao manir, već kao život, pitaće za nju ne toliko „šta?“ i „kada?“ i „gde?“ koliko će pitati „kako?“, i naglasak na tom njihovom „kako“ mećjaće se u skladu s duhovnim potrebama svakoga od njih, s potrebama duha koji je slobodan da veliča, preuobličava i odbacuje.

Sažimajući gledišta o mestu pojedinca u našoj teoriji kulture, možemo reći da negovanje prave kulture podrazumeva dva tipa pomirenja. Lično ja nagonski stremlim da ovlada kulturom. U procesu sticanja nekog osećaja vladanja, koji nije sirov već je primeren stupnju pretanjenosti kakvim se odlikuje naše vreme, lično ja je prisiljeno da pretrpi jedno sažimanje i jedno ukalupljivanje. Krajnje uraznoličavanje funkcija, što ga je čovekov napredak nametnuo pojedincu, preti duhu; nemamo drugog izlaza do da se blagonaklono potčinimo tom sažimanju naše delatnosti, ali se ne sme dopustiti da ono

prekomerno podseče krila duhu. To je prvo i izuzetno važno pomirenje — mora se naći puni svet duhovnih zadovoljenja unutar strogih granica neobično sužene ekonomske delatnosti. Lično ja se mora postaviti na mesto sa kojeg može ako ne baš da obujmi čitav duhovni život svoje grupe a ono bar da uhvati dovoljno njegovih zrakova da bi samo zasjalo i buknuo. Štaviše, to lično ja mora naučiti da vlastita stremljenja, vlastite neodložne potrebe miri s opštim duhovnim životom svoje zajednice. Ono se mora zadovoljavati time da sredstva za život crpi iz duhovne svesti te zajednice i iz njene prošlosti, ne samo da bi uopšte imalo od čega da raste već i da bi moglo rasti upravo tamo gde će njegovim moćima, velikim ili malim, biti dato da nastavljaju duhovni život koji je od prisne važnosti za druga htenja. Ipak, uprkos svim mirenjima, lično ja ima pravo na osećanje da raste kao jedan celovit, samouravnotežen duhovni izdanak, čije konačne potvrde leže u njemu samome, čije žrtve i nadoknade moraju za njega samoga biti opravdane. Shvatanje ličnog ja kao pukog oruđa za postizanje ciljeva zajednice, bilo države ili kojeg drugog društvenog tela, treba odbaciti zato što ono, na kraju krajeva, dovodi do psiholoških apsurdnosti i duhovnog ropstva. Upravo lično ja čini ustupke, ako ikakvih ustupaka treba da bude. Ono duhovne slobode što je ima nije milostinja koju, čas ravnodušno a čas sa gundanjem, udeljuje društveno telo. Činjenica da sada u tolikoj meri preovlađuje jedna drukčija filozofija odnosa pojedinca sa njegovom grupom čini utoliko neophodnijim nastojanje na duhovnom prvenstvu pojedinačne duše.

Vredna je pomena i činjenica da se, gde je god reč o kulturi, nagoni naglašava umetnost. To važi kako za pojedinačnu tako i za kulturu zajednice. Termin „kulturizovan” samo uz izvesne ograde primenjujemo na pojedinca u čijem životu estetski moment ne igra nikakvu ulogu. Isto tako, da bismo uhvatili nešto od duha, od genija nekog davno prohujalog razdoblja ili kakve egzotične civilizacije, mi se pre i iznad svega okrećemo njihovoj umetnosti. Na osnovu nehajne analize, u tome se ne bi videlo ništa drugo dol naglašavanje lepoga, dekorativnoga, što se podudara s konvencionalnim shvatanjem kulture kao života tradicionalno oblikovane istančanosti. Jedna dublja analiza odbacuje takvo tumačenje. Po njoj se u umetnosti nužno nalaze najviša ispoljenja kulture, sama kvintesencija genija jedne civilizacije, zato što je umetnost autentično izražavanje iskustva, i to u zadovoljavajućoj formi; pri tom nije reč o iskustvu kao logički svedenom pomoću nauke, već onakvom kakvo nam se izravno i intuitivno predočava u životu. Kako se kultura, u suštini, temelji

na skladnom razvoju osećaja vladanja svetom, za kojim nagoni žudi svaki pojedinac, to jedino može značiti da umetnost — oblik svesti u kojem je žig ličnog ja izuzetno neposredan, i ponajmanje sputan spoljašnjom nužnošću — mora da odražava kulturu bolje od svih drugih poduhvata ljudskog duha. Povezivati naše živote, naše spoznaje, naša prolazna raspoloženja s formama izražavanja koje ubedljivo deluju na druge ljude, i čine da u njima ponovo živimo, jeste najviše duhovno zadovoljstvo koje poznajemo, najviši vid stapanja čovekove pojedinačnosti s duhom njegove civilizacije. Da je ikada bila zaista savršena u izrazu, umetnost bi doista bila besmrtna. Međutim, čak i najveća umetnost puna je šljake konvencionalnosti, te naročitih izveštačenosti svoga doba. Kako se ove menjaju, skloni smo sve više osećati kako se neposrednost izražavanja u svakom umetničkom delu ometa nečim utvrđenim i njemu tuđim, dok ono postepeno ne padne u zaborav. Dok živi, umetnost pripada kulturi; u meri u kojoj preuzima hladnoću smrti, ona postaje zanimljiva jedino za proučavanje civilizacije. Stoga sve uživanje u umetnosti (i njeno stvaranje, isto tako) ima dva lica. Nevolja je što se lice okrenuto civilizaciji tako često brka s onim koje je okrenuto kulturi.

GEOGRAFIJA KULTURE

Često zapažana osobenost razvoja kulture jeste činjenica da ona svoje najveće domete postiže u relativno malim, samostalnim skupinama. U stvari, neizvesno je da li prava kultura ikada uistinu pripada ičemu širem od takve ograničene skupine, skupine za čije se članove može reći da među sobom održavaju nekakav neposredni i snažni duhovni dodir. Taj neposredni dodir obogaćen je zajedničkim kulturnim nasleđem, kojim se hrane umovi svih članova grupe; on se brzo uspostavlja i bremenit je hiljadama osećanja i ideja, koji se prećutno pretpostavljaju a stalno svetlucaju u pozadini. Takve male, kulturno samostalne skupine bili su Atina u doba Perikla, Avgustov Rim, nezavisni gradovi-države u Italiji krajem srednjeg veka, London za elizabetinskih dana i Pariz u poslednja tri stoleća. Uobičajeno je za neke od ovih skupina i za njihove kulture govoriti kao da su istovetne s veoma široko rasprostranjenim grupama i kulturama, ili da ih predstavljaju. U neobično velikoj meri takve priče su zaista puke govorne figure, zamenjivanje celine jednim delom. Zapanjuje, na primer, koliko velik deo takozvane „istorije francuske književnosti“ čini, u stvari, istorija književne delatnosti u gradu Parizu. Uistinu, jedna usko lokalizovana kultura može svoj uticaj da širi daleko izvan svoje

sasvim ograničene sfere, i to često čini. Ponekad ona daje korak čitavoj jednoj nacionalnosti, nekom veoma prostranom carstvu. Međutim, ona to može da čini jedino po cenu razvodnjavanja duha, srazmerno udaljavanju od svog doma, te po cenu izrođavanja u podražajno šepurenje. Kad bismo jasnije shvatili šta sve podrazumeva brzo širenje ili nametanje jedne kulture, do koje mere ona osvaja kršeći začetke zdravijih samostalnih izdanaka, manje bismo bili radi da dobrodošlicom pozdravljamo tendencije ujednoobražavanja, i manje spremni da ih smatramo naprednima po prirodi. Kultura se lako može podstaći spolja, ali njeno potiskivanje drugom kulturom, bila ova nadmoćna ili ne, nije nikakav kulturni dobitak. Da li to jeste ili nije praćeno nekim političkim dobitkom ovde nas ne zanima. Upravo zato svako svesno nastojanje da se jedna kultura nametne neposredno i na brzinu, ma koliko da je poduprto dobrom voljom, jeste nasrtaj na duh. Kada se još ne potkrepljuje dobrom voljom već vojnom bezdušnošću, takav pokušaj je najveći mogući zločin protiv ljudskog duha — naime, on je tada samo poricanje kulture.

Znači li to da moramo okrenuti leđa svim internacionalističkim stremljenjima, te doveka životariti u svojim nacionalizmima? Ovde se suočavamo s veoma rasprostranjenom zabludom da je internacionalizam po svom duhu protivan snažnom razvoju samostalnih kultura. Ta zabluda proizlazi iz neshvatanja da su internacionalizam, nacionalizam i lokalizam forme kojima se mogu dati različite sadržine. Ne možemo pametno raspravljati o internacionalizmu pre no što znamo u vezi sa čime to treba da budemo internacionalistički usmereni. Na nesreću, toliko smo opsednuti idejom potčinjavanja svih formi ljudskog povezivanja državi i shvatanjem da se opseg svih tipova delatnosti poklapa s političkim granicama da nam je teško da ideju o jednoj lokalnoj ili ograničeno nacionalnoj autonomiji kulture mirimo sa čisto političkim suverenitetom države i ekonomsko-političkim internacionalizmom.

Niko ne može jasno da sagleda šta je suđeno da bude širi ishod sadašnjih svetskih sukoba. Oni mogu pre da zaoštrem negoli da ublažem nacionalno-političke netrpeljivosti, te da tako doprinesu jačanju ugleda države. Ali takav žaljenja vredan ishod ne može da ne bude tek prolazna faza. Čak i sad je očigledno da rat, na više načina, utire put za ekonomski i, s tim u vezi, za jedan polupolitički internacionalizam. Sva ona područja delatnosti koja su povezana sa zadovoljavanjem neposrednih ciljeva — a koja, uzev sa preimućstvenog položaja do kojeg smo došli, nisu ništa drugo doli sredstva — težiće da

postanu međunarodne funkcije. Do u ma kolike pojedinosti da oblikuju sami sebe, ti procesi internacionalizovanja će u svojoj biti ostati tek odraz one sve veće nestrpljivosti ljudskog duha u vezi sa bavljenjem neposrednim ciljevima, nestrpljivosti o kojoj sam već govorio. Nadnacionalni problemi poput distribucije ekonomskih dobara, transporta robe, kontrole drumova, kovanja novca, i mnogih drugih, moraće da napokon pređu u nadležnost međunarodnih organizacija, iz prostog razloga što ljudi neće većito izražavati lojalnost nesvršishodnom nacionalnom upravljanju funkcijama koje su u suštini međunarodnih razmera. Kako taj međunarodni opseg bude temeljnije shvatan, tako će se naše sadašnje zaludenosti nacionalnim prestižom u ekonomskoj oblasti sve više pokazivati kao duhovne imbecilnosti, što i jesu.

Sve to ima velikog značaja za konačni razvoj kulture. Dok god se na kulturu gleda kao na ukrasnu baštinu krupnih političkih jedinica, može se na izgled opravdano tvrditi da je njeno očuvanje vezano za održavanje ugleda tih jedinica. Ali prava kultura može se zamisliti jedino na osnovi visoko upojedinačene duhovne svesti, retko ostaje zdrava i istančana kad se u tankom sloju raširi po beskonačno širokom području, i u svojim višim domašajima nipošto nije voljna da se potčinjava ekonomskim i političkim stegama. Sad, teško se da zamisliti neka upoštena međunarodna kultura. Određena nacionalno-politička jedinica teži da za se pri svoji kulturu i u tome donekle uspeva, ali samo po cenu ozbiljnog kulturnog osiromašavanja ogromnih delova njene teritorije. Ako ekonomska i politička ucelinjenost tih krupnih državom kontrolisanih jedinica biva postupno potkopavana razvojem međunarodnih funkcija, njihov kulturni *raison d'être* takode mora biti sklon slabljenju. Kultura tada mora da teži da se sve čvršće vezuje za relativno male društvene skupine i za beznačajne političke jedinice — jedinice koje nisu prevelike za ovaploćivanje pojedinosti, koja je za kulturu isto što i sami dah života. Može se pouzdati da će se između ta dva procesa — ucelinjenja ekonomskih i političkih snaga u jedan svetski suverenitet i rascelinjenja naših sadašnjih nezgrapnih kulturnih jedinica u više malih jedinica, čiji je život istinski krepak i pojedinačan — jamačno istopiti fetiš sadašnje države, s njenim nekontrolisanim suverenitetom. Današnje političko stanje dugo je već na proveri i njegova je manjkavost utvrđena. Naše nacionalno-političke jedinice su premale za mir, a prevelike za bezbednost. Premale su za pametno rešavanje velikih problema u oblasti neposrednih ciljeva; a prevelike su za plodonosno obogaćivanje udaljenijih ciljeva — za kulturu.

Upravo je u Novom svetu, možda i više no na ma kojem drugom kraju globusa, očigledna ta nezadovoljavajuća priroda geografski rasprostranjene kulture, nedovoljne dubine ili pojedinačnosti od kojih bi se pošlo. Odista rastužuje nalaženje suštinski istovetnih kulturnih ispoljenja, materijalnih i duhovnih, u Njujorku i Čikagu i San Francisku — doista, često istovetnih do u najsitnije pojedinosti. To svedoči o plitkosti same kulture, i o nimalo umirujućoj spremnosti na podražavanje među njenim nosiocima. Čak i ako zasad ne može da se jasno razluči nikakav određeni izlaz iz tog zaravnjenog kulturnog gliba, nije dobro zauvek se uljuljkivati samodovoljnošću. Ona nam može biti od koristi jedino da bismo istražili sve dubine naših srca i iznašli šta im nedostaje. Nije važno ako pre naglašavamo svoje slabosti; obuzdavanje je bolje od samoveličanja. Uobičajili smo da odajemo sebi priznanje za suštinski kvantitativne ishode za koje valja pre zahvaliti neobično blagonaklonoj prirodi i povoljnom nizu ekonomskih uslova negoli ičemu u nama samima. Naše su pobjede sjajne, ali su takođe prečesto jalove za kulturu. Navika da igramo s udešenim kockama razvila je u nas jedan opasan stav pasivnosti — naime, stav opasan po kulturu. Bahato zavaljeni u svoje naslonjače, očekujemo da nam se dese krupni kulturni događaji. Navili smo mehanizam, a to je zaista mehanizam i po: sad je „do“ kulture da se pokaže, pod punom teškom opremom. Onaj sićušni doprinos pojedinca, koji jedini sačinjava kulturu u ličnosti i konačno gradi kulturu u zajednici, izgleda da se nekako previda. Kulturom u limenkama daleko se lakše rukuje.

Upravo sada očekujemo mnogo šta od rata u Evropi. Nema sumnje da će nas taj rat i ono što za njim nastupi unekoliko izbaciti iz naše uštogljenosti, i da će među nas pustiti nekoliko okrepljujućih vetrova kulturnog uticaja; no, ako ne budemo oprezni, ti uticaji mogu ubrzo očvrnuti u nove standardizacije ili se razvodniti u novu zalihu podražajnih stavova i reakcija. Rat i njegovi ishodi ne mogu biti dovoljan kulturni uzrok — oni su, u najboljem slučaju, tek još jedan niz povoljnih uslova. Ne sme nas previše čuditi ako se neka periklovska kultura ne rasprskava u puni cvet nekako automatski. Ranije ili kasnije moraćemo se latiti skromnog zadatka istraživanja svoje svesti, e da bismo izvukli na svetlost ono iskrenih komadića odraženog iskustva što ih budemo mogli da nađemo. Ti komadići neće uvek da budu lepi, niti će uvek da budu prijatni, ali će biti pravi, nepatvoreni. I tada ćemo moći da gradimo. Posle nekog vremena, dugog vremena — jer moramo imati strpljenja — naše živote ukrasiće jedna prava kultura — ili, još bolje, niz povezanih

samostalnih kultura. I Njujork i Čikago i San Francisko živeće tada svak u svojoj vlastitoj kulturnoj moći, ne pogledajući kriomice od jednog do drugoga, da bi se videlo koji prednjači u trci za spoljašnjim vrednostima, jer će svak, rastući iz plodnog tla pravih kulturnih vrednosti, biti vedro nehajan prema svojim suparnicima.

(Preveo s engleskog ALEKSANDAR I. SPASIĆ)

STEVAN MAJSTOROVIĆ

UNESKO I ULOGA MALIH NARODA U KULTURNOJ SARADNJI

MALE KULTURE ILI KULTURE MALIH NARODA

Tačka 4. seminara „Function of small cultures in the cultural co-operation of UNESCO” izaziva nedoumicu. Nije, naime, jasno da li se ona odnosi na male kulture, što pretpostavlja kvalitativnu distinkciju, ili pak na kulture malih naroda, u kom slučaju je distinkcija kvantitativna, tj. odnosi se na kulturu relativno malog broja ljudi istog jezika, tradicije i kulturnih karakteristika. Lično ne bih bio u stanju da nacionalne kulture, na koje se ovde, očigledno, misli, sa pouzdanim kriterijumima delim na velike i male, što implicira ovako formulisana tema, jer je to veoma složen i delikatan posao u čiji uspeh bismo imali mnogo razloga da unapred sumnjamo.

Kulture velikih naroda, čak i u slučajevima kad se radi i o narodima sa visokim stepenom industrijskog i materijalnog razvoja, ne moraju ipso facto da budu i velike. U savremenoj kulturologiji se navode takvi primeri neravnornosti između tehnološkog i neodgovarajućeg intelektualnog razvoja. Paralelno sa tim, uti-

*) Referat jugoslovenskog predstavnika na međunarodnom seminaru održanom u drugoj polovini juna meseca u Finskoj. Na međunarodnom seminaru UNESKA o kulturnoj saradnji velikih i malih naroda referate su podneli još: dr H. Kirkinen Nacionalna i globalna kultura; dr F. Mading (Sudan) Problemi kulturne razmene između razvijenih i nerazvijenih; K. Sikkala (Finska) Kulturna razmena između zemalja sa različitim društvenim sistemima. Pored glavnih referata podnet je i niz saopštenja.

caj na savremeni svet takvih naroda koji spadaju u kategoriju „velikih“ je mnogo više politički nego kulturni, dakle izraz koncentrisanog ekonomskog, finansijskog i vojnog a ne kulturnog potencijala. Mnogobrojnost, dakle, kao i visok stepen materijalnog razvitka, mogu da budu u disproporciji sa duhovnim uticajem koji se ostvaruje novim idejama, umetničkim proseedima i sadržajima, otkrivanjem novih aspekata života i stvaralačkih mogućnosti. Na drugoj strani neki mali narodi, koji ne mogu da računaju na političku moć, uspešno potvrđuju sebe i svoj humanistički koncept života kroz kulturu i stvaralaštvo, koji, po autentičnosti i originalnosti, ponekad prevazilaze uske nacionalne i regionalne okvire i dobijaju šire pa i svetsko značenje.

Dozvolite da ovu relativnost podele na velike i male u kulturi, koja je prevashodno kvalitativan a ne kvantitativan pojam, ilustrujem rečima jednog nobelovca, predstavnika jednog od po brojnosti najmanjih naroda u Evropi — islandskog. U razgovoru koji sam u leto 1964. godine imao sa Haldorom Kiljanom Laksnesom u Rejkjaviku, i koji sam kasnije objavio u jednom beogradskom književnom listu, on je, između ostalog, rekao: „Teško je nama malima da se čujemo među velikima. Razlog tome je što oni imaju sopstvenu tradiciju koja ih prevashodno okupira — a takode i ignorancija. Veliki se uglavnom interesuju za velike. To je parohijalizam velikih koji je ponekad smešan i na koji se ne može pristati. Neki od takozvanih velikih proizvode veoma moderne automobile, frižidere, imaju atomsku bombu, moćnu industriju i vojni potencijal, ali ne vidim da su njihove literature, ili film ili slikarstvo isto tako veliki. Nasuprot tome neki od nas malih jednostavno živimo svoj život i ne dajemo svetskoj kulturi proporcionalno ništa manji doprinos od velikih.“ Lično sam bio impresioniran kulturnom istorijom Islanda, avanturama njegovih ranih istraživača i pronalazača Grenlanda, Njufaundlenda i po svoj verovatnoći i Amerike nekoliko vekova pre Kolumba. Preveo sam najlepšu islandsku sagu, „Sagu o Njalu“, koja se po prvi put pojavila u srpskom prevodu u Beogradu, pisao sam knjigu o Islandu, o njegovoj kulturnoj i pravnoj istoriji i prvom parlamentu u svetu osnovanom 930. godine i prikazao jugoslovenskoj kulturnoj javnosti islandsko „kulturno čudo“ — da se na ovom ostrvu proporcionalno najviše u svetu čita knjiga, da izlazi 5 dnevnih listova za stanovništvo od 200 hiljada — što je, kako je rekao Laksnes, stanovništvo 3—4 veće ulice u Beogradu, da se najviše ljudi bave književnošću i slikarstvom, da nema zatvora i slično. Otkrio sam za sebe veliku tradiciju ovog malog naroda i visoke standarde današnjeg kul-

turnog života pod kojim podrazumevam takođe i kulturu življenja i međuljudskih odnosa. Zato će biti, nadam se, shvaćena moja nedoumica u pogledu ovako formulisane tačke 4. seminara. Iako je narod kome pripadam, srpski, četrdesetostruko veći od islandskog, pogotovu moja višenacionalna zemlja — i na sopstvenom iskustvu sam osetio izvesnu ignoranciju od strane velikih koja je verovatno bila nezlonamerna, ali zato ne manje karakteristična.

Izneću, dakle, neke opservacije o funkciji kultura malih naroda u saradnji sa UNESKO-m, a ne o saradnji malih i velikih kultura. Moja iskustva su vezana za Evropu, i ja se zato izvinjavam što moja kompetentnost ne obuhvata, sem u najopštijim okvirima, i male narode izvan starog kontinenta. Osim toga postoji tendencija naglašenog evropskog pristupa i kriterija u ocenjivanju kultura drugih kontinenata i njihovog značaja. Nadam se, međutim, da će ostali učesnici seminara uspešno korigovati ovaj nedostatak. Sa izvesnim ogradama koje se odnose na socijalno-političke orijentacije koje vrše direktan ili posredan uticaj na današnje kulturne tokove, zatim na razlike u zonama političkog uticaja i tradicije azijskih, blisko-istočnih kao i afričkih kultura u području Mediterana, mogli bismo, mislim sa dovoljno osnova, da govorimo o evropskoj kulturi i njenom zajedničkom kulturnom fondu. Razume se, ne može se u okviru tolikih specifičnosti nacionalnih kultura i bogatstva varijeteta govoriti o integralnom pojmu evropske kulture, ali verujem da uprkos tome postoje neke zajedničke karakteristike kao i činjenica da su se bez obzira na toliko česte političke promene u evropskoj istoriji, kao i na sadašnju političku mapu kontinenta, odvijali, i danas odvijaju, živi kontakti i međuuticaji evropskih nacionalnih kultura u stepenu koji, ako se ne varam, ni na jednom drugom kontinentu dosad nije dostignut. Ono što je autohtono i čisto nacionalno, — a na čemu, inače, toliko često, i isto toliko neubedljivo insistiraju nacionalne kulturne istorije — je teško, ako ne i sasvim nemoguće, pouzdano odvojiti od onog što je nastalo u međusobnom prožimanju a što su komparativisti nazvali „lutajućim sižeima”. Imam u vidu „nacionalno” u odnosu na evropsko, ali to isto važi i za evropsko u odnosu na svetsko.

Bio sam pre petnaest godina član međunarodnog žirija za „Prix Italy” za literarna ostvarenja na radiju i televiziji. Jedan mladi belgijski pesnik došao je na ideju da prati nastanak a zatim genezu, varijacije i promene „lutajućeg sižea” jedne stare flamanske srednjovekovne balade nastale na obalama Lamanša. Njegova emisija je imala isključivo istorijsko dokumen-

tacioni karakter i on je u njoj prikazao 13 varijanti ove balade na raznim jezicima, uključujući, i srpsku varijantu za koju ja nisam znao. Zaključak je da su kulture i kulturni uticaji, čak i u nerazvijenim komunikacijama ranog srednjeg veka i feudalne fragmentiranosti ondašnje Evrope, nalazile načina za kontakte i plodotvorne međuuticaje.

Navešću još jedan primer, i to ovde, u zemlji naših domaćina. Pre nekoliko meseci posetio sam Finsku o kojoj sam takođe pre jedne i po decenije napisao knjigu, i održao nekoliko predavanja. Moji ljubazni domaćini odveli su me u divni gradić Porvo u kome sam, pored ostalog, imao prilike da posetim i muzej Johana Runeberga o kome, bar ovom auditorijumu, nemam potrebe da govorim. Taj pesnik koji je, iako je pisao na švedskom, doprineo buđenju finskog nacionalnog osećanja, i čija je pesma „Naša zemlja” postala narodna himna oslobođenja Finske, prevodio je kao prvi Skandinavac srpsku narodnu poeziju i doprineo da se na krajnjem severu Evrope upozna bogata tradicija usmene literature srpskog naroda koji živi na sasvim drugom kraju kontinenta, na evropskom jugoistoku. Tada je mala Srbija vodila oslobodilačke i ustaničke ratove sa onda još moćnom Turskom imperijom i pretpostavljam da se Runeberg, ispunjen istim idealima o oslobođenju svoje zemlje, inspirisao borbom Srba i njihovom istorijom i kulturnom tradicijom. Tako je ne samo prevodio srpske narodne pesme i otkrivao njihove lepote, nego čak i pisao pod njihovim uticajem. To je sve poznato u književnoj istoriji, kako finskoj tako i srpskoj, i ja ovo ne bih ponavljao da nisam jednom slučajno otkrio kako je Runeberg došao do srpskih narodnih pesama uprkos tolikoj prostornoj distanci i činjenici da srpski jezik ipak nije „evropski” jezik. Postavlja se pitanje kako je on, koji je bio nastavnik grčkog i latinskog i, kako su mi rekli, nije znao, ili je malo znao, velike evropske jezike, mogao da čita srpsku narodnu poeziju. Vodič u muzeju, jedna simpatična nastavnica, objasnila mi je da je Runebergu, naročito u periodu kada je, paralizovan, ležao nepomičan u krevetu, evropsku literaturu kao i srpsku poeziju sa nemačkog čitala i na švedski i finski prevodila njegova žena, inteligentna i obrazovana osoba koja je i sama bila pisac.

Srpska književna istorija zna za Runeberga, a i meni je on bio poznat, ali ne zna, kao što ni ja nisam znao, za njegovu ženu i njenu ulogu u prevodenju srpske narodne poezije na švedski i finski. Bio je to period kada je Gete učio srpski zbog srpske narodne poezije, kada su Puškin, Skot, Nerval, Mickijević, Ranke, braća Grim, Šafarik, Kuharski i drugi najveći inte-

lekturalci prve polovine XIX veka pisali o srpskoj narodnoj poeziji i upoznavali evropsku kulturnu javnost sa njenim vrednostima. U to vreme, godine 1837, Andersen — a nešto kasnije i Lamartin — putuje kroz Srbiju i ostavlja divne stranice putopisa koje sam prošle godine, opet jednom slučajnošću, otkrio i po prvi put preveo na srpski jezik. Sva ova saradnja kultura tako međusobno prostorno udaljenih, ova „kulturalna razmena“, kako bi se danas administrativnim rečnikom iskazalo, ostvarivala se van okvira uticaja država, u to vreme potpuno ravnodušnih prema ovakvim živim procesima kulturnog međuticanja, dakle isključivo na osnovu intelektualne solidarnosti koja je onda prožimala, kao što i danas prožima najbolje predstavnike pojedinih nacionalnih kultura.

Ima vrlo mnogo takvih primera i u Evropi i na drugim kontinentima (npr. uticaj indijske i kineske filozofije na evropsku misao, afričke tradicionalne kulture na evropsku skulpturu, slikarstvo i muziku, finskog i danskog dizajna i arhitekture na savremeni dizajn i arhitekturu itd.). Jezici kao i kulture velikih naroda kao što je u slučaju Runeberga bio nemački, služili su — a i danas bi morali da služe — kao komunikacioni sistemi koji omogućuju povezivanje i prožimanje svih kultura, kako onih velikih tako i onih malih naroda. I važno je uz to napomenuti, i u svom sopstvenom interesu i obogaćujući sopstvena saznanja i iskustva a ne samo da bi u njima kulture malih naroda bile proporcionalno, i na osnovu reciprociteta, prezentovane.

Hteo sam ovim da kažem da žive funkcije kulture, koje su uvek jedan dinamični proces i inspirativni duhovni kontakt, ne priznaju takve uslovne podele na velike i male, a takođe ni političke granice, tj. da je kulturni proces uvek bio, a i danas bi pod izvesnim uslovima mogao da u još većoj meri bude, proces zajedničkog učešća i zajedničke dobiti, izraz duhovne solidarnosti, zasnovane na humanističkim idealima i ciljevima koje kulture, bez obzira na različite nacionalne karakteristike, nose u sebi.

Podela na velike i male kulture je, dakle, toliko uslovna da gubi pravi smisao. Da bih to ilustrovao napraviću sumaran bilans šta su u prošlosti mali evropski narodi u okviru zajedničkog sudelovanja u evropskom kulturnom stvaralaštvu doprinele zajedničkom kulturnom fondu kontinenta i sveta, a zatim šta i čime doprinose danas: nordijske sage i skaldička poezija, Laksnes, islandska srednjovekovna pravna kultura, Ibsen, Munk, Grig, Sinding, Halvorsen, Svensen, Kalevala, Lęnrot, Kivi, Sibelius, Silampe, savremena finska arhitektura i dizajn, Strinberg, Armkvist, Runeberg, Ekelund, Selma La-

gerlef, Bahov uzor Bugsdehude, Alstven, Adberg, Lajerkvist, Bergman i švedski film, Kirkegor, Andersen, Nekse, danski dizajn, Gade, Nilsen, dansko avangardno pozorište, Van Gog, Rembrant, Mondrijan, Sviling, Vormolen, Badings, Meterlink, Bruk, belgijska gotika, Rubens, Van Dajk, Jeronim Boš, flamansko slikarstvo, Frank, Gretri, Gosek, Vijetan, Isai, grupa novog ekspresionizma posleratnog razdoblja Danske, Holandije i Belgije, „Kobra”, Džojš, Beket, Antonio da Portugal, Luis Freitas Branco, Mocart, Hajdn, Maler, Brukner, Šenberg, Štraus, Hilderbrand, bečka opereta, gotika i secesija, Vortrub, Hundertvaser, Kupka, Dvoržak, Smetana, Kafka, Čapek, Kubelik, Burjan, Šafarik, Kolar, List, Krejča, Petefi, Adi, mađarski folklor, Nad, Vazareli, Erkel, Dohnanji, Bartok, Kodalji, Meštrović, Njogoš, Mažuranić, Prešern, Karadžić, Andrić, Krleža, Vukotić i zagrebačka škola crtanog filma, Generalić, Živković i jugoslovenska naiva, srpska narodna poezija, bosanski stećci, srpski i makedonski manastiri, hrvatska primorska arhitektura, makedonski, srpski i bosanski melos, Brankušić, Golestan, Jora, Karađole, Enesku, moldavska arhitektura, Konstantinesku, Jonesku, rumunski melos, madrigalisti, Botev, Vazov, Karavelov, bugarsko crkveno slikarstvo i arhitektura XIII i XIV veka, bugarski melos i horsko pevanje, Hristov, Stajnov, Vladigerov, Pipkov, grčka filozofija, arhitektura i poezija, klasičnog perioda — osnova evropske civilizacije, aleksandrijska škola, Riga od Fere, Psiharis, Kalomiris, Ksenakis, Kazancakis, Kurti, Darda, albanski folklor i usmena književnost, itd.

Dodajmo tome i praktičnu kulturnu politiku, posebno iskustva i praksu skandinavskih zemalja u razvoju komuna i demokratizaciji kulturnog života, jugoslovensko samoupravljanje i pokušaj da se pravo na kulturu proširi i na mogućnost neposrednog uticanja građana na vođenje kulturne politike, mađarski i češki sistem muzičkog vaspitanja, zatim bugarsku horsku muziku, dalje brojne likovne kolonije i niz drugih međunarodnih kulturnih manifestacija koje organizuju mali narodi, zatim njihovu intenzivnu prevodilačku aktivnost i oblike spajanja žive prošlosti i savremenog kulturnog izraza, itd. Po statističkom godišnjaku UNESKO-a, u periodu 1968—70. u Holandiji je, na primer, prevedeno 5.147 dela iz književnosti, filozofije, umetnosti, društvenih nauka itd., u CSR 4.554, Belgiji 2.904, Mađarskoj 2.844, Poljskoj 2.478 itd.

CENA ČUVANJA I RAZVOJA KULTURA MALIH NARODA

Deklaracija o principima međunarodne kulturne saradnje koju je usvojio UNESKO član 1, alijne-

ja 2. glasi: „Svaki narod ima pravo i dužnost da razvija svoju kulturu”, i zatim, u sledećoj alineji: „U svojoj plodnoj raznovrsnosti, različitosti i uzajamnom uticaju sve kulture su deo zajedničkog nasleđa čovečanstva”. Praktično pitanje koje se u vezi sa ovim stavovima postavlja je: kolike materijalne žrtve moraju da ulažu mali narodi da bi sačuvali svoj kulturni identitet i razvijali svoju kulturu kao deo svet-ske kulture? Analizirajući ova pitanja citiraću T. Martelanca, ministra za kulturu Republike Slovenije, malog naroda od 1,5 milion stanovnika koji je inače među jugoslovenskim narodima jedan od najrazvijenijih i sa veoma bogatom kulturnom tradicijom. „Šta kultura znači za svako društvo, piše Martelanc, dovoljno je jasno: ova tvrdnja važi takođe i za mali narod kao i za veliki, s tom razlikom da to za mali narod još više važi nego za veliki, jer je sudbinski povezano sa njegovim nacionalnim, kulturnim i duhovnim opstankom, i da je cena koju za to plaća mali narod mnogo veća”.

Slovenački narod je vekovima kroz kulturu i čuvajući svoj nacionalni identitet, poput Islandana, Finaca i drugih malih naroda, uspevao da se odupre kulturnoj asimilaciji i germanizaciji i sačuva svoje kulturne i nacionalne karakteristike. Te opasnosti, međutim, više nisu aktuelne. Ali, konstatuje Martelanc, spoljni uticaji mogu da budu opasni u smislu da se Slovenci duhovno i kulturno izgube, da počnu da puze pred stranim uzorima i postanu prirepak razvijenih, bogatijih, snažnijih i većih. Danas više nego juče, jer živimo, kaže dr Martelanc, u svetu koji je sve manji i sve više pokriven najsavremenijim komunikacijama. Postali smo otvorena društvena zajednica sa masovnim prelascima graničnih prelaza, država međunarodnog turizma koja se se intenzivno uključuje u međunarodnu podelu rada, u svetsku zajednicu.

„Međutim, iako svesni te opasnosti, zbog toga svakako nećemo zatvarati granice, administrativno zabranjivati uvoz stranih filmova, knjiga, novina i časopisa ili posete stranih predavača, nećemo sužavati živu saradnju naših kulturnih institucija i pojedinaca sa stranim. To bi bilo apsurdno, i čak u direktnoj suprotnosti sa našim shvatanjem razvoja socijalizma i međunarodne saradnje u skladu sa načelima miroljubive koegzistencije. To bi, pored ostalog, osušilo i životno stablo naše kulture. Naš put može i mora da bude jedino jačanje našeg kulturnog stvaralaštva i sopstvenih umetničkih dometa, potvrđivanje naše izvorne misli i nadahnuća, a ujedno i oplodivanje i bogaćenje sopstvene kulturne baštine iskustvima i dostignućima drugih naroda i država”.

Navešću sada nekoliko ovlašnih podataka koliko mali slovenački narod košta ovo očuvanje kulturnog identiteta i razvijanje nacionalnog stvaralaštva. U Sloveniji se, u skladu sa veoma razvijenim kulturnim tradicijama, u proseku najviše čita u Jugoslaviji. Ali ma koliko bio visok tiraž jednog književnog dela na ovom jeziku, zbog malobrojnosti nacije, publikovanje ovog dela košta tri puta više nego na mnogo širem, srpskohrvatskom jezičkom području koje obuhvata 12 miliona stanovnika. Da bi razvijala nacionalnu literaturu, slovenačka zajednica mora otuda da pokriva ovu razliku. Ova ograničenost se još drastičnije odražava u periodici gde izdanja stručnih časopisa kao i časopisa za kulturu i umetnost koštaju 6 do 7 puta više. Ista je stvar i sa umetničkim filmom — ma kakvog on bio kvaliteta i ma koliko nailazio na širok prijem publike u zemlji kao i u inostranstvu, on prodajom može da pokrije samo 1/4 realnih troškova. Negativnu razliku, dakle 3/4 troškova, pokriva Fond za kulturu pri slovenačkom ministarstvu kulture. Poznato je da iz kvantiteta izrasta kvalitet a slovenačka produkcija umetničkih filmova može u realnoj situaciji, i bez obzira na vrednost projekata, da računa samo na 2—3 umetnička filma godišnje.

Dalji primer je muzička produkcija. Pet najvećih simfonijskih orkestara u SAD (Bostonski, Čikaški, Klivlendski, Njujorški i Filadelfijski) utrošili su 1963. godine za svoj rad 1,873.000 dolara, u proseku po 374.600 dolara. Te godine Slovenačka filharmonija utrošila je 295.000 dolara. Pošto je američko kulturno tržište 200 puta šire i sa mnogo većim dvoranama, 5 filharmonijskih orkestara u SAD imalo je u proseku po 70.000 slušalaca a Slovenačka filharmonija 35.000. Uzme li se u obzir da su cene ulaznica za koncerte te godine, u skladu sa životnim standardom, bile u Americi 4 puta veće, dolazi se do zaključka da je izdržavanje i rad filharmonija u SAD 8 puta jeftinije nego u Sloveniji. Razliku opet pokriva mali slovenački narod.

Ako troškove računamo u odnosu na nacionalni dohodak, onda se ove razlike iskazuju u još drastičnijem obliku. Troškovi za svih 5 filharmonijskih orkestara u SAD iznosili su te 1963. godine 0,0003% američkog nacionalnog dohotka a Slovenačke filharmonije 0,04%, dakle 133 puta više! Slično je i sa televizijom. U susednoj Italiji RAI ima 50 puta više pretplatnika nego TV studio Ljubljana i 30 puta više prihoda. Lako je onda zamisliti koliko je TV program na slovenačkom skuplji i koliko ovaj mali narod mora da plaća visoku cenu da bi išao u korak sa svetskim kulturnim tokovima. Mogućnosti kulturnog razvoja malih naroda limitirane su, dakle, njihovim materijalnim okvirima. Pa ipak

po onoj staroj latinskoj „Spiritus ubi vult spirat”, i pored ovih ograničenja Slovenija ima niz pisaca, muzičara (Igor Ozim, Dubravka Tomšič, Slovenačka opera), slikara i grafičara (Janez Bernik) koji su stekli evropsku i svetsku reputaciju. Ovaj mali narod uz to organizuje i razne međunarodne smotre (Grafički bijenale u Ljubljani, međunarodne izložbe u Slovegradecu), međunarodni vajarski simpozijumi „Forma viva” (u Portorožu — kamen, Ravnima — železo i Kostanjevici — drvo).

Mi Slovenci, zaključuje Martelanc, veoma smo ponosni na sopstvena kulturna dostignuća, na široku mrežu kulturnih institucija i bogatu tradiciju, na ugled u međunarodnom kulturnom prostoru. Istovremeno smo svesni da to znači veliki teret za našu privredu. A radi se, ja bih tome dodao, o najrazvijenijoj republici u Jugoslaviji sa najvišim nacionalnim dohotkom po stanovniku.

Da bi se videlo koliko su duboke dileme sa kojima se danas sučeljavaju kulture malih naroda, navešću jednog drugog slovenačkog autora, profesora sociologije na Univerzitetu u Ljubljani dr Zdravka Mlinara. U članku „Stvaralaštvo malog naroda” objavljenom u beogradskom časopisu „Kultura” on iznosi stavove nešto drugačije od Martelanca. Mali socijalni sistem, piše dr Mlinar, ograničava mogućnosti materijalnog izdržavanja naučnog rada zbog čega dolazi do diskrepancije između raspoloživih materijalnih mogućnosti malog naroda za postizanje rezultata intelektualnog rada, s jedne, i potencijalne upotrebljivosti i mnogo šireg prostora (ili čak univerzalnog karaktera intelektualnog rada) na kome su dobijeni rezultati upotrebljivi, odnosno relevantni. U savremenom svetu javlja se karakterističan tok komunikacija koji upravo izražava sve oštriju podelu na velike i male društveno-političke sisteme. Pripadnici malih naroda sve direktnije stupaju u kontakte sa naučnicima i naučnim institucijama jedne ili dve najveće zemlje koje su već postigle visok stepen razvoja. Pritom ostaju sasvim po strani direktni kontakti između naučnih i kulturnih radnika malih naroda. Sve češće se dešava da se čak i naučnici iz susednih malih zemalja informišu o delatnosti jednih ili drugih ne na osnovu direktnih kontakata, već posredno, preko literature koju dobijaju iz SAD, SSSR-a ili slično. Jedan od razloga je jezik. Za svakog naučnog radnika je racionalnije da komunicira na jednom ili dva velika jezika. Zbog toga, i bez obzira na njihovu stvarnu naučnu i kulturnu vrednost, veću ulogu i značaj dobijaju radovi koji su objavljeni na jezicima preko kojih je moguće komunicirati sa najvećim brojem ljudi. Naučna dostignuća objavljena na slovenačkom,

mađarskom, srpskom verovatno će ostati nepoznata u susednoj Italiji, Austriji, Bugarskoj. Međutim ako su objavljena na engleskom, onda imaju otvoren put do gotovo svih naučnih institucija u svetu. Očigledno je da u ovom drugom slučaju nastupa čitav niz drugih stimulativnih posledica koje otvaraju i proširuju mogućnosti afirmisanja i razmah kreativnosti u nauci i kulturi.

Sve te okolnosti upozoravaju da naročito kod naučno-istraživačkog i pedagoškog rada na univerzitetima kao i u kulturi, dolazi do sve izrazitijih suprotnosti između etno-centričkih težnji koje se ispoljavaju u tendencijama nacionalnog zatvaranja i samodovoljnosti, s jedne strane, i funkcionalnih zahteva u vezi sa delovanjem i razvojem nauke, obrazovanja i kulture koji traže univerzalne standarde, s druge strane. Neke pojave ukazuju da uključivanje naučnih, visokoškolskih ustanova i pojedinaca u svetska zbivanja nije išlo zadovoljavajućim tempom. U velikoj meri zajednički imenitelj ovim pojavama je opet jezik.

Ma koliko citirana mišljenja bila u ponečemu divergentna, ona izražavaju svu dubinu dilema kulturnog razvoja malih naroda u savremenom svetu. Ubeđen sam da su ove dileme aktuelne i u svim drugim malim narodima. Dozvolite da još jednom citiram nobelovca Haldora Kiljana Laksnensa iz razgovora koji sam sa njim vodio 1964. „Tehnološki proces, rekao je tada Laksnens, vrši uticaj u tom smislu da svet postaje sve manji. Ne znam u kom pravcu će stvari da se dalje razvijaju, jer ima mnogo impoderabilija. Kulture nekih malih naroda će preživeti, drugih neće. Šetland i Orkniska ostrva imali su nekad svoju poeziju, govorili norđijski jezik. I isčezli su, asimilovala ih je engleska kultura i oni se sada osećaju Englezima. Na Njufaundlendu su glasali u parlamentu da se priključe Kanadi i postanu Kanađani. A Jevreji su, iako razbacani po svetu, preživeli. Ne znam da li ćemo mi Islandani preživeti, ima mnogo nemerljivih elemenata.”

Kakvi se zaključci iz navedenih mišljenja koji ilustruju dramatičnu aktuelnost dilema kultura malih naroda nameću? Usvojimo li stav formulisan u UNESKO-voj Deklaraciji o principima međunarodne kulturne saradnje da „svaka kultura ima dostojanstvo i vrednost koji treba da budu poštovani i sačuvani” — onda se postavlja praktično pitanje kako da se obezbedi implementacija ovog stava. Da li je briga da se očuva kulturni identitet malih naroda samo njihova interna stvar, ili isto tako, i ništa manje, i stvar ustrojstva međunarodne zajednice i odnosa koji u njoj vladaju, stvar evropske i svetske

kulturne javnosti? Ako je ovo drugo slučaj, a uveren sam da svi tako mislimo i da se UNESCO-va Deklaracija izjašnjava u tom duhu, šta onda čine veliki, zatim UNESCO i druge međunarodne organizacije da u duhu intelektualne solidarnosti pomognu kulturama malih naroda da sačuvaju svoj identitet i razvijaju stvaralačke potencijale? Spasavanje nubijskih spomenika i neki drugi slučajevi predstavljali su izraz međunarodne kulturne solidarnosti, ali stvar se ograničava na prošlosti, a prenebregava sadašnjost. Moj je utisak da se u tom pogledu ne čini dovoljno, i još više od toga: da van deklaracija, u praktičnoj politici međunarodne kulturne saradnje, odsustvuje upravo ovakav pristup i osećanje da se radi o zajedničkim kulturnim interesima i zajedničkim problemima čije bi rešavanje znatno doprinelo produbljivanju poverenja među narodima, kako velikim tako i malim.

Oboveze i odgovornosti kultura velikih naroda se, dakle, ne mogu rukovoditi samo razlozima velikodržavnog prestiža i drugim parakulturnim motivima, velikonacionalnim kulturnim šovinizmom i preokupiranošću sopstvenim razvojnim i drugim zadacima. One bi morale da budu nosioci i inspiratori ravnopravnosti u međunarodnoj kulturnoj saradnji i internacionalističkog duha. Proces koji su gore sumarno opisani izražavaju jednu duboku dihotomiju koja je sada dublja nego što je ikad bila. S jedne strane postoji potreba za povezivanjem, naučnim i kulturnim, svih naroda koja je uslov *sine qua non* zajedničkog napretka. S druge strane, sadašnji oblici povezivanja i uticanja, kako onih kontrolisanih i podređenih državnim i političkim motivima i interesima tako i onih slobodnih i prepuštenih stihijskom delovanju su neposredni izraz težnje za opštom hegemonijom velikih, ekonomskom, političkom, naučnom i tehničkom, i kao takvi nose u sebi opasnosti uspostavljanja kulturnog monopolizma i kulturnog i akademskog kolonijalizma, potiskivanja i prigušivanja kultura malih naroda sve do njihovog postupnog asimilovanja. Izraz te prevalencije je, dakle, težnja za kompleksnom prevalencijom, tj. svesna politika činilaca moći a ne razlozi objektivne kulturne prevalencije. UNESCO je pravo mesto za raspravljanje o ovim problemima i koncipovanje konkretnih programa i akcija koji bi ako ne sasvim osujetili a ono znatno ublažili tendencije provincijalizacije kultura malih naroda. Već je konstatovano da kulture malih naroda u okviru međunarodne kulturne saradnje i razmene ostvaruju vrlo malo, i vrlo sporadično, direktne međusobne kontakte i da su u dobroj meri zavisne u međusobnom komuniciranju od kulturnog i jezičkog posredovanja velikih naroda. Veoma je malo pre-

vodilaca u jednom malom narodu sa jezika drugih malih naroda a veoma mnogo ih je sa dvatri velika jezika. (Iz toga su isključeni kineski, arapski i drugi jezici velikih naroda koji su delili sudbinu političkog položaja ovih naroda). Možemo s mnogo razloga da kažemo da kulture malih naroda, uprkos navedenim procesima i sve intenzivnijem povezivanju sveta, žive i dalje u međusobnoj kulturnoj izolaciji. Na primer u Beogradu, se teško nalazi dobar prevodilac za švedski za stručnu ili drugu literaturu, zatim za finski, norveški, pa čak i za jezike susednih malih naroda kao što su rumunski i novogrčki, a nasuprot tome sa lakoćom se nalaze prevodioci za engleski, ruski, nemački i francuski koji se nude u velikom broju. Mislím da bi „mali“ narodi sami morali, i to u zajedničkom interesu, putem stipendija, neposrednih razmena i na druge načine da pokrenu inicijativu i smišljenim i zajedničkim merama da u perspektivi prevazilaze ovu međusobnu kulturnu izolovanost i oslobađaju se zavisnosti od posredništva velikih i njihovog kulturnog monopolizma.

Najzad, moralo bi da se naša svest i osećanje aktuelnih potreba prodube saznanjem da je očuvanje kulturnih različitosti i bogatstva kulturnih izraza doista u zajedničkom interesu i zajednička odgovornost i velikih i malih, da je stvarni izraz kulturne solidarnosti i interesa svetske kulture.

KULTURNI POLICENTRIZAM I RAZVOJ KULTURA MALIH NARODA

Tehnološki razvoj i sve šira povezanost koji omogućuju sredstva masovnih komunikacija doneli su i velike promene u položaju nacionalnih kultura. S obzirom na još uvek duboke razlike između razvijenih i nerazvijenih, velikih i malih, svet postaje sve više ekonomski, naučno i kulturno međuzavisan. Savremeni čovek odbija da se zadovoljava samo dostignućima svoje sopstvene zemlje što ima za posledicu da su se stari koncepti nacionalne države i kulturne samozadovoljnosti našli na udaru savremenih procesa. Ne želim da opisujem ove promene, one su u knjizi Elvina Toflera „Future Shock“ prikazane veoma plastično.

U vezi sa našom temom nas, u svetlu tih promena, interesuje pre svega perspektiva razvoja kultura malih naroda kao i njihova uloga u savremenim kulturnim tokovima. Kakva je, postavlja se pitanje, u osvetljavanju te perspektive uloga UNESKO-a i drugih međunarodnih organizacija?

Pre nego što bih pokušao da dâm odgovor na ovo pitanje, reći ću nešto o daljim protjvrečnostima i dilemama sa kojima se, kako u okviru

međunarodne kulturne saradnje tako i u svom unutrašnjem razvitku, sučeljavaju ove kulture. Posledica promena o kojima je bilo reči je činjenica da u kulturi i umetnosti nekadašnji monocentrizam sve više zamenjuje kulturni policentrizam. Kulturni razvoj Evrope XVIII, XIX kao i prvih decenija XX veka bio je u znaku kultura velikih naroda sa nekoliko evropskih centara kao gotovo apsolutnih arbitara kulturnih dostignuća. Preko njih je nezaobilazivo išla kulturna transmisija i upoznavanje šire evropske javnosti sa dostignućima drugih kultura, posebno onih malih naroda. Bila je to neka vrsta kulturnog imperijalizma i monopolističkog položaja ovih centara kao i kultura velikih naroda u ukupnim evropskim kulturnim zbivanjima. Kulture malih naroda bile su sa manje više izraženim karakteristikama evropske provincije. Tek po izuzećima, i više inicijativom istaknutih intelektualaca nego smišljenom kulturnom akcijom, ove tampon-zone su preskakane i ostvarivali bi se sporadični direktni kontakti među kulturama malih naroda. U okviru ovakve kulturne mape Evrope postojali su specijalizovani centri za verifikovanje vrednosti, na primer Pariz za slikarstvo i književnost, Minhen u srednjoj Evropi, Austrougarskoj i zoni uticaja nemačke kulture, Beč a kasnije i Prag u muzici itd. Kulture većine malih naroda imale su karakter kulturnih rezervata, u koja su kao daleki refleksi zbivanja u kulturnim centrima, i obično sa zakašnjenjem, prodirali uticaji kulturnih tokova i pojedinih stilskih pravaca iz evropskih kulturnih centara.

Sada se slika promenila. Imao sam nedavno prilike da pogledam listu mladih umetnika iz Beograda i Srbije koji žele da se usavršavaju u inostranstvu: među arhitektama ima ih dosta koji žele Finsku i Švedsku, muzičara Lenjingrad, Prag i Brisel, mladih diplomaca sa Akademije za primenjenu umetnost — finski i danski dizajn, muzički pedagozi Mađarsku i Češku, filmski — Filmska akademija u Pragu i Institut za scenografiju, likovni pored tradicionalnih centara Holandiju i Belgiju, grafički Varšavu. Svi putevi, dakle, ne vode više u Rim kao nekada. Nešto se promenilo u kulturama malih naroda koje su živele u senci velikih a koje sada sve više izražavaju težnju da izađu na svetsku kulturnu scenu. Međunarodni pozorišni festival u Beogradu, BITEF, je dalja ilustracija — gotovo većinu učesnika sačinjavaju pozorišta iz malih naroda. Prošle godine su specijalne nagrade, koje se dodeljuju po strogim umetničkim kriterijima dobila pozorišta Eudjenija Barbe iz Holstebra u Danskoj, zatim pozorište iz Rumunije a pretprošle pozorište iz Ugande, itd. Iste promene odigrale su se i u kulturama drugih evropskih malih naroda tako da danas

nije nikakva retkost da predstavnici tih kultura, u jakoj evropskoj i svetskoj konkurenciji dobijaju visoka priznanja.

To su pozitivne tendencije koje doprinose jačanju značaja i uloge kultura malih naroda u evropskim i svetskim kulturnim okvirima kao i u razvoju međunarodne kulturne saradnje u okviru UNESKO-a kao i van njega. Ali to je samo jedan aspekt, jer postoji značajan deo kulturne razmene i saradnje u kome se, i pored principa iznetih u Deklaraciji UNESKO-a o međunarodnoj kulturnoj saradnji, još uvek održava ne samo faktička neravnopravnost, nego postoji i realna opasnost da se ovakva pozitivna uloga kultura malih naroda negira ili bar ograniči.

U Evropi, koja je politički podeljena i ispunjena mnogim protivrečnostima, kulturna politika je u manjoj ili većoj meri deo opšte politike država, što znači da je i međunarodna kulturna razmena podređena opštoj politici. Postojanje blokova ima za posledicu da se principi saradnje koje je proklamovao UNESKO podređuju neposredno ili posredno blokovskim ili regionalnim političkim kriterijumima. To praktično znači — a mi ovde možemo da govorimo kao realisti koji evropske prilike posmatraju bez iluzija — da su kulture malih naroda često u zavisnosti od političkih grupacija kojima pripadaju ili sfera političkih uticaja kojima su izloženi. Na pripremama Konferencije evropske bezbednosti mali narodi su dali značajan doprinos međunarodnom razumevanju, ali baš tu je došla do izražaja činjenica da su oni u tim naporima limitirani svojim političkim položajem i pripadnošću pojedinim paktovima, što znači da se ne može govoriti samo o kulturnoj emancipaciji a da se gubi iz vida opšta emancipacija, politička i ekonomska, malih naroda. To je realnost od koje se mora polaziti ako se misli na unapređenje međunarodne kulturne saradnje, pri čemu ja gajim nadu da i u okvirima takve realnosti postoje još mnogi prostori i mogućnosti da se evropska kulturna saradnja kroz UNESKO, kao i kroz bilateralne i multilateralne ugovore i druge neoficijelne oblike, dalje unapređuje. U tom pogledu kulture malih naroda bi mogle da odigraju značajnu ulogu u ublažavanju postojećih suprotnosti i jačanju duha međunarodnog razumevanja, jer su one potencijalno manje zavisne od političkih pretenzija i težnje za dominirajućim uticajem kojima su opterećeni veliki.

Rekao bih nešto i o još jednoj dilemi pred kojom se nalaze kulture malih naroda u svom razvoju. Mi obično govorimo o nacionalnim kulturama kao homogenim kategorijama, podrazu-

mevajući zajedničke karakteristike kao što su jezik, tradicija, etničke i druge osobnosti. Sa socijalnog stanovišta, međutim, takva homogena nacionalna kultura ne postoji kako u velikim tako ni u malim narodima. U nacionalnim kulturama, kao što je poznato, razvijaju se i koegzistiraju kulturni tokovi koji izražavaju različita socijalna iskustva pojedinih slojeva stanovništva, uz odgovarajuće razlike u društvenim, moralnim i estetskim motivima kojima se oni inspirišu i oblike u kojima se izražavaju. Tako u jugoslovenskoj šarolikosti naroda i tradicija, pa i u okviru istog naroda, na primer srpskog, koegzistiraju i razvijaju se: patrijarhalna ruralna kultura, sa dubokim korenima u narodnoj kulturi i tradiciji a koja pokušava da ostvari kontinuitet u nekim savremenim izrazima, zatim urbana kultura koja izražava nove društvene realnosti, dalje kultura koja se oslanja na fond ideja i pokretačkih motiva građanske kulture XVIII i XIX veka, zatim jedan kosmopolitski tok, posebno izražen u literaturi, slikarstvu i filmu, koji je okrenut savremenim kulturnim tokovima u svetu i koji se izražava u istraživačkim kao i avangardnim estetskim oblicima, najzad, ako bi uslovno mogao da kažem, kultura socijalističke filozofske orijentacije i klasne inspiracije koja se oslanja na tradiciju iz sredine XIX veka i vremena pojave Svetozara Markovića, prvog socijaliste — marksista u Srbiji, itd. Ovaj poslednji tok nalazi nove podsticaje u samoupravljanju koje proklamuje načelo integrisanja kulture i ukupnog društvenog rada.

Koji je to od ovih tokova, za ovu priliku samo grubo citiranih, s kojim bi se u međunarodnoj kulturnoj razmeni narodi Jugoslavije prezentovali, i po kojim selektivnim kriterijima? Ili sa svima, bez obzira na društveni i estetički značaj, na primer sa naivnim slikarstvom koje se inspiriše tradicionalnom kulturom i ruralnim oblicima života sa folklornim grupama i seoskom poezijom koja nosi u sebi, u vrtlogu brze industrijalizacije i urbanizacije, sa prizvukom suprotstavljanja, i elemente nostalgije prema izgubljenoj jednostavnosti života na selu, sa savremenim kulturnim tokovima i avangardnom poezijom i teatrom, sa Andrićem ili Krležom koji imaju evropsku i svetsku reputaciju, ali koji duhovno pripadaju periodu između dva rata? Hteo sam da kažem da su i nacionalne kulture malih naroda u procesu duhovnog previranja i traženja novih sistema vrednosti i novih, za sada još neostvarenih sinteza. Isto tako i sa nastojanjima da pronađu oblike ne samo očuvanja kulturnih raznovrsnosti i fonda ideja i iskustava iz prošlosti, nego da ih, kako navodi Rene Mae, dinamičnom procesu integrišu u nove kulturne tokove, obogaćujući ljudske realnosti.

Transformacija društva na socijalističkim i samoupravnim društvenim osnovama koja se odvija pod geslom da građani kao stvaraoci materijalnih vrednosti treba da postanu subjekti celokupne društvene politike, uključujući i kulturnu, još više produbljuje ove procese dovodi do novih diferencijacija. Koncept nacionalne kulture u tradicionalnom smislu se, dakle, sve više pokazuje anahroničnim a novi koncept kulture koji ne bi gubio nacionalne karakteristike, ni kontinuitet sa tradicijom i koji bi se inspirisao motivima sasvim drugačijim od onih kojima su se inspirisale nacionalne kulture u XVII i XIX veku, još nije definisan i postoji samo u nekim elementima.

U vezi s ovim postavlja se pitanje koliko su partneri u kulturnoj razmeni i saradnji — druge zemlje, velike ili male — upoznati sa ovim internim procesima promenama i dilemama koje oni otvaraju i koliko su spremni da ih uvažavaju, ili se u utvrđivanju oblika i sadržaja ove saradnje rukovode statičkim momentima i svojim motivima: kriterijumima reprezentativnosti, folklorne atraktivnosti i bizarnosti.

VIŠENACIONALNE ZEMLJE I MEĐUNARODNA KULTURNA SARADNJA

Dozvolite mi da sa nekoliko primera ilustrujem ove teškoće kad se radi o kulturnoj saradnji tzv. velikih i tzv. malih naroda. Kao član Jugoslovenske delegacije učestvovao sam u pregovorima sa delegacijom jedne velike evropske zemlje na kojima je iskrslalo pitanje lektora za slavističke katedre na dva najveća univerziteta u toj zemlji. Naši partneri su insistirali na lektoru za srpskohrvatski jezik i književnost i na učtiv način odbijali predlog da se u konvenciju uključe lektori za makedonski i slovenački, dva naroda sa otprilike istim brojem stanovništva — po jedan i po milion. Mi možemo da razumemo interesovanje slavističkih katedara pre svega za ruski, jer se radi ne samo o velikom narodu i jeziku nego i o literaturi XVIII i XIX veka na jeziku toga naroda, ili za poljski, ali ne vidimo razloge da se iz slavističkih studija isključe manji slovenski narodi. Bez uspeha smo pokušali da ih ubedimo da jedna slavistička katedra koja pretenduje na izučavanje slavenskih jezika i literatura ne može da isključi u Jugoslaviji jezik i književnost slovenačkog naroda koji ima izuzetno bogatu kulturnu tradiciju i razvijenu književnost, isto tako kao ni makedonski jezik i književnost koji, pošto su u istoriji, sve do poslednjeg rata, negirani i potiskivani, sada doživljavaju veoma dinamičan razvoj. Makedonska književnost je već sada toliko razvijena da u jugoslovenskoj književnoj panorami predstav-

lja izvanredno zanimljiv deo. Ja sam partnere u pregovorima podsetio na činjenicu drugačijeg pristupa velikih, na primer u doba Getea, Silera i Puškina kada su oni, nezavisno od državnih i administrativnih reciprociteta i formalističkih kriterija, ubeđeni da otkrivaju nove vrednosti koje su sastavni deo evropske kulture, prihvatili Vuka Karadžića, reformatora i skupljača narodnih pesama, i prezentirali evropskoj kulturnoj javnosti bogatstvo i originalnost ove poezije. Pozivao sam se i na reciprocitet, i naveo podatak da na svim jugoslovenskim univerzitetima i katedrama za engleski jezik i književnost — ukupno sedam — postoje lektori za engleski jezik i književnost. Kad ni to nije pomoglo, naveo sam na kraju da takve lektore za slovenački i makedonski imaju Francuzi i Rusi — i to je neočekivano upalilo.

Dakle, pregovarači su se, u okviru svojih ovlašćenja, rukovodili ne stvarnim kulturnim potrebama, nego razlozima državnog prestiža i sujete: ako mogu Francuzi i Rusi — onda možemo i mi. Nije se ovde, treba napomenuti, radilo o isključivo jugoslovenskom interesu da u Engleskoj rade lektori za makedonski i slovenački jezik i književnost i da manja ili veća grupa studenata i njih uključi u izučavanje slovenskih kultura. Ali čim sam ovo rekao, moram da se korigujem i priznam da ni taj razlog, bar za nas kao partnere u pregovorima, nije bez značaja, jer je trebalo da stavimo potpise i saglasimo se sa nečim što u našim jugoslovenskim prilikama predstavlja kulturnu i nacionalnu diskriminaciju. To su za naše unutrašnje jugoslovenske prilike veoma osetljive stvari za koje oni, međutim, nisu imali dovoljno razumevanja. Ja sam, međutim, ubeđen da bi pesnici iz mnogih zemalja koji se okupljaju na Ohridskom jezeru u okviru Međunarodnog festivala poezije nazvanog „Struške večeri”, i na kome oni čitaju svoje pesme i u prilici su da čuju savremene makedonske i slovenačke pesnike, tom predlogu dali svestranu podršku. A možda se radi o tome da se menjaju ne sastavi delegacija, nego politjka država?

Drugi je slučaj sa jednom serijom koju izdaje UNESKO a u kojoj je pojedinim slovenskim državama ostavljena mogućnost da pripreme po jednu monografiju o značajnoj ličnosti iz odgovarajuće slovenske kulture. Jugoslavija, kao što je poznato, ima više slovenskih nacionalnih kultura — srpsku, hrvatsku, slovenačku, crnogorsku, makedonsku. Po kom kriterijumu odrediti kome da bude posvećena monografija kad se radi o toliko različitim stvaralačkim individualnostima: dati prednost reformatoru srpskog jezika i najvećoj figuri srpske kulturne istorije Vuku Karadžiću, ili crnogorskom pesniku Nje-

gošu, besumnje najvećoj poetskoj ličnosti u jugoslovenskoj kulturnoj istoriji, ili hrvatskom pesniku Mažuraniću, ili slovenačkom Prešernu? UNESCO se zasniva na principu članstva država što u ovakvim slučajevima ograničava nacionalne kulture i njihove međusobne veze, dakle žive funkcije nacionalnih kultura kojima se pretpostavljaju formalna logika kulturne veze među državama. To je sigurno aktuelan problem i sa drugim višenacionalnim zemljama — SSSR-om, Švajcarskom, Kanadom, Belgijom, ili onim malim zemljama u kojima žive i nacionalne manjine kao što su, na primer, Finska, Austrija, Mađarska, Rumunija i druge.

Razume se da se zbog ovakvih slučajeva ne može menjati statut UNESKA, na primer da se umesto članstva država uvede članstvo nacionalnih kultura, ali se može sa više razumevanja i elastičnosti uvažavati specifična situacija višenacionalnih zemalja i činjenica da u njima postoji kulturni pluralizam i da sve nacionalne kulture — upravo u skladu sa principima koje je proklamovao UNESCO, imaju jednaka prava ne samo u internim okvirima države, nego i u okvirima međunarodne kulturne saradnje. Radi se, razume se i o tome da UNESCO u svom daljem razvoju mora više da prilagođava statut svojim funkcijama, nego svoje funkcije svom statutu donetom još 1946. g. Inače, prava nacionalnih kultura se bez ovog razumevanja transformišu u prava država a to u nekim slučajevima nisu identični pojmovi. Decentralizacija društvenog kao i kulturnog života je u Jugoslaviji dovela dotle da je federalna država prestala da bude isključivi subjekt međunarodne kulturne saradnje. Te funkcije su prenete na republike, autonomne pokrajine kao i na kulturno-umetničke institucije, udruženja umetnika i pojedince. To je u duhu višenacionalne zajednice i izraz ravnopravnosti naroda. Međutim, u bilateralnim ugovorima kao i multilateralnim, isto tako kao i u odnosima sa UNESCO-m, pa i međunarodnim organizacijama i kulturnim ustanovama, iz ovoga proizilazi niz praktičnih teškoća. Državni rezon koji je u većini slučajeva osnova ovih ugovora i međunarodnih kulturnih veza je faktor koji limitira obim i oblike kulturne saradnje zbog čega često ostaju neostvarene mnoge obostrano korisne inicijative. Razume se, države će i dalje imati odlučujuću ulogu u vođenju međunarodne kulturne politike, međutim moguće je da se uz njihovu saglasnost i na osnovu uvažavanja zajedničkih interesa ova saradnja dalje unapređuje.

U Jugoslaviji, kao što je, nadam se, poznato, pored šest nacija postoje i više nacionalnih manjina koje po saveznom Ustavu i ustavima republika i autonomnih pokrajina imaju ista

prava kao i nacije. U internim okvirima ova se ravnopravnost strogo poštuje a svako njeno ograničavanje ili kršenje predstavlja po pozitivnim jugoslovenskim propisima krivično delo. To je skup sistem jer kad je reč o kulturi i javnoj administraciji i najmanje etničke grupe, kao na primer rumunska, bugarska i italijanska sa po 30.000 pripadnika, slovačka i rusinska sa po 40.000 itd., imaju škole na svojim jezicima, izdavačka preduzeća, časopise, radio i TV programe, muzeje, domove kulture i druge institucije. Jedan udžbenik za škole ovih manjina, časopis ili knjiga štampani na njihovim jezicima koštaju 30 do 40 puta više nego knjige i časopisi za srpskohrvatsko jezičko područje. Ali ma koliko to bilo skupo, još uvek je vrlo „jeftino” u poređenju sa cenom koja je plaćana u istoriji kroz razne revandikacije, nacionalna trvenja i sukobe. To je element zajedništva i jedini način da se svi narodi i narodnosti u socijalističkoj Jugoslaviji osećaju potpuno ravnopravni i u svojoj kući. Kulturni razvoj manjina finansira se iz zajedničkog federalnog fonda koji izražava solidarnost svih članova jugoslovenske zajednice. Te manjine su, takođe po saveznom ustavu i ustavima republika i pokrajina, ravnopravni subjekti međunarodne kulturne saradnje i razmene. Međutim realizovanje ovog prava nailazi na niz praktičnih teškoća zbog činjenice da države kao partneri u međunarodnoj kulturnoj razmeni kao i njihove institucije žele da sklapanju kulturne konvencije i ugovaraju saradnju sa jugoslovenskom državom kao partnerom a ne sa predstavnicima nacionalnih kultura a još manje kultura narodnosti, odnosno nacionalnih manjina. (Samo u jednom slučaju, u kulturnim vezama sa susednom Albanijom, partner predpostavlja saradnju sa albanskom narodnosti saradnji sa jugoslovenskom zajednicom kao celinom; ovakav stav, razume se, takođe, ne doprinosi razvijanju duha međusobnog razumevanja i produbljivanju dobrosusedskih odnosa). Tako se praktično međunarodne kulturne veze narodnosti, odnosno nacionalnih manjina, ograničavaju gotovo isključivo na veze sa susednim matičnim nacijama. Tu su postignuti veoma dobri rezultati, o čemu sam govorio na plenarnoj sednici konferencije UNESKA u Helsinkiju juna 1972, opisujući novu funkciju nacionalnih manjina koje, umesto nekadašnjih povoda za revandikacije i uzroka nacionalnih tenzija, u promenjenom konceptu društva i socijalističkim odnosima postaju postupno mostovi zbližavanja i boljeg razumevanja suseda. Manjine su postale, i u Jugoslaviji sve više postaju, ambasadori kako kulture svoje matične nacije kao i svoje sopstvene, tako i kultura ostalih jugoslovenskih naroda. Ali ni tu ne ide sve glatko, zbog toga što jugoslovenske manjine u drugim susednim zemljama nemaju isti status i prava

na slobodni kulturni razvoj, pa čak ni onaj status koji im garantuje Povelja OUN, a da se ne govori o reciprocitetu na kome Jugoslavija ne insistira. Jugoslovenski predsednik, međutim, daje argumente demokratskim snagama u tim zemljama da se, u okviru svojih opštih političkih programa, neposredno angažuju i u borbi za demokratska prava nacionalnih manjina.

Akutniji je problem praktično neučestvovanje nacionalnih kultura i kultura narodnosti kao neposrednih subjekata međunarodne kulturne saradnje kad se radi o višenacionalnim zajednicama. Partnerstvo država u bilateralnim i multilateralnim ugovorima i odnosima sa UNESCO-m i njegovim programima i inicijativama, sužava na taj način praktične mogućnosti kultura malih naroda u višenacionalnim zajednicama da neposredno kontaktiraju sa drugim kulturama. Ako želimo da unapređujemo međunarodne kulturne kontakte i veze, zašta se inače UNESCO u svim svojim dokumentima zalaže, onda bi trebalo insistirati na proširivanju i obogaćivanju onih oblika saradnje koji se ne obuhvataju direktno državnim ugovorima, i, koji bi na njihovoj osnovi i uz obostranu saglasnost država — partnera ohrabivali i omogućavali plodotvorne neposredne i neoficijelne kontakte kultura, kulturnih institucija, umetnika i njihovih organizacija, što bi predstavljalo veoma korisnu dopunu i korekciju postojećih oficijelnih državnih ugovora i konvencija.

SARADNJA NACIONALNIH KULTURA ILI SARADNJA DRŽAVA

U suženom okviru koji povodom kulture nudi formula saradnje države sa državom, mi se u Jugoslaviji — a sigurno je to slučaj i sa drugim višenacionalnim zemljama — nalazimo često u delikatnoj situaciji. Mi bismo želeli da afirmišemo sve kulture — od onih najbrojnijih naroda kao što su srpski i hrvatski — do najmanjih nacionalnih grupa. Tako se i u međunarodnoj saradnji potvrđuje interna ravnopravnost tih kultura, jedino tako one mogu da se neposredno povezuju sa svetskim kulturnim tokovima i u tim kontaktima sebe kritički proveravaju i nalaze nove podsticaje za razvoj. Živimo u vremenu kada se vrlo intenzivno deprovincijalizuju i kulture najmanjih naroda i zahvaljujući novim mogućnostima koja otvaraju sredstva komunikacija one postaju deo i neposredni saučesnik evropskih i svetskih kulturnih zbivanja. Međutim, mi smo prinuđeni da često u odnosima sa drugim partnerima koji insistiraju na principu državnog reciprociteta, prenebregavamo pluralistički karakter jugoslovenske kulture i odlučujemo se za selektivne kriterije vrlo sumnjive vrednosti i sa osećanjem

da u međunarodnoj kulturnoj saradnji više zadovoljavamo formalnu nego suštinsku stranu. Mi smo Jugosloveni inače skloni da izuzetno bogatstvo kulturnih varijeteta, tradicija i izraza, folkloru i kulturnih spomenika u ovom kutku Evrope preko koga vode putevi za Bliski Istok i Aziju, i na kome su se ukrštali uticaji najstarijih evropskih kultura sa starim kulturama Bliskog Istoka, Azije i Afrike — smatramo svojom prednošću, svojim duhovnim i kulturnim bogatstvom. U međunarodnim kulturnim vezama, međutim, ova se prednost ponekad pretvara u nedostatak. UNESKO bi, po mome mišljenju, morao da se pozabavi ovim problemima i nađe načina da se uz razvijanje poverenja i duh bona fidae. kao i na obostrano prihvatljivim osnovama dominirajući oblik međudržavnih veza dopunjava oblicima neposrednog kontakta kultura i njihovih najkreativnijih predstavnika.

Uz razloge koje sam već naveo, i koji nekima mogu izgledati i specifičnim za višenacionalne zemlje i male narode i otuda užeg značaja, navešću i neke druge opštijeg karaktera. Odnosi među državama povodom kulture i kao deo opšte politike a ne neposredni kontakti kultura i njihovih stvaralačkih predstavnika su po pravilu opterećeni parakulturnim motivima: političkim i propagandnim, težnjom da se postignu reprezentativni efekti a kad se radi o odnosima velikih i malih i onim što je jedan američki sociolog nazvao akademskim kolonijalizmom. Kulturni kontakti onda ne služe čisto kulturnim ciljevima: zbližavanju i upoznavanju ljudi, nego i drugim — kao što su državni prestiž, ostvarivanje uticaja i posredstvom kulture a u drastičnijim slučajevima i ideološkoj indoktrinaciji ili, posredno, dezavuisanju putem kulturne razmene političkih, ideoloških pa i kulturnih premisa na kojima se zasniva društveni sistem partnera u kulturnoj razmeni. Iako najčešće u prikrivenom vidu, ovi oblici zloupotrebe kulture, u odnosima među državama i narodima, ipak su deo evropske kulturne i političke realnosti. Oni negiraju principe proklamovane u UNESKO-voj Deklaraciji o međunarodnoj kulturnoj saradnji, jer u odnosima partnera proizvode opravdane rezerve, a naročito kada su u pitanju mali narodi. Oni se formalno javljaju kao izraz velikodušnosti velikih koji izražavaju spremnost da drugom partneru, malom narodu, ponude mnoge pogodnosti nastojeći da ostave utisak da je „veći” spreman da više daje nego da prima. Razume se, ovo se ne radi bez prikrivene računice: da se u konkurenciji velikih potisne uticaj drugih velikih i ostvari svoj uticaj, svoja duhovna dominacija, da se partner u kulturnoj saradnji, mali narod, i posredstvom kulture uključi u svoju sferu uticaja. Zbog toga predstavnici kultura malih naroda pristupaju

koji put pregovorima sa predstavnicima velikih sa oprezom u stilu „Timeo Danaos et dona ferrentes“.

Ovaj oblik kulturne neravnopravnosti zasniva se na faktički nejednakim mogućnostima u kulturnoj razmeni velikih i malih, kao i razvijenih i nerazvijenih. Veliki po pravilu poseduju mnogo razvijenije komunikacije, moćniju a takođe i jeftiniju i masovniju kulturnu produkciju i u stanju su da prostorno ostvare znatno širi radijus kulturnog uticaja. Moglo bi se primetiti da jedan, možda čak znatniji deo ovakvog kulturnog uticaja i duhovnog potčinjavanja, ne potiče niti je inspirisan od strane oficijelnih državnih krugova nego da se ostvaruje slobodno, preko kulturnog tržišta i drugih kanala, koji put potpuno van kontrole i uticaja države. Ali s tim u vezi postavlja se pitanje koliko je takav uticaj u skladu sa principom proklamovanim od strane UNESKA o slobodnoj cirkulaciji ideja i kulturnih dobara. Jedan deo te produkcije može da bude ideološki i neutralan, tj. ne mora obavezno da negira sistem moralnih i društvenih vrednosti koje jedna zajednica, u našem slučaju kultura malog naroda i njegovo društveno iskustvo, žele da razvijaju. Ali time nije umanjena opasnost od prigušivanja kultura malih naroda i potiskivanja autentičnih kulturnih vrednosti koji se u njemu stvaraju. U UNESKO-voj publikaciji „Principi kulturne kooperacije“ autor Sulvin Luis kaže na jednom mestu da se sada u svetu široko pokreće akcija protiv zagađenja ljudske sredine i predlaže da ona uključi i zagađenje čovekove kulturne sredine, kroz masovnu produkciju šunda i kiča koji kod mladih generacija ubijaju smisao za autentične vrednosti. Princip zatvaranja kao oblik samoodbrane od erzac kulture — razume se nije prihvatljiv, ali takođe ni mirenje sa postojećim stanjem. Ova moćna kulturna produkcija koja preplavljuje evropske zemlje, i ne samo evropske, i to velike isto tako kao i male, ugrožava posredno razvoj nacionalnih kultura malih naroda. U vezi sa tim postavlja se pitanje da li je to moralni i intelektualni problem samo onih, u našem slučaju malih naroda, koji su izloženi ovoj ekspanziji nekulture, ili je on isto tako problem i velikih od kojih ta ekspanzija dolazi. Princip intelektualne solidarnosti i međunarodnog razumevanja kao i poštovanja dostojanstva svih kultura, onih najvećih naroda kao i onih najmanjih, pretpostavlja zajedničku odgovornost pred budućim generacijama kao i ovim današnjim. Inače malim narodima preta jedna vrsta kolonizacije u najgorem obliku, u obliku duhovnog porobljavanja koje se u drastičnim slučajevima izjednačuje sa duhovnim obogaljivanjem.

Mislim da je stvar upravo UNESKA da ova pitanja pokrene i naloži grupi stručnjaka da

ih detaljno prouče i predlože mere. Intelektualni krugovi u kulturama velikih naroda trebalo bi da svoju pobunu i svoju kritiku ovakvog stanja potkrepljuju ne samo internim nego i spoljnim argumentima ukazujući na odgovornost koje njihova kultura ima prema kulturama malih naroda, ako je reč o stvarnom kulturnom internacionalizmu i stvarnom uvažavanju dostojanstva drugih kultura a ne samo o proklamacijama. Na ovim pitanjima od zajedničkog značaja mogla bi da se ostvari solidarnost i odgovarajuća akcija svih intelektualnih krugova evropskih zemalja, čitave evropske kulturne javnosti.

U vezi sa ovim je i praktično pitanje kulturne politike u pojedinim zemljama, bez obzira na društveni sistem — o smislu i značenju demokratizacije kulture kao proklamovanom i opšte prihvaćenom cilju. Različiti uslovi, iskustva, istorijska i društvena, kao i političke premise na kojima se zasnivaju evropska društva — sugeriraju različite puteve ka ostvarivanju tog cilja. U međusobnim odnosima i kulturnim kontaktima kao i u okviru međunarodne kulturne razmene treba uvažavati ove različite pristupe, ma koliko oni inače protivrečili iskustvima sopstvene zemlje. Ako je prihvaćen princip da ni jednoj zemlji ne treba nametati forme političkog uređenja, jer je to uslov saradnje i miroljubivih i dobrih odnosa, onda to važi i za kulturu, njenu organizaciju, usvojene sisteme evaluacije estetičkih i kulturnih vrednosti. Dakle, ne namećati u razmeni svoje principe evaluacije — nego maksimalno uvažavati principe evaluacije partnera. Ali isto tako izbegavati i drugu krajnost i pokazati toleranciju i razumevanje i za kriterije i principe evaluacije drugog partnera. Radi se, naime, ne samo o ideološkim razlikama i političkim implikacijama, nego po nekad i o vrlo složenim procesima o kojima sam nešto ranije govorio a u kojima su mnoga pitanja i dileme kulturnog razvoja, pa čak i ciljevi tog razvoja, otvoreni a nova se stalno otvaraju. Ilustracije radi, navodim jedno pitanje koje je u mojoj zemlji, a i u drugim, vrlo aktuelno: kako sačuvati fond iskustava ranijih generacija, bogatstvo u varijetetima i sadržajima kulturne tradicije i dati im novu aktuelnost, kako sačuvati „živu prošlost“ koja je još uvek inspirativni stvaralački motiv i ostvariti oblike kontinuiteta sa savremenim kulturnim tokovima, ili se odlučiti, kako neki preporučuju, za radikalni raskid i diskontinuitet i insistirati samo na ovim poslednjim u cilju što bržeg i neposrednijeg uključivanja u savremene kulturne tokove u svetu i izlaženja iz lokalnih i regionalnih okvira? Mi u našoj kulturnoj istoriji imamo dva primera: Dositeja Obradovića, pisca i prosvetitelja koji je bio pod snažnim uticajem francuskih racionalista i koji je, pišući pod njihovim uticajem i

intenzivno prevodeći, prenosio evropske ideje i povezivao tokove srpske kulture sa evropskim kulturama toga doba. Bio je to jedan model „evropeizacije” i izlaženja iz patrijarhalnih i hermetičkih okvira srpske kulture na evropsku scenu. Drugi primer je Vuk Karadžić koji je postao evropejac na taj način što je ne samo uzimao od evropskih kultura, nego im doneo i svoje sopstvene darove: srpsku narodnu poeziju. Mi, a i sve kulture malih naroda, ja sam uveren, preferiramo ovaj drugi model ne potcenjujući pritom Dositejevo delo, kao i svih Dositeja u drugim malim narodima, jer više izražava dostojanstvo i originalnost, pa čak i pripadnost srpske kulture evropskom kulturnom fondu.

Dozvolite mi da na kraju, vrlo sažeto, iznesem i još jedan specifičan problem kulturne saradnje koji se odnosi kako na kulturne veze malih naroda sa velikim, tako i malih sa malim. Jedna od posledica savremenog razvoja je i sve veća mobilnost i migracija radne snage. To nije samo evropski nego svetski fenomen čije značenje postaje sve aktuelnije. Radi se o preseljavanju čitavih armija rada u druge zemlje. U ovom trenutku jedan milion jugoslovenskih radnika sa svojim porodicama živi i privremeno radi u razvijenim evropskim zemljama i daje svoj značajan doprinos ekonomskom i društvenom razvoju tih zemalja. U vezi sa tim postavlja se pitanje školovanja njihove dece kao i njihovih kulturnih i drugih veza sa matičnom zemljom. Ovo su kvalitativno novi problemi, ali takođe deo aktuelne problematike međunarodne kulturne saradnje i uloge kultura malih naroda u okviru organizacije i delovanja UNESKO-a i van njega, jer se po pravilu radi o radnicima iz malih i nedovoljno ili srednje razvijenih zemalja. Mislim da bi UNESKO morao da u svoja proučavanja i operativne programe uključi i ova pitanja, nastojeći da se stranim radnicima obezbede ista radna i građanska prava kao i građanima zemalja u kojima oni privremeno rade, tj. da im se obezbedi status etničkih grupa i nacionalnih manjina. Zemlje koje „uvoze” radnu snagu se u praksi različito ponašaju u odnosu na ovaj problem — od razumevanja i želje da se on zajednički rešava (kakav je primer u odnosima između Jugoslavije i Švedske) do manjeg ili većeg ignorisanja ovog problema a u ekstremnim slučajevima i tolerisanja tihe kulturne asimilacije. Radnicima na privremenom radu u stranim zemljama morali bi da se obezbede uslovi za zaštitu i razvoj njihovog kulturnog identiteta i omoguće žive veze sa njihovim nacionalnim kulturama. Rešavanje ovih problema takođe doprinosi unapređenju kulturne saradnje kao i boljem razumevanju i zbližavanju naroda, što je jedan od osnovnih ciljeva UNESKO-a.

REJMOND VILIJAMS

BAZA I NADGRADNJA U MARKSISTIČKOJ TEORIJI KULTURE*

Svaki moderan pristup marksističkoj teoriji kulture mora početi od stava da baza determiniše nadgradnju. Sa strogo teorijskog stanovišta, odatle ne bismo, u stvari, morali da pođemo. Mnogostruko bi bilo korisnije poći od stava koji je u početku bio centralan, podjednako autentičan — da društveno biće determiniše društvenu svest. To ne znači da ova dva stava negiraju jedan drugi, niti da su kontradiktorni. Međutim, stav o bazi i nadgradnji, sa svojom figurativnošću i nagoveštajem konačnih i utvrđenih prostornih odnosa, predstavlja — bar kod nekih autora — vrlo specijalizovanu i na momente neprihvatljivu verziju drugog stava. Ipak, u razvoju glavnih tokova marksističke misli stav da baza determiniše nadgradnju obično je smatran ključnim za marksističku analizu kulture.

Važno je kada pokušavamo da raščlanimo taj stav da imamo u vidu koliko je odnos („determiniše“) sadržan u njemu i lingvistički i stvarno složen. Jezik determinacije, a još više determinizma, nasleđen je od idealističkih i naročito teoloških koncepcija sveta i čoveka. Značajno je da Marks u jednoj od svojih poznatih inverzija, gde se suprotstavlja opšteprihvaćenim stavovima, koristi izraz „determiniše“. On se suprotstavlja shvatanjima koja su stavljala akcenat na dejstvo određenih sila van čoveka, ili — u svetovnoj verziji — na neku apstraktnu, determinišuću svest. Marksov stav to eksplicitno odbacuje i poreklo determinacije vidi u čovekovo

* Revidiran tekst predavanja održanog u Montrealu, aprila 1973, objavljen u *New left review*, 82, November—December 1973, str. 3—16.

delatnosti. Ipak, posebna istorija i opstajanje ovog termina treba da nas upozore da su moguća potpuno različita značenja i implikacije reči „determiniše“ u uobičajenoj upotrebi — što važi za većinu glavnih evropskih jezika. S jedne strane, ta reč iz teološkog nasleđa sadrži ideju o spoljašnjem uzroku koji potpuno uobličava ili predskazuje, pa time i potpuno kontroliše delatnost koja sledi. S druge strane, u iskustvu društvene prakse sadržana je i ideja o determinaciji kao postavljanju granica, vršenju pritiska.

Jasna je razlika između procesa postavljanja granica i vršenja pritiska, bilo da se radi o spoljašnjoj sili ili o unutrašnjim zakonima posebnog razvoja, i onog drugog procesa u kome je sadržaj koji sledi u suštini unapred uobličen, predviđen i kontrolisan nekom odranije postojećom silom. Ipak treba priznati da se često termin determinacije koristi u ovom drugom značenju prefiguracije, predikcije i kontrole — u mnogim primenama marksističke teorije kulture.

NADGRADNJA: ODREDNICE I DOPUNE

Relacioni elemenat je, prema tome, prva stvar koju treba ispitati u ovom sudu, ali to možemo učiniti jedino ukoliko razmotrimo i termine uključene u taj odnos. „Nadgradnja“ u najvećoj meri privlači pažnju. Obično se govori o „nadgradnji“ — premda je, što je interesantno, prvobitno, Marks koristio termin u množini. Drugi govore o različitim oblicima delatnosti „unutar“ nadgradnje ili nadgradnji. Već i kod samog Marksa, u njegovoj kasnijoj prepisci sa Engelsom, a i kasnije u marksističkoj literaturi, posebije je određivan karakter izvesnih oblika delatnosti nadgradnje. Prva vrsta takvih određenja odnosi se na vremensku odloženost. Najjednostavnije shvatanje nadgradnje, koje još nije potpuno odbačeno, bilo je sadržano u ideji o manje ili više direktnom odrazu, imitaciji ili reprodukciji stvarnosti baze u nadgradnji. Pozitivističke ideje o odrazu i reprodukciji predstavljale su direktnu potporu ovakvim shvatanjima. Međutim, pošto u većini kulturnih delatnosti takav odnos ne može da se nađe, ili bar ne bez uticanja, pa čak i nasilja nad materijalom ili praksom koji se proučavaju, uvedena je ideja o vremenskoj odloženosti, o famoznim prelamanjima, o raznoraznim tehničkim komplikacijama i o posrednosti, pa su po tom shvatanju izvesne vrste delatnosti iz oblasti kulture — filozofija, na primer — smeštene na veću razdaljinu od primarnih ekonomskih delatnosti. To je bio prvi stadijum određivanja ideje o nadgradnji: u stvari, operacionalna odredba. Drugi stadijum bio je usko povezan s ovim, ali mnogo

fundamentalniji, gde je sam proces sadržan u odnosu (determinacije — prim. prev.) bio osnovni predmet analize. To je bila jedna vrsta preispitivanja koje je dovelo do nastanka moderne ideje o „medijaciji”, po kojoj se odvija nešto što nije prosti odraz ili reprodukcija — u stvari, nešto radikalno različito i od odraza i od reprodukcije. Kasnije se pojavila ideja o „homolognim strukturama”, po kojoj ne mora postojati direktna ili lako uočljiva sličnost, a svakako ništa slično refleksiji ili reprodukciji, između procesa nadgradnje i stvarnosti baze; po tom shvatanju postoji suštinska homologija ili korespondencija struktura, koja se može otkriti analizom. To nije isto što i ideja o „medijaciji”, ali je ista vrsta dopune, bez obzira na to što se ne pretpostavlja da je odnos između baze i nadgradnje direktan, prosto operacionalno podložan prelamanjima, komplikacijama i posrednosti, jer po svojoj prirodi nije direktna reprodukcija.

Ova određenja i dopune su važni. Ali, meni se čini da sa podjednakom pažnjom nije razmatrana i ideja o bazi. A ja sam spreman da tvrdim da je baza važniji pojam ukoliko želimo da razumemo stvarnost kulturnih procesa. U mnogim upotrebama teze o bazi i nadgradnji, po nekakvoj verbalnoj navici „baza” se uzima kao objekt, ili u manje grubim slučajevima razmatra se kao nešto uniformno, statično. „Baza” je stvarna socijalna egzistencija čoveka. „Bazu” čine stvarni proizvodni odnosi koji odgovaraju razvoju materijalnih proizvodnih snaga. „Baza” je način proizvodnje na određenom stadijumu razvoja. Mi konstruišemo i ponavljamo stavove ove vrste, ali je način na koji koristimo termin „baza” daleko od Marksovog insistiranja na proizvodnim delatnostima sa posebnim strukturalnim odnosima, koje konstituišu osnovu svih drugih delatnosti. Jer, iako poseban stadijum proizvodnje može da se otkrije i precizno analizira, u praksi on nikada nije uniforman niti statičan. Jedna od osnovnih teza Marksovog shvatanja istorije jeste da postoje duboke protivrečnosti između proizvodnih odnosa i društvenih odnosa koji iz njih nastaju. Prema tome, postoji kontinuirana mogućnost dinamičke varijacije tih snaga. Šta više, kada se razmatraju te snage, kako ih je Marks uvek tumačio, one znače nešto mnogo aktivnije, složenije i mnogo više protivrečno nego što je bilo koja metaforična ideja o „bazi” u stanju da nam omogućí da shvatimo.

BAZA I PROIZVODNE SNAGE

Otud moramo reći da govoreći o „bazi” mi govorimo o procesu, a ne o stanju. Ni tom procesu ne možemo pripisati neke stalne osobine kako bismo kasnije dedukovali varijable procesa nad-

gradnje. Mnogi koji su želeli da uobičajen stav učine razumnijim usredsredili su se na pročišćavanje ideje o nadgradnji. Ali, ja bih rekao da svaki elemenat stava treba da bude ponovo razmotren, i to u određenom smeru. Moramo da razmatramo „determinaciju” prema postavljanju granica i vršenju pritiska, a ne prema predviđenom, uobičajenom, kontrolisanom sadržaju. Moramo razmatrati „nadgradnju” prema povezanom sklopu kulturnih delatnosti, a ne prema određenom, reprodukovanom ili specifično zavisnom sadržaju. I, iznad svega, moramo razmatrati „bazu” nezavisno od ideje o fiksnoj ekonomskoj ili tehnološkoj apstrakciji, — prema specifičnim delatnostima čoveka u stvarnim društvenim i ekonomskim odnosima koji sadrže osnovne protivrečnosti i varijacije, pa su, prema tome, uvek u stanju dinamičkog procesa.

Vredno je razmotriti i drugu implikaciju sadržanu u uobičajenim definicijama. Naročito u izvesnim shvatanjima XX veka, „baza” je sadržavala i jak i ograničavajući smisao bazične industrije. Stavljanje akcenta na tešku industriju igralo je i izvesnu kulturnu ulogu. A to je dovelo do opštijeg problema, jer smo se našli suočeni sa ponovnim preispitivanjem ideje o „proizvodnim snagama”. Jasno je da ono što ispitujemo u bazi jesu primarne proizvodne snage. Potrebno je, međutim, napraviti još neka suštinska razgraničenja. Tačno je da je u svojoj analizi kapitalističke proizvodnje Marks uzimao „produktivni rad” u vrlo posebnom i specijalizovanom smislu dovodeći ga u vezu sa načinom proizvodnje. Postoji jedan težak pasus u *Grundrisse* u kome on tvrdi da dok je čovek koji proizvodi klavir u pravom smislu produktivni radnik, pitanje je da li je i onaj koji prodaje klavir takođe produktivni radnik; on to verovatno jeste, pošto doprinosi ostvarenju viška vrednosti. Ali, kada dođe do čoveka koji svira na klaviru, bilo za sebe, bilo za druge, onda nema pitanja: on uopšte nije produktivni radnik. Prema tome, majstor koji pravi klavir je baza, a pijanist nadgradnja. Kao jedan od načina razmatranja kulturne delatnosti ovakvo tumačenje je nedvosmisleni čorsokak. Ali je za teorijsko razjašnjenje bitno uočiti da je Marks bio usredsređen na analizu posebnih vrsta proizvodnje — kapitalističke robne proizvodnje. U okviru te svoje analize Marks je dao ideji o „produktivnom radu” i „proizvodnim snagama” poseban smisao produktivnog rada u materijalu i u obliku robe. To je, međutim, izuzetno suženo i za kulturni kontekst vrlo štetno, za razliku od njegove centralne ideje o *proizvodnim snagama* po kojoj je, da samo ukratko podsetimo, najvažnija stvar koju je radnik ikada proizveo — on sam, proizvod sopstvenog rada, ili šire, ljudi koji proizvode sebe i svoju istoriju. Sada, kada

govorimo o bazi i o primarnim proizvodnim snagama, veoma je važno da li imamo u vidu, kao što je u nekim lošim interpretacijama ove teze postalo uobičajeno, primarnu produkciju u smislu kapitalističkih ekonomskih odnosa, ili primarnu produkciju samog društva i samih ljudi, materijalnu produkciju i reprodukciju stvarnog života. Ukoliko prihvatimo širi smisao proizvodnih snaga, na celo pitanje gledamo u osnovi različito, i manje smo skloni da zanemarimo kao elemente nadgradnje — a u tom smislu i kao potpuno sekundarne — izvesne vitalne proizvodne društvene odnose koji su bili prisutni u širem poimanju proizvodnih snaga od samog početka (kao osnovni).

IDEJE O TOTALITETU

Zbog teškoća sadržanih u uobičajenom stavu o bazi i nadgradnji nastao je alternativni i vrlo značajan razvoj, prvenstveno povezivan sa Lukáčem, o društvenom „totalitetu”. Totalitet društvene prakse suprotstavljen je ideji o bazi i konsekventnoj nadgradnji. Taj totalitet prakse kompatibilan je sa idejom o društvenom biću koje određuje svest, ali se ne podrazumeva taj proces u smislu baze i nadgradnje. Sada je terminologija totaliteta postala opšteprihvaćena, i zaista je mnogo prihvatljivija od ideje o bazi i nadgradnji. Ali, uz jednu veoma značajnu ogradu. Vrlo je lako da se iz suštinskog sadržaja ideje o totalitetu izostavi originalna Marksova teza. Jer, ako kažemo da je društvo sastavljeno od mnogostrukih društvenih praksi koja oblikuje društvenu celinu, i ako svakom obliku prakse pridamo izvestan poseban značaj, dodajući jednostavno da su prakse u interakciji, povezane i kombinovane na veoma složene načine, — na jednom nivou mi mnogo očiglednije govorimo o stvarnosti, ali se zato na drugom nivou povlačimo od tvrdnje da tu postoji bilokakav proces determinacije. A ja nikako ne bih želeo da budem onaj koji to čini. U stvari, ključno pitanje u vezi sa idejom o totalitetu u teoriji kulture jeste: da li ideja o totalitetu uključuje ideju o cilju (notion of intention). Jer ako je totalitet jednostavno konkretan, ako je prosto prepoznavanje velike raznolikosti mešovitih praksi koje u jednom vremenu postoje, onda u toj ideji jednostavno ne postoji sadržaj koji bi se mogao nazvati marksističkim. Cilj, ideja o cilju obnavlja ključno pitanje, ili pre, ključni aspekt. Jer tačno je da je svako društvo složena celina takvih praksi, ali je isto tako tačno da svako društvo ima posebnu organizaciju, posebnu strukturu, i da se na principe organizacije i strukture može gledati kao na direktno povezane sa izvesnim društvenim ciljevima, sa ciljevima kojima određujemo društvo, ciljevima koji su u celo-

kupnom našem iskustvu bili pravilo pojedine posebne društvene klase. Jedna od neočekivanih posledica grubosti modela baza/nadgradnja bila je olako prihvatanje na izgled manje grubih modela — modela totaliteta ili složene celine — koji isključuju činjenicu društvenog cilja, klasnog karaktera određenog društva, i slično. I tako nas samo podseća na to koliko gubimo ako odbacimo svako isticanje nadgradnje. Tako je meni veoma teško da sagledam procese umetnosti i mišljenja kao nadgradnju u smislu formule, kako je često bivao slučaj. Ali ako u mnogim oblastima društvene i političke misli — izvesnoj vrsti teorije, izvesnoj vrsti zakona, izvesnim vrstama institucija, koje su na kraju krajeva u Marksovim originalnim formulacijama u dobroj meri bile deo nadgradnje, — ako u svim tim vrstama društvenog aparata, i u presudnoj oblasti političke i ideološke aktivnosti i izgradnje, ako zaboravimo da i tu sagledamo element nadgradnje, uopšte nećemo uspeti ni da sagledamo stvarnost. Ti zakoni, ustavi, teorije, ideologije, za koje se tvrdi da su prirodni, ili da imaju univerzalni značaj i važnost, jednostavno se moraju sagledati kao izraz i potvrda dominacije određene klase. U stvari, teškoća da se izmeni formula o bazi i nadgradnji tesno je povezana sa gledanjem najborbenijih grupa na takve institucije, — grupa koje su morale da se bore protiv tih institucija i shvatanja, uporedo sa borbom protiv postojećih ekonomskih odnosa, — jer kada se te institucije i njihove ideologije ne bi posmatrale i u tom svetlu, kada se njihove pretenzije na univerzalnu važnost i zasnovanost ne bi osporavale, onda bi se otežalo uviđanje klasne prirode društva. A to je i proisteklo iz nekih verzija totaliteta kao modela za opisivanje kulturnih fenomena. Ja, u stvari, mislim da možemo ispravno koristiti pojam o totalitetu samo ako ga kombinujemo sa drugim ključnim pojmom u marksizmu — sa pojmom „hegemonije”.

SLOŽENOST POJMA HEGEMONIJA

Gramšijev veliki doprinos predstavlja isticanje pojma hegemonije, koji je on razumevao — kako se meni čini — sa retkom dubinom. Jer, hegemonija za njega podrazumeva postojanje nečega što je istinski totalno, što nije prosto sekundarno ili nadgrađeno kao ideologija u širem smislu, ali što se proživljava sa takvom dubinom, što natapa društvo do takvih razmera da — po Gramšijevim rečima — čak i konstituiše granice zdravog razuma za većinu ljudi. Tako da pojam hegemonije odgovara stvarnosti društvenog iskustva mnogo jasnije nego bilo koji od pojmova izvedenih iz pojmova baze i nadgradnje. Jer, kada bi ideologija bila prosto je-

dno nametnuto apstraktno shvatanje, kada bi naše društvene, političke i kulturne ideje, pretpostavke, i navike bile prosto ishod specifične manipulacije zasnovane na nekoj vrsti dresure, onda bi bilo mnogo lakše pokrenuti društvo na promenu nego što je to ikada u praksi bio slučaj. Ovaj pojam hegemonije koja duboko natapa svest društva izgleda da je temeljni pojam. A hegemonija ima prednost u odnosu na opšti pojam totaliteta jer istovremeno ističe činjenicu dominacije.

Ipak, događa se da slušam diskusije o hegemoniji i osećam kako je i ona kao pojam srozana na nivo relativno prostog, uniformnog i statičkog shvatanja, na kojem se i pojam „nadgradnja” u svakodnevnoj upotrebi nalazi. U stvari, ja mislim da hegemoniju moramo smatrati veoma složenom kad god govorimo o nekoj stvarnoj društvenoj formaciji. Iznad svega, moramo taj pojam tako odrediti da omogući stvarnu i neprekidnu promenu svih elemenata. Moramo istaći da hegemonija nije iz jednog komada; u stvari, njene unutrašnje strukture su visoko složene i moraju se neprekidno obnavljati, braniti i ponovo stvarati; ili, drugim rečima, one se mogu neprekidno osporavati i u izvesnom smislu modifikovati. Eto zbog čega bih ja predložio da umesto prostog termina „hegemonija” koristimo jedan model koji dozvoljava takve unutrašnje varijacije i suprotstavljanja, koji sadrži skupove alternativa i prati odvijanje procesa promene.

Evidentno je u nekim od najboljih marksističkih analiza kulture da se autori mnogo bolje snalaze u onome što bismo mogli nazvati *epohalnim* pitanjima nego u pitanjima koja se moraju odrediti kao *istorijska*. Drugim rečima, te analize su obično mnogo uspešnije u razlikovanju krupnih crta pojedinih društvenih epoha kao, na primer, feudalizma i kapitalizma, nego u razlikovanju pojedinih faza u razvoju istog društva i pojedinih momenata unutar tih faza — dakle, pravi istorijski proces zahteva mnogo veću preciznost i finoću analize nego što je slučaj sa analizom epohe, koja se može zadovoljiti i najupadljivijim opštim crtama i obeležjima.

Sada bih mogao da skiciram teorijski model kojim pokušavam da se služim. Prvo bih rekao da u svakom društvu, u svakom pojedinom periodu, postoji jedan centralni sistem prakse, značenja i vrednosti, koji možemo opravdano nazvati dominantnim i važećim. Ovim se ništa ne implicira o vrednosti tog sistema. Jedino što kažemo o njemu jeste da je to centralni sistem. U stvari, ja bih ga nazvao integrisanim sistemom, ali bi to moglo dovesti do zbrke, jer Gramši koristi izraz „integrisani” da

označi subordinirane nasuprot opštim i dominantnim elementima hegemonije. U svakom slučaju, ono što ja imam na umu jeste centralni, važeći i dominantni sistem značenja i vrednosti koje nisu proste apstrakcije, već su organizovane i po njima se živi. Eto zbog čega hegemoniju ne treba shvatiti samo na nivou mišljenja ili manipulacije. Ona predstavlja čitav sistem prakse i očekivanja, naših raspodela energije, našeg uobičajenog shvatanja prirode čoveka i njegovog sveta. To je skup značenja i vrednosti koje se međusobno potvrđuju kroz praksu u svakodnevnom iskustvu. Na taj način hegemonija stvara osećaj stvarnosti za većinu članova društva, osećaj apsoluta, jer je za većinu članova društva, u većini sfera njihovog života veoma teško da odu dalje od doživljene stvarnosti. Ali, ovo nije ni u kom smislu statički sistem, sem za trenutak, dok se vrši apstraktna analiza. Baš naprotiv, mi možemo razumeti jednu važeću i dominantnu kulturu samo ako razumemo stvarni društveni proces od kojeg ona zavisi — mislim na proces integracije. Forme integracije imaju veliki društveni značaj, a slučajno u našem tipu društva imaju i zamašne ekonomske konsekvence. Obrazovne institucije su obično glavni posrednici u prenošenju važeće dominantne kulture, a ta delatnost je danas postala, pored kulturne, i jedna od glavnih ekonomskih delatnosti u društvu. U stvari, obrazovanje je i jedno i drugo istovremeno. Štaviše, na filozofskom nivou, na nivou istinske teorije i na nivou istorije različitih tipova prakse, postoji jedan proces koji ja nazivam *selektivnom tradicijom*. To je ono što se, sa stanovišta važeće kulture, uvek prenosi kao „tradicija” ili „značajna prošlost”. Ali, uvek je suština u selektivnosti, u načinu na koji se iz čitave prošlosti i sadašnjosti izdvajaju u centar pažnje samo određena značenja i sistemi prakse, dok su druga značenja i sistemi prakse zanemareni i odbačeni. Što je još važnije, neka od ovih značenja su reinterpetirana, retuširana ili formulisana tako da budu saglasna (ili da bar ne protivreče) drugim elementima unutar iste dominantne važeće kulture. Mnoge snage su angažovane na neprekidnom stvaranju i obnavljanju važeće dominantne kulture — proces obrazovanja, procesi mnogo šireg društvenog delovanja u okviru institucija kao što su porodica, praktične definicije i organizacija rada, selektivna tradicija na jednom intelektualnom i teorijskom nivou — i na njima, onakvim kakvim ih doživljavamo, kako su ugrađeni u naš život, počiva stvarnost te kulture. Kada bi ono što učimo bilo prosto jedna nametnuta ideologija, ili kada bi to bili prosto izdvojeni značenja i prakse vladajuće klase ili nekog njenog segmenta, — dakle, nešto što nam je nametnuto, što

zauzima samo površinski sloj naših bića — onda bismo se toga, na našu veliku radost, mogli lakše osloboditi.

Jer, nije stvar samo u dubinama do kojih ovaj proces doseže, odabirajući, organizujući i tumačeći naše iskustvo. Ovaj proces je takođe i neprekidno aktivan i prilagodljiv. On ne donosi samo prošlost, osušene ljuštore ideologije koje možemo lako odbaciti. U današnjem složenom društvu takav proces je moguć jedino ukoliko je reč o nečemu suštinski i elastičnijem od nekakve nametnute apstraktne ideologije. Moraju se priznati i alternativna značenja i vrednosti, alternativna mišljenja i stavovi, čak i neka alternativna viđenja sveta koja se mogu uklopiti i tolerisati unutar jedne posebne važeće i dominantne kulture. Ovo je u velikoj meri bilo potcenjeno u našem shvatanju nadgradnje, pa čak i u nekim shvatanjima hegemonije. A takvo potcenjivanje otvara put za skrivanje u nekakvoj nediferenciranoj složenosti. U političkoj praksi, na primer, postoje izvesni istinski inkorporirani oblici onoga što se ipak, uz sve uslovnosti, može smatrati stvarnom opozicijom koja se takvom doživljava. Njeno postojanje unutar sistema prepoznatljivo je zbog činjenice da, ma koliko veliki bio unutrašnji konflikt ili unutrašnje razlike, opozicija u praksi nikada ne ide preko granica centralnih važećih i dominantnih definicija. Ovo važi, na primer, za praksu parlamentarne politike, mada je u njoj unutrašnja opozicija realna. To važi i za čitav spektar postupaka i argumenata u bilo kom stvarnom društvu, koji se ne mogu ni na koji način svesti pod istu ideološku kapu, ali koji se ipak mogu adekvatno analizirati kao nešto integrisano, u mom smislu reči, ako pronađemo da, uz svu unutrašnju protivrečnost i varijacije, oni ipak ne prelaze granice centralnih definicija.

Ali, kada tako govorimo, moramo ponovo da mislimo i na izvore onoga što nije integrisano, na one prakse, iskustva, značenja i vrednosti koje nisu deo vladajuće dominantne kulture. Ovo možemo izraziti na dva načina. Jasno je da postoji nešto što možemo nazvati alternativom važećeg u dominantnoj kulturi, a postoji i nešto drugo što možemo nazvati opozicijom u istinskom smislu. Stepenu u kojem postoje ove alternativne i opozicione forme je po sebi uslovljen neprekidnom istorijskom varijacijom realnih okolnosti. U određenim društvima moguće je naći oblasti društvenog života u kojima su prilično realne alternative u najmanju ruku bar ostavljene na miru. (Da su učinjene dostupnim, onda bi, naravno, bile deo integrisane organizacije.) Postojanje mogućnosti opozicije, njenog artikulisanja, a zatim i stepen njene otvorenosti — sve to zavisi od vrlo određenih dru-

štvenih i političkih snaga. Alternativne i opozicione forme društvenog života i kulture u odnosu na važeću i dominantnu kulturu moraju se prihvatiti kao predmet istorijskih varijacija i kao nešto što ima svoje značajne izvore, isto onako kao što ih ima i dominantna kultura.

OSTACI PROŠLIH KULTURA I KULTURE U NASTAJANJU

Potrebno je da napravim još jednu razliku: između *rezidualnih* i *nastajućih* oblika kulture, i između alternativnih i opozicionih kultura. Pod „rezidualnim” ja podrazumevam da neka iskustva, značenja i vrednosti koji se ne mogu verifikovati niti izraziti terminologijom dominantne kulture, ipak žive i primenjuju se na osnovu ostataka — kulturnih kao i društvenih — neke prethodne društvene formacije. Stvarni primer toga su neke religiozne vrednosti, uprkos vrlo očiglednoj integraciji većine religioznih značenja i vrednosti u dominantni sistem. Isti je slučaj, u kulturi kakva je britanska, i sa izvesnim pojmovima izvedenim iz ruralne prošlosti, koji su u znatnoj mери popularni. Rezidualna kultura je obično na izvesnoj distanci od važeće dominantne kulture, ali se mora imati u vidu da, u stvarnim kulturnim delatnostima, može biti i integrisana u dominantnu kulturu. To je zato što neki njen deo, ili neka njena verzija — a posebno kada je reč o ostatku koji potiče iz nekog značajnog perioda u prošlosti — moraju biti dosta često integrisani u dominantnu kulturu ukoliko dominantna kultura treba da osmisli tu oblast. Do integracije dolazi i zbog toga što u izvesnim tačkama dominantna kultura ne može da dozvoli previše takvih vrsta prakse i iskustava izvan svog delokruga, bar ne bez rizika. Pritisci jesu stvarni, ali izvesna prava rezidualna značenja i prakse u nekim važnijim slučajevima opstaju. Pod „nastajućim” ja podrazumevam, prvo, činjenicu da se neprekidno stvaraju nova značenja i vrednosti, nove prakse, novi izrazi i iskustva. Ali mnogo pre toga javi se i pokušaj da oni budu integrisani baš zato što i jesu — i još uvek nisu — deo važeće savremene prakse. Zaista je značajno kako se u ovom našem dobu taj pokušaj rano javlja, i koliko je dominantna kultura budna u odnosu na bilo šta što bi moglo da se tumači kao nešto novo. Na odnos dominantne kulture prema rezidualnoj kulturi, s jedne strane, i prema kulturi u nastajanju, s druge strane, treba gledati pre svega kao na vremenski odnos (temporalnu relaciju). A to možemo razumeti jedino ukoliko smo u stanju da pravimo razliku, što obično zahteva vrlo preciznu analizu, između rezidualne integrisane i rezidualne — neintegrisane kulture, i nastajuće — integrisane i nastajuće — neinte-

grisane kulture. Veoma je značajno za bilo koje posebno društvo to koliko ono doseže u celokupan opseg ljudske prakse i iskustva u pokušaju da ih integriše. Za ranije faze buržoaskog društva moglo bi se reći, na primer, da su postojale izvesne oblasti iskustva koje je to društvo ostavljalo po strani, koje je bilo spremno da označi kao sferu privatnog ili umetničkog života, kao nešto što nije stvar društva ili države. To je išlo uporedo sa izvesnim oblicima političke tolerancije, čak i ako je ta tolerancija značila zlonamerno zanemarivanje. Međutim, ja sam siguran da društvo koje je nastalo posle rata, — zbog razvoja društvenog karaktera rada, društvenog karaktera komunikacija i društvenog karaktera odlučivanja — progresivno doseže mnogo dalje i od kapitalističkog društva, do izvesnih dosad zanemarenih domena iskustva, prakse i značenja. Otud se važeća odluka o tome da li je neka praksa alternativna ili opoziciona sada često donosi sa mnogo manje tolerancije. Jednostavno je teorijsko razlikovanje alternativnog od opozicionog, odnosno između nekoga ko prosto otkrije drukčiji način življenja i želi da bude ostavljen na miru, i nekoga ko otkrije drukčiji način življenja i želi da promeni društvo u tom smislu. To je obično i razlika između rešenja društvene krize koja nude pojedinci ili male grupe, i rešenja koja nudi politička, i konačno revolucionarna praksa. U stvarnosti je, međutim, vrlo tanana granica između alternative i opozicije. Neko značenje ili praksa mogu se tolerisati kao devijacija, a da se ipak na njih gleda kao na jedan od načina življenja. Ali, kako se domen važeće dominacije širi, ista praksa ili značenje mogu biti sagledani od strane dominantne kulture ne kao zanemarujući ili za preziranje, već i kao ugrožavajući.

Za svaku marksističku teoriju kulture je bitno da da adekvatno objašnjenje izvora prakse i značenja. Mi možemo razumeti, iz uobičajene istorijske perspektive, bar neke od izvora rezidualnih značenja i prakse. Reč je o značenjima i vrednostima nastalim kao rezultat ranijih društvenih formacija. U pojedinim fazama razvoja dominantne kulture dolazi do posezanja za onim rezidualnim značenjima i vrednostima koja izgleda da još uvek imaju neki smisao za dominantnu kulturu. Ali pošto ta značenja reprezentuju domene ljudskog iskustva, aspiracija i dostignuća koje dominantna kultura potcenjuje ili im se suprotstavlja, pa čak ne uspeva ni da ih prepozna, — oni opstaju kao rezidualni, ne-integrisani. Teorijski je, međutim, najteži zadatak da pronađemo ne-metafizička i ne-subjektivistička objašnjenja nastajuće kulturne prakse. Stavšiše, deo našeg odgovora na ovo pitanje odnosi se i na proces opstajanja rezidualne prakse.

KLASA I LJUDSKA PRAKSA

U stvari, jedan takav izvor proizlazi iz osnovnih teza marksističke teorije. To je formiranje nove klase i formiranje svesti te klase o sopstvenom postojanju. Taj izvor je, bez ikakve sumnje, od centralne važnosti. Naravno, po sebi, taj proces formiranja usložnjava svaki prost model baze i nadgradnje. A usložnjava i neke uobičajene verzije hegemonije, iako je Gramšijev cilj bio da sagleda i organizuje hegemoniju proleterskog tipa koja je u stanju da se suprotstavi buržoaskoj hegemoniji. Prema tome, imamo jedan centralni izvor nove prakse u nastajanju nove klase. Ali moramo biti svesni i drugih vrsta izvora, jer su u kulturnoj praksi neki od njih veoma važni. Rekao bih da ih možemo razaznati na osnovu ove tvrdnje: da nijedan način proizvodnje, te prema tome nijedno dominantno društvo ili društveni poredak, pa tako ni dominantna kultura, u stvarnosti ne iscrpljuju ljudsku praksu, ljudsku energiju, ljudske ciljeve. Meni se zaista čini da to isticanje nije prosta negativna tvrdnja koja nam omogućuje da govorimo o nekim stvarima koje su se desile van dominantnog modela. Naprotiv, radi se o tome da su modeli dominacije ti koji čine selekciju pa tako i ne obuhvataju potpuni opseg ljudske prakse. Teškoće na koje nailazi ljudska praksa u odnosu na dominantni model su, naravno, stvarne. To u velikoj meri zavisi od toga da li je reč o domenu za koji su dominantna klasa i dominantna kultura ekonomski i inače zainteresovane. Ukoliko su interesi eksplicitni, biće posegnuto za mnogom novom praksom, ukoliko je moguće ona će biti integrisana, ili iskorjenjena sa izuzetnom žestinom. Ali u izvesnim domenima postojaće izvesni periodi kada su nova praksa i značenja ostavljeni na miru. Postojaće domeni prakse i značenja koje, gotovo po određenju sopstvene ograničenosti, ili po sopstvenoj krajnjoj determinaciji, dominantna kultura nije u stanju da u pravom smislu reči preobzna. Tako možemo da sagledamo uočljivu razliku između, na primer, prakse prema piscima u kapitalističkim zemljama i u zemlji kakva je danas Sovjetski Savez. Pošto je u celokupnoj marksističkoj tradiciji književnost smatrana važnom delatnošću, u stvari krucijalnom, Sovjetski Savez je mnogo oštiri u preispitivanju domena u kojima se pokušavaju i izražavaju različite forme te delatnosti, različita značenja i vrednosti. U kapitalističkoj praksi, ukoliko neka stvar ne donosi profit, ili ukoliko nije isuviše široko rasprostranjena, ona se može za izvesno vreme previdati, bar dotle dokle predstavlja alternativu. Kada postane opoziciona na eksplicitan način, počne, naravno, da joj se poklanja odgovarajuća pažnja, ili biva napadnuta.

Ono što želim da kažem jeste da je dominantni model u odnosu prema celokupnoj ljudskoj praksi svesna selekcija i organizacija. Svesna bar onda kada je potpuno formirana. Međutim, uvek postoje izvori stvarne ljudske prakse koje dominantni model zanemaruje ili isključuje. A oni mogu biti kvalitativno različiti od nagovestih i artikuliranih interesa klase u nastajanju. Oni mogu da uključe, na primer, alternativno opažanje drugih u neposrednim ličnim odnosima, ili nova sagledavanja materijala i medija u umetnosti i nauci, a u izvesnim granicama ta nova opažanja mogu se koristiti i u praksi. Odnosi između dve vrste izvora — klase i zapostavljene oblasti ljudske prakse — svakako su nužno u protivrečnosti. Povremeno mogu biti veoma blizu jedan drugom, a od odnosa između njih zavisi mnogo toga u političkoj praksi. Kulturalno i teorijski oni se ipak mogu smatrati različitim.

Ako se sada vratimo uobičajenom pitanju kulture — kakvi su odnosi između umetnosti i društva, ili književnosti i društva? — i sagledamo ga u svetlu dosadašnjeg razmatranja, prvo što moramo reći jeste da ne postoje nikakvi apstraktni odnosi između književnosti i društva. Književnost postoji od samog početka kao praksa u društvu. Dok god književnost i drugi oblici društvene prakse nisu prisutni, za društvo se ne može reći da je potpuno formirano. Društvo ne može biti podvrgnuto analizi dokle god u njemu nije prisutan svaki oblik za njega karakteristične prakse. Ukoliko želimo da o tom odnosu govorimo kao o nečem posebnom, moramo onda istaći i drugu stranu: da ne možemo izdvajati književnost i umetnost iz drugih oblika društvene prakse i podvoditi ih pod potpuno posebne i različite zakone. Književnost i umetnost mogu imati sasvim specifične odlike kao oblici prakse, ali se ne mogu izdvojiti iz opšteg društvenog procesa. Jedan od načina da se o tom odnosu govori kao o nečem posebnom jeste da insistiramo da književnost nije ograničena na bilo koji od sektora o kojima sam govorio kada sam opisivao ovaj model. Bilo bi lako reći, — to je i uobičajena fraza, — da književnost deluje u sektorima kulture u nastajanju, da reprezentuje nova osećanja, nova značenja, nove vrednosti. U to bismo mogli da se teorijski ubeđujemo apstraktnim argumentima, ali prateći književnost u svim njenim vidovima, bez olakog nazivanja Književnošću samo onog što sadrži izvesna značenja i vrednosti na određenom intenzitetu, primorani smo da priznamo da se čin pisanja, praksa raspravljanja u pisanju i govorenju, pravljenje novela i poema, pozorišnih komada i teorija, — da se celokupna ta delatnost odvija u svim oblastima kulture.

Književnost se ni u kom slučaju ne javlja samo u onim domenima koji označavaju kulturu u nastajanju; to je u stvari veoma redak slučaj. Većina književnih tekstova je rezidualnog tipa, što je posebno tačno za englesku književnost poslednjih 50 godina. Neka od osnovnih značenja i vrednosti pripadali su kulturnim dostignućima davno prošlih stadijuma u razvoju društva. Ta činjenica je toliko rasprostranjena, kao i navike duha na kojima je zasnovana, da u mnogim glavama „književnost” i „prošlost” skoro da znače jedno isto, pa se tako kaže da danas i nema književnosti: da sva slava pripada prošlosti. A ipak je dobar deo onoga što se pisalo, o bilo kom periodu da je reč, uključujući i ovaj u kome mi živimo, bio oblik doprinosa važećoj dominantnoj kulturi. U stvari, mnogi specifični kvaliteti književnosti, njena sposobnost da uključi i artikuliše izvesna značenja i vrednosti, ili da stvori posebne načine koji bi inače ostali na nivou opštih istina, — omogućuju joj da tu funkciju uticanja obavlja sa velikom snagom. Naravno, književnosti moramo priključiti i vizuelnu umetnost i muziku, a u našem društvu i moćne umetnosti filma i radio i TV-difuzije. Međutim, opšti teorijski stav treba da bude jasan. Kada tragamo za odnosom između književnosti i društva, ne možemo izdvajati neki od oblika prakse iz formiranog bića prakse, niti možemo, pošto smo identifikovali neku posebnu praksu, dovesti tu praksu u neki uniformni, statični i neistorijski odnos prema nekoj apstraktnoj društvenoj formaciji. Umetnost pisanja, i umetnost stvaranja i izvođenja u svim oblicima, delovi su kulturnog procesa u svim njegovim raznovrsnim oblicima i sektorima koje sam pokušavao da opišem. Oni doprinose važećoj dominantnoj kulturi i centralna su njena artikulacija. Oni uključuju rezidualna značenja i vrednosti, od kojih svi nisu integrisani, iako mnogi jesu. Oni izražavaju u značajnoj meri i praksu i značenja u nastajanju, od kojih neki mogu biti integrisani ukoliko dospeju do ljudi i uspeju da ih pokrenu. Tako je 60-tih godina bilo očigledno da dominantna kultura poseže za nekim oblicima umetnosti u nastajanju, ne bi li ih izmenila. U tom se procesu, naravno, i sama dominantna kultura menja, ne u svojoj centralnoj formaciji, već u mnogim od svojih artikuliranih odlika. Ona se u modernom društvu uvek mora menjati na taj način, ukoliko teži da ostane dominantna, ukoliko je i dalje treba osećati na mnoge stvarne načine centralnom u svim našim mnogobrojnim delatnostima i interesima.

KRITIKA TEORIJA POTROŠNJE

Kakve su implikacije ove opšte analize za analizu pojedinih umetničkih dela? To je pitanje

kome je izgleda okrenuta većina diskusija o teoriji kulture: otkrivanje metode, možda čak i metodologije, kojom bi se pojedino umetničko delo moglo razumeti i opisati. Ja se ne bih složio da je to osnovna namena teorije kulture, ali razmotrimo i to pitanje za trenutak. Ono što me veoma uznemiruje jeste da su gotovo svi oblici savremene teorije kulture — teorije *potrošnje*. Naime, sve su te teorije usredsređene na način na koji neki objekt može biti korisno i tačno konzumiran. Najraniji stadijum teorijâ *potrošnje* predstavljala je teorija o „ukusu”, gde je veza između prakse i teorije bila izražena direktno kao metafora. Na osnovu ukusa se izvodi uzvišeniji pojam „senzibiliteta”, po kome je senzibilitet za izvesna uzvišena dela i dela koja predstavljaju novinu, smatran osnovnim pri čitanju, a kritika je bila u funkciji tog senzibiliteta. Postojale su i razvijenije teorije, 20-tih godina kod Ričardsa (Richards) i kasnije kod Nove kritike (New Criticism), u kojima su posledice *potrošnje* direktno proučavane. Jezik umetničkih dela izbio je više na površinu. „Kakav je uticaj ovog dela („poeme”, kako se prvobitno govorilo) na mene?”. Ili: „kako je to delovalo na mene?”, — što je kasnije mnogo češće upotrebljavano u studijama o *potrošnji*. Prilično prirodno, ideja o umetničkom delu kao *objektu*, kao *tekstu*, kao izolovanom artefaktu, postala je centralna u svim kasnijim teorijama *potrošnje*. Tako, ne samo da je praksa *proizvodnje* ostala zanemarena, već je taj stav bio praćen i shvatanjem da ono što je najvrednije u književnosti potiče iz prošlosti. Stvarni društveni uslovi *proizvodnje* su u svakom slučaju zanemarivani, jer je smatrano da su od sekundarnog značaja. Pravi odnos uvek je tražen između ukusa, senzibiliteta ili izobraženosti čitaoca i izolovanog umetničkog dela, objekta „onakvog kakav on stvarno jeste” — kako većina ljudi obično govori. Međutim, ideja da je umetničko delo objekt koji nosi u sebi šire teorijske posledice. Ako se postave pitanja u vezi sa nekim umetničkim delom koje se smatra objektom, onda ta pitanja povlače i pitanja o komponentama tog dela. I, kao što se i dešava, koristi se i formula o bazi i nadgradnji, koja je vrlo prikladna. Komponente umetničkog dela su stvarne delatnosti baze, pa je potrebno proučavati objekt kako bi se otkrile te komponente. Ponekad se čak proučavaju komponente, pa se na osnovu toga projektuje objekt. U svakom slučaju je odnos za kojim se traga odnos između objekta i njegovih komponenti. Ovo se ne odnosi samo na marksističke analize baze i nadgradnje, već važi i za razne vrste psiholoških teorija, bilo da je reč o arhetipovima ili o slikama kolektivnog nesvesnog, o mitovima ili simbolima, koji se tumače kao *komponente* pojedinog umetničkog

dela. Ili, u biografijama, psiho-biografijama i sličnim pokušajima, gde se izdvajaju komponente čovekovog života, pa se u umetničkom delu otkrivaju te vrste komponenti. Čak i u nekim rigoroznim formama Nove kritike i strukturalističke kritike ta suštinska procedura gledanja na umetničko delo kao na objekt koji je potrebno redukovati na njegove komponente, čak i kad se ostavljaju mogućnosti da delo naknadno bude rekonstruisano, — i dalje traje.

OBJEKTI I PRAKSA

Po mom shvatanju, prava kriza teorije kulture danas postoji između koncepcije umetničkog dela kao objekta, i alternativnog shvatanja umetnosti kao prakse. Svakako da se odmah može prigovoriti kako umetničko delo jeste objekt: razna umetnička dela nadživela su prošlost, pojedine slike, skulpture, zgrade i jesu objekti. To je, naravno, tačno, ali, na isti način se misli i o delima koja nemaju takvu specifičnu materijalnu egzistenciju. Ne postoje *Hamlet*, ni *Braća Karamazovi*, ni *Orkanski Visovi* u onom smislu u kom postoji neka slika. Ne postoji *Peta simfonija*, ili bilo koje drugo delo u muzičkoj umetnosti, igri ili izvođenju, koje bismo mogli upoređivati sa delima vizuelnih umetnosti koja su opstala. A navika da takva dela smatramo objektima i dalje postoji, jer to je osnovna teorijska i praktična pretpostavka. U književnosti, međutim, a posebno u drami, muzici i u ogromnoj oblasti izvođačkih umetnosti ne postoje objekti, već *sistemi znakova* (notations). Ta dela treba interpretirati kao akciju, u skladu sa određenim konvencijama. A to važi i za mnogo širu oblast od ove. Odnos između stvaranja nekog umetničkog dela i doživljavanja tog dela uvek je aktivan, podložan konvencijama koje su po sebi oblici društvene organizacije i društvenih odnosa, a to se radikalno razlikuje od proizvodnje i potrošnje nekog objekta. Umetničko delo je u stvari aktivnost i praksa, — iako kod nekih umetnosti dobija karakter materijalnog predmeta, ono je dostupno samo kroz aktivnu percepciju i interpretaciju. A to čini da umetničko delo, u umetnostima kao što su književnost, drama i muzika, predstavlja samo poseban slučaj mnogo opštije istine. Taj pojam o praksi i analizi ukazuje nam da moramo da odbacimo ideju o izolovanom objektu i o otkrivanju njegovih komponenti. Naprotiv, moramo da otkrivamo prirodu prakse, a zatim i uslove prakse. Ova dva procesa često mogu da podsećaju jedan na drugi, ali su mnogo češće potpuno različite vrste. I ja bih zaključio sa razmatranjem veze između ovakvog razlikovanja i tradicionalnog marksističkog tumačenja

odnosa između primarne ekonomske i društvene prakse, i kulturne prakse. Ukoliko pretpostavimo da ono što se proizvodi u kulturi jeste serija objekata, preći ćemo i na otkrivanje njihovih komponenti, što je i uobičajeno u tekućoj sociologističkoj kritici. Sa marksističkog stanovišta, te komponente će se tražiti u onome što po navici nazivamo bazom. Izolovaćemo izvesne crte koje možemo, tako da kažemo, da razaznamo kao *sastavne delove*, ili ćemo tragati za procesima transformacije ili medijacije kroz koje su prošle te komponente pre nego što su dostigle to stanje u kome su nam dostupne. A ja smatram da treba da tragamo ne za komponentama proizvoda, već za uslovima prakse. Kada se nađemo pred određenim delom, ili pred grupom umetničkih dela, i uočimo njihovu suštinsku sličnost, kao i nesvodivu posebnost, prvo što treba uraditi jeste da se sagleda stvarnost njihove prakse i uslovi pod kojima se ta praksa odvijala. A time, ja mislim, postavljamo suštinski različito pitanje. Uzmimo, na primer, način na koji je u ortodokсноj kritici povezan objekt sa žanrom (iako se u nekim varijantama marksističke kritike ni to ne čini, već se pretpostavlja da je žanr permanentna kategorija duha). Izgleda da taj postupak nije neophodan. Uočavanje odnosa između zajedničke forme i pojedinačnog projekta — a to su jedine kategorije od kojih se može početi — znači uočavanje dve vrste prakse koje su međusobno povezane. Drugim rečima, nesvodivi pojedinačni projekti koje predstavljaju posebna dela, mogu prilikom doživljavanja ili analize ispoljavati sličnosti koje nam dozvoljavaju da ih grupišemo u kolektivne forme. To nikako nisu uvek žanrovi. To mogu biti sličnosti unutar žanra ili među žanrovima. To može biti praksa jedne grupe u okviru perioda pre nego praksa čitave faze u okviru žanra. Ali, kada otkrijemo prirodu jedne posebne prakse i prirodu odnosa između pojedinačnog projekta i zajedničke forme, mi postajemo svesni da u stvari analiziramo kao dva oblika istog procesa i njegovu stvarnu kompoziciju i uslove pod kojima je ta kompozicija nastala, — što je u oba slučaja splet stvarnih i složenih odnosa. Ovo, naravno, znači da ne raspoložemo ni sa kakvom ugrađenom procedurom koja se podrazumeva kada je reč o objektu fiksiranog karaktera. Ono sa čim raspoložemo jesu načela odnosa među praksama, unutar organizacije čiji ciljevi se mogu razaznati, kao i dostupne hipoteze o dominantnom, rezidualnom i nastajućem. Ali, ono čemu aktivno težimo jeste istinska praksa koja se otuđila u objekt, i istinski uslovi prakse — bilo kao literarne konvencije ili kao društveni odnosi — koji su bili otuđeni u komponente ili sastojke, ili prosto u pozadinu objekta. Kao opšta postavka ovo je samo jedan naglasak, ali izgleda mi

REJMOND VILJAMS

da pruža mogućnost istovremeno i za raskid sa starim, i za otpočinjanje novog u praktičnom i teorijskom radu unutar aktivne marksističke kulturološke tradicije koja samu sebe obnavlja.

(Preveli s engleskog RUŽICA ROSANDIĆ
i LJUBOMIR STOJIC)

SVETISLAV PAVIČEVIĆ

KNJIŽEVNA, AUDITIVNA I VIZUELNA KOMUNIKACIJA

Jedno od bitnih pitanja, koje se u teoriji komunikacija postavlja, pitanje na koje se nude različiti odgovori, na koje konačan odgovor treba da ponudi nova nauka sociologija jezika, jeste pitanje čovekove potrebe za komunikacijom — oblikom kontakta s drugim individuama — odnosno sa životnom sredinom.

DEFINISANJE KOMUNIKACIJE

Kao najtačniji odgovor koji se može ponuditi, odgovor koji pruža priliku i za postavljanje definicije komunikacije, jeste odgovor da potreba za komunikacijom nije motivisana nekom po sebi datom, apstraktnom potrebom ili nadrealnom čovekovom težnjom, koliko je izraz proste i praktične životne nužnosti: nužnosti ispitivanja sredine, nepoznate i pune pretnji, u cilju otkrivanja njenih zamki i varki u granicama vremena koje daju dovoljno mogućnosti da opasnosti budu otklonjene, pobeđene ili zaobiđene. Potreba za komunikacijom potiče iz nagonske potrebe jedinke za održanjem, odnosno, održanjem vrste, potrebe za životom. Otuda, komunikacija je najstariji oblik ispoljavanja odnosa.

Navedeni elementi daju mogućnost postavljanja definicije komunikacije. Komunikacija je u osnovnom svom porijeklu vid odnosa živog bića sa životnom sredinom ili sa drugim živim bićima, koji se ispoljava uspostavljanjem kontakta, kao prvog čina ustanovljenja ravnoteže, nametanja, potčinjavanja, odnosno neutralisanja prednosti koje nad jedinkom ima neka druga

jedinka ili životna sredina, u cilju odigravanja konačnog čina — čina pobeđe, otklanjanja opasnosti po opstanak ili egzistenciju jedinke i uspostavljanja njene životne sigurnosti.

U modernom društvu, komunikacija je donekle promenila svoj sadržaj, isto kao što joj je promenjen i povod, odnosno multiplicirana je po vrsti, obliku i po nameni, a ne obavlja se samo kao čin ličnog kontakta, već se prenosi tehničkim sredstvima, koja čine sistem moćnih komunikacionih sredstava, iz kojih je lični dodir isključen. Cilj uspostavljanja komunikacije može biti i samo predavanje poruka, koje su, takođe, vid odnosa, istina modifikovanog, ali motivisanog istim pobudama kojima je prvobitno komunikacija motivisana. Komunikacije uspostavljene sredstvima javnog posredovanja, koje za svoj predmet imaju predavanje poruka, oblik su jednosmerne komunikacije — informacije, koja se prenosi, s, pretpostavljeno, višeg, na, pretpostavljeno, niži nivo obaveštenosti, znanja, itd.

Sem pisane komunikacije, komunikacije koja se obavlja predavanjem poruka pismenim simbolima, najrasprostranjeniji oblik komunikacije jeste onaj oblik koji se uspostavlja auditivnim i auditivno-vizuelnim simbolima (zvuk, reč, znak, slika). Sredstva primene auditivnih i auditivno-vizuelnih simbola: radio, televizija, film, gramofonske ploče, magnetofonske vrpce, video-kasete, telefon — postaju tako sredstvima javnih komunikacija, koja dobijaju sve širu primenu u svakodnevnom životu i odnosima savremenog čoveka.

MOGUĆNOSTI KNJIŽEVNE KOMUNIKACIJE

Mada je osnovni oblik saopštavanja književnih poruka (sadržaja) uspostavljanje lične komunikacije između autora i primitelja poruke putem govorenja, odnosno javna komunikacija uspostavljena putem posredovanja pismenim simbolima izraženog književnog dela, i sredstva auditivnih i auditivno-vizuelnih komunikacija za predmet svog posredovanja mogu imati književne, i uopšte umetničke sadržaje. Odnosno, auditivnim i auditivno-vizuelnim simbolima mogu se predavati i književne, umetničke poruke. Tada se može govoriti o nastajanju auditivne, odnosno auditivno-vizuelne umetničke, odnosno književne komunikacije. Pod auditivnom i auditivno-vizuelnom književnom komunikacijom podrazumeva se predavanje (odašiljanje) književnih umetničkih sadržaja, poruka, zvučnim, odnosno zvučnim i vizuelnim simbolima i njihovo primanje od respondenta.

Stvarne mogućnosti komuniciranja sredstvima auditivnih i auditivno-vizuelnih komunikacija,

uključujući i posredovanje književnih sadržaja, ne samo što su velike, no gotovo i neograničene:

— pre svega, potiču iz osnovne prirode simbola koje ova sredstva primenjuju pri odavanju poruka: zvučni simbol — reč, vizuelni simbol — slika, sredstva su, po pravilu, razumljiva i pristupačna svakom svesnom subjektu;

— zatim, prednosti proističu iz široke fizičke rasprostranjenosti i velikog broja sredstava komunikacija;

— tehnička usavršenost sredstava komunikacija omogućava nisku cenu njihovog koštanja, otuda i rasprostranjenost;

— razvijena mreža s velikim brojem sredstava posredovanja, uz vrlo široku distribuciju istog sadržaja komunikacije na vrlo velik broj respondenata, uzrokuje i relativnu jeftinoću posredovanja komunikacije;

— visoka frekvencija komunikacija i vremenski široko protezanje trajanja emisija (poruka) čini sredstva komunikacija potrebnim, s jedne strane, odnosno, vrlo isplativim, s druge;

— masovnost respondenata-pretplatnika poruka sredstava komunikacija omogućava pribiranje vrlo znatne mase novčanih sredstava, a time i realizaciju skupih projekata posredovanja, odnosno podizanje kvaliteta komunikacije i njenog sadržaja;

— mogućnost neograničenog reprodukovanja sadržaja komunikacije čini sredstvo atraktivnim i njegov efekat vremenski neograničenim (snimljene poruke, koje omogućavaju komunikaciju po želji konzumenta), itd.

Tu su, zatim, prednosti koje nastaju iz tehničkih osobina sredstava posredovanja i sredstava predavanja informacija ili poruka, odnosno, centara stvaranja i emitovanja programa poruka:

— tehnički visok kvalitet informacije (poruke);

— mogućnost beleženja i reprodukovanja sadržaja ili informacija o živim događajima;

— mogućnost ponavljanja informacije neograničen broj puta;

— vizuelno, ili vizuelno-tonsko, odnosno samo auditivno posredovanje na neograničenu daljinu, prostornu distancu, događaja ili umetničkih sadržaja (programa) bez vremenske distance posredovanja, odnosno, sinhrono činu njegova odvijanja, itd.

Sve ovo, u nekim aspektima, sredstva auditivnih i auditivno-vizuelnih komunikacija, čini premoćnim nad klasičnim oblicima književne komunikacije, odnosno posredovanja književnih sadržaja. Sredstva auditivne, odnosno auditivno-vizuelne komunikacije, u izvesnim oblicima, mogu biti i sama za sebe sredstvima umetničkog izraza: televizija, film. Ipak, vizuelna i auditivno vizuelna sredstva komunikacije se teško mogu ubrojati u umetnička sredstva. U suštini, ona se, uglavnom, zadržavaju na nivou posredovanja auditivnim ili auditivno vizuelnim simbolima, već ostvarenih umetničkih sadržaja.

Čak i film, koji je oblik vizuelne komunikacije priznate za umetničko sredstvo, u biti se temelji na posredovanju auditivno vizuelnim sredstvima ostvarenih sadržaja: glume, odnosno, prirodnih ambijenata ili događaja u cilju postizanja estetskog efekta na gledaoca, itd.

Praktično, sredstva auditivnih i vizuelnih komunikacija radio i televizija, posreduju umetničke sadržaje auditivnim, odnosno auditivno-vizuelnim simbolima. Posredovanje književnih sadržaja obuhvata: govorno reprodukovanje književnih poruka; umetničko izražavanje književnih poruka; reprodukovanje gotovih književnih programa — recitali, umetničke priredbe, pozorišne predstave, itd.

• OGRANIČENJA KNJIŽEVNE KOMUNIKACIJE

Mogućnosti sredstava komunikacija auditivnih i auditivno-vizuelnih simbola, u posredovanju književnih sadržaja su velike, ali je njihovo stvarno ispoljavanje, s druge strane, ograničeno. Ograničenja mogu biti različita

1. Tehnička ograničenja

Prva vrsta ograničenja, potiče od tehničkih osobina sredstava auditivnog i auditivno-vizuelnog posredovanja. Ova sredstva su pogodna samo za posredovanje nekih književnih sadržaja, i to onih komunikativnijih, odnosno jednostavnijih, manje razuđenih i manje obimnih, usled vremenske ograničenosti trajanja pažnje respondenta.

— posredovanje se ograničava na književne sadržaje koji se mogu modelovati i izraziti zvučnim simbolima (kod radio komunikacije), odnosno, neposredno audio-vizuelnim simbolima, slikom i zvukom (kod televizijske komunikacije);

— ova sredstva su pogodna za prenošenje sadržaja izrazitih karakteristika, odnosno onih sa-

držaja koji se izražavaju i prenose kroz detalje (kamerni sadržaji na TV), dok je otežan monumentalniji zahvat;

— nepogodna su za posredovanje složenijih sadržaja, koji pretpostavljaju tešnji kontakt respondenta, koji je kod auditivnih i auditivno-vizuelnih komunikacija radija i televizije otežan, zbog stalnog toka poruke;

— vremenska ograničenost trajanja posredovanog književnog sadržaja, onemogućava odavanje većih celina, obimnijih književnih dela putem radija i televizije;

— auditivna i auditivno vizuelna sredstva komunikacija isključuju lični kontakt subjekta s umetničkim delom, kakav je moguće ostvariti čitanjem: zadržavanje na pojedinim celinama, razmišljanje, vraćanje, povezivanje u celine;

— izostajanje dimenzije ličnog produženog doživljavanja uzrokuje i izostajanje dimenzije produbljene komunikacije s delom, čime je kvalitet auditivne i vizuelne komunikacije s književnim sadržajem slabiji, odnosno ostvaruje niži intenzitet;

— vizuelna ili auditivna komunikacija ne postiže izvornost u kontaktu s delom, jer ona obično ne nudi integralni, potpuni tekst dela u svim njegovim dimenzijama s kojima se susreće čitalac kad ostvaruje neposredan kontakt;

— pri auditivnom i vizuelnom posredovanju, neizbežno je i nužno manje ili veće prilagodavanje izvornog teksta književnog dela, odnosno selekcije sadržaja, motivisanog izražajnim mogućnostima respondentnih simbola ovih sredstava;

— respondent u komunikaciji nema mogućnosti aktivnog izbora, ili uticanja na izbor komunikacije s preferiranim delima, već je podvrgnut prinudi programa radija i televizije;

— i kad respondent ostvaruje respondenciju s književnim sadržajima, događajima ili predstavama, onda on ostvaruje samo posrednu, otuđenu komunikaciju lišenu ličnog kontakta, kao pasivni promatrač kome je sadržaj tehnikom približen fizički, ali istovremeno i otuđen: respondent je, u stvari, odvojen, izolovan prostornom ili i prostornom i vremenskom distancom od događaja, kakav nije slučaj pri prisustvovanju živoj umetničkoj predstavi;

— adaptacije potrebne zbog prilagođavanja književnog dela uzrokuju, s jedne strane, dosta velike troškove komunikacije, što može uticati na smanjenje, odnosno ograničenje broja po-

sredovanih sadržaja samo na one koji uzrokuju niže troškove, čime, s druge strane, niz književnih dela ostaje neobuhvaćen programom posredovanja.

2. Svojstva tvoraca komunikacije

Druga vrsta ograničenja mogućnosti književne komunikacije, potiče iz načina upotrebe sredstava komunikacije, odnosno strukture i stručnosti osoblja koje selekcioniše, tj. postavlja program, i posređuje ga. S obzirom na to da je respondent u praktičnoj zavisnosti od osoblja institucije posredovanja, to stvarni i ispoljeni kvaliteti osoblja dobijaju odlučujući uticaj na izbor sadržaja i izvođenje posredovanja. Na osnovu praktičnih zapažanja o programu tokom niza godina, može se govoriti o ispoljavanju određenih negativnih faktora kvaliteta, stručnosti osoblja, koji deluju kao ograničenja:

- neobjektivnost kriterija izbora sadržaja posredovanja, odnosno izražena subjektivnost: često se posređuju neadekvatni i nekvalitetni, odnosno sredstvima auditivnih i auditivno vizuelnih komunikacija nepodobni sadržaji i dela;
- neposedovanje dovoljnog nivoa ukusa osoblja;
- neposedovanje posebne nadarenosti, talenta, odnosno kreativnosti, što su nužne pretpostavke uspešnog obavljanja zadatka posredovanja, odnosno, izražena nesposobnost;
- nedovoljno profesionalno znanje i praksa;
- nesavesnost i neprofesionalnost odnosa prema posredovanju;
- nedovoljna kvalifikovanost, odnosno, nedovoljna stvarna stručna kvalifikovanost osoblja;
- loš tehnički kvalitet ostvarene komunikacije;
- nepostojanje razvijenog osećaja i kriterija vrednosti pri izboru sadržaja posredovanja;
- mogući i stvarno ispoljeni monopolistički odnos i primena neformalnih kriterija izbora sadržaja posredovanja, itd.

3. Nivo izvođača

I nivo kvaliteta same interpretacije književnog sadržaja koji je dobio saglasnost programera poruka, javlja se kao izvor mogućih ograničenja književne komunikacije uspostavljene au-

ditivnim i auditivno-vizuelnim putem. Nivo kvaliteta interpretacije utiče tako, što od njega zavisi i nivo i intenzitet komunikacije respondenta s delom. Kao posebna ograničenja u tome javljaju se:

— neadekvatnost postavke, odnosno adaptacije književnog dela, koja može proisteći iz nesposobnosti, nestručnosti, nesavesnosti;

— nizak nivo kvaliteta izvođača, koji ne uspevaju da ostvare dublju komunikaciju s porukom dela, pa ne uspevaju ni u ostvarivanju ubedljivog posredovanja;

— različit stepen obdarenosti (sposobnosti) izvođača, s ozbirom na postojanje mogućnosti angažovanja i u umetničkom smislu nedovoljno obdarenih izvođača, ali koji poseduju osobine pogodne auditivnoj ili auditivno-vizuelnoj komunikaciji: fotogeničnost lika ili posebna karakterističnost, sonornost ili zvukovna obojenost glasa;

— neujednačen nivo kvaliteta izvođača, koji doprinosi da se pojedini delovi programa, ostvareni od boljih izvođača, *akcipiraju* kvalitetnije od strane respondenta, i obratno — što stvara mogućnosti za nedovoljno kvalitetno posredovanje nekih, pa i bitnih delova umetničkog dela;

— subjektivnost izvođača, koje se ogleda ne samo u preferenciji pojedinih sadržaja ili autora, no i u pretpostavljenom nivou ukusa respondenta prema kojem se može modelovati nivo interpretacije književnog sadržaja.

4. Nepostojanje tržišta

Kad su u pitanju sredstva auditivnih i vizuelnih komunikacija koja posreduju književne sadržaje: gramofonske ploče, video kasete, magnetofonske vrpce, pozorišne predstave, film (posredovanje snimljenih književnih sadržaja), primitelj poruke, koji je ovde i kupac, respondent komunikacije, ima mogućnosti ostvarivanja sopstvenog uticaja na izbor programa posredovanja, odnosno sadržaj komunikacije. Uticaj se formira ne direktno, već indirektno, preko tržišta delovanjem zakona ponude i potražnje. Respondent, koji se pojavljuje kao kupac određenog književnog programa, ima mogućnosti lične selekcije pri izboru sadržaja kojeg će platiti. Time ostvaruje indirektan uticaj na rasprostranjenost književne komunikacije. Pojedinačno, uticaj nije znatan. S druge strane, ovaj oblik književnih komunikacija za sad je čisto simboličan, nedovoljno je razvijen i rasprostranjen.

Ta činjenica mogući uticaj respondenta komunikacije svodi na simbolični nivo.

Što se tiče radio i televizijske književne komunikacije, odnos respondenta prema njima je specifičan. U postojećoj strukturi organizacije radio i televizijske komunikacije, respondent nema praktičnih mogućnosti ostvarivanja efikasnog uticaja na program posredovanja. Ova sredstva se nalaze u položaju zlatne, monopolističke izolovanosti od uticaja respondenta. Respondent je izuzet iz mogućnosti direktne komunikacije s proizvođačima posredovanog programa. Zatim, ne postoji tržište književnih sadržaja posredovanih auditivnim i auditivno-vizuelnim komunikacijama putem radija i televizije. Praktično, postoji samo jedan proizvođač televizijskog programa, odnosno proizvođač radio programa s kojim se može zasnovati pretplatnički odnos. U takvim uslovima, respondent nema mogućnosti ostvarivanja uticaja na program posredovanja sopstvenim izborom programa, odnosno izborom između više vrsta ponuđenih programa.

U odnosu na dati centar proizvodnje programa književne komunikacije, respondent se nalazi u kvalitetno novom odnosu: on više nije kupac, koji bi imao mogućnosti opredeljivanja za otкуп ponuđenog programa po ličnim kriterijima — već pretplatnik, koji je već ušao u kupoprodajni odnos i unapred platio robu. Radio i televizija, kao sredstva komunikacija, program svog posredovanja prodaju sistemom trgovine: isporučuju program (robu), a ubiraju novac. Međutim, to je samo prvi čin dejstva zakona tržišta i tržišnog mehanizma. Radio i televizija nisu izloženi i krajnjem činu dejstva zakonitosti ponude i potražnje, odnosno mehanizma tržišta: oni ubiraju novac, ali isporučuju program, ne samo čiji kvalitet konzument ne zna unapred, nego i program kojeg konzument mora unapred platiti, odnosno kojeg je već i platio. Pri tome, respondent nema prava otkaza trgovinskog odnosa i svoje obaveze, bez obzira na ponašanje ponuđača i kvalitet dobijene robe.

Pretplatnik je pritešnjen pravno neravnim položajem prema radiju i televiziji, nastalim kupoprodajnim odnosom. Taj kupoprodajni odnos je za respondenta-pretplatnika (i samo za njega) represivan: jer obavezuje samo njega, jednu stranku ugovornog odnosa, ali ne i sredstva posredovanja, drugu stranku ugovornog odnosa. Radio i televizija su u položaju da uživaju sve prednosti tržišnog odnosa (uz to monopolisanog) s unapred obezbeđenim brojem kupaca, ali ne trpe sve negativne posledice koje bi iz takvog položaja do kraja proisticale: tržišni rizik, sank-

cije za neispunjenje obaveza nastalih iz kupoprodajnog odnosa.

Na taj način, pretplatnik je lišen i mogućnosti indirektnog, tržišnog uticanja na strukturu programa komunikacije kojeg plaća. Zatim, pretplatnik ne samo što nema mogućnosti da sam vrši izbor proizvođača programa, a time i programa, odnosno pravo da se po ličnom izboru opredeljuje o posredniku s kojim će stupiti u kupoprodajni, ili pretplatnički odnos, no nema ni pravo da se, u okviru jednog, represivno datog programa, opredeli za plaćanje samo onog dela programa kojeg i konzumira, već mora plaćati ceo program. U takvoj situaciji, on sam ne može uticati na strukturu programa, pa ni na povećanje zastupljenosti ili kvaliteta književnih sadržaja. Takva bi se mogućnost ostvarila, samo ako bi se respondent izveo iz pasivnog položaja pretplatnika, i doveo u položaj aktivnog kupca, koji se opredeljuje za pojedine tačke programa time što baš njih plaća ubacivanjem odgovarajuće monete u automat koji uključuje TV ili radio aparat na određeno vreme.

5. Ograničenja srednje vrednosti

Peti izvor ograničenja posredovanja književnih sadržaja sredstvima auditivnih i auditivno-vizuelnih komunikacija radija i televizije, koji se javlja i kao faktor ograničenja u sredstvima čisto umetničkog posredovanja, jeste ograničenost koja potiče od kvaliteta ukupne mase respondenata. Pri odredivanju izbora, sadržaja i nivoa kvaliteta posredovanja književnih sadržaja, proističe obaveza zadovoljenja najvećeg broja konzumenata, iz čega proističe i potreba za iznalaženjem srednjeg nivoa, prosečnog ukusa konzumenta (ukusa koji poseduje najveći broj respondenata). Program se modeluje prema pretpostavljenom „srednjem ukusu” pretplatnika.

Iz nivelisanja pretplatnika na prosek proističe smanjena fleksibilnost modelovanja izbora programa na sredstvima komunikacija. Onemogućena je varijacija kvaliteta, odnosno, veći rasponi sadržaja. Uvek postoje slojevi, najaktivnijih i najpasivnijih respondenata, koji se nalaze iznad, odnosno ispod nivoa modelovanog programa, tako da praktično i jedni i drugi ostaju nezadovoljeni i nezadovoljni programom, i jedni i drugi, doduše, iz sasvim suprotnih razloga.

Načelo da osnovno, glavno merilo modelovanja programa bude srednji nivo tražnje, srednji nivo ukusa osnovnog skupa konzumenata, može se osporavati, pre svega što se tiče metodološke strane određenja ukusa i srednjeg ukusa re-

spondenta. Postojeći kriteriji i postupci koji se primenjuju, određuju se dosta proizvoljno, metodološki nekorektno: ne postoje, ili su veoma retka, obuhvatna, metodološki korektno izvedena sistematska istraživanja ukusa i potreba respondenata. U nedostatku rezultata metodološki korektno izvedenih istraživanja, ukus i potrebe se modeluju prema raspoloživim podacima. Kao osnova donošenja suda o najizraženijim potrebama i srednjem ukusu pretplatnika, uzimaju se podaci iz onih komunikacija, koje konzumenti-pretplatnici, mahom samoinicijativno, uspostavljaju sa sredstvima posredovanja, radiom i televizijom: pisma, telefonske poruke, izjave i pisma periodici, odnosno, komunikacije koje dolaze na inicijativu sredstava posredovanja: glasački kuponi o emisijama, glasački kuponi posetilaca priredbi koje se posreduju auditivno ili auditivno-vizuelno, itd.

Naravno, ni jedna ni druga skupina konzumenata ne može poslužiti kao reprezentantna za ceo osnovni skup brojnih respondenata, pošto pri njihovom odabiranju nisu primenjeni odgovarajući metodološki postupci pravljenja reprezentativnog uzorka, itd. Poznata je činjenica, uz to, da se sredstvima komunikacija i publicistike, po pravilu obraćaju ne „tipični” konzumenti, već obično oni koji ispoljavaju znake izvesnog psihički labilnog ponašanja, zatim da su povodi takvom komuniciranju izuzetni, a ne tipični za program posredovanja, itd.

Valjanost načela modelovanja programa posredovanja prema preovlađujućem, srednjem ukusu, odnosno zahtevu konzumenta uopšte, i kad su u pitanju sredstva čisto umetničkog posredovanja, može biti i predmetom suštinskog osporavanja. Prvi razlog osporavanja potiče iz činjenice, što se popularnost, rasprostranjenost određenog sadržaja ne može uzeti i za merilo njegove vrednosti, pa ni za razlog posredovanja, donošenja odluke o njegovom posredovanju. Pogotovo, za radio i televiziju, takvo opravdanje bi i formalno bilo nemotivisano, s obzirom da su ova sredstva i onako izuzeta iz mehanizma (tržišnog) uticanja konzumenta.

Drugi povod osporavanja, leži u činjenici, što sredstva auditivnog i auditivno-vizuelnog komuniciranja, što pogotovu važi i za sredstva umetničkog posredovanja, u jednom svom aspektu, imaju i kulturnu funkciju, koja dolazi do izražaja naročito u posredovanju kulturnih, umetničkih i književnih sadržaja. Kulturna funkcija se ispoljava u stvaranju više kulturne svesti konzumenta, društvenog bića, dejstva u smeru povećanja njegovog duhovnog nivoa, odnosno, dizanje datog kulturnog nivoa konzumenta na kvalitetno novi, viši stepen, u pokulturi-

vanju, ostvarivanju progressa, itd. A osnovna pretpostavka postojanja mogućnosti ostvarivanja ovih dejstava, jeste potreba da se konzumentu, pretplatniku, ponudi kulturno dobro koje ima da saopšti neke nove kvalitetne poruke, ponudi nova znanja i saznanja. A tu funkciju može ostvariti samo kulturno dobro čiji je kvalitet viši od kvaliteta nivoa kulturne svesti konzumenta, odnosno, najuspešnije je ostvaruje kulturno dobro najvišeg kvaliteta.

Ukoliko bi se za merilo kulturnog posredovanja prihvatio isključivo ukus i ispoljena potreba subjekta, kulturalna, obrazovna funkcija kulturnog dobra i iz njegova dejstva proistekli efekti — bili bi nemogući: konzumentu bi se posredovali sadržaji onog nivoa kojeg je ovaj već ostvario. Nivoa ostvarenog znanja, ukusa, kulture subjekta, prihvatao bi se kao prevashodno savršenim i završenim. To bi pretpostavljalo i prihvatanje pretpostavke o postojanju konačno dovršenog subjekta kulture, na kojeg ne samo što nije nužno no nije ni moguće delovati kulturnim i umetničkim dobrima kulturalistički, u smislu daljeg pckulturivanja. Odnosno, subjekta koji je postigao najviši mogući stepen kulturnog nivoa, tako da se ovaj više nikojim sredstvima ne može uzdizati. Kulturni objekat, dobro, koje treba da se posreduje subjektu, ne bi sadržavao dejstva koja prevazilaze nivo subjekta, već bi se sveo na ravan nivoa respondentnog subjekta: objekt kulture bi se poistovetio s subjektom kojem je namenjen, i igrao samo zabavlačku funkciju u ispunjavanju dokolice. Ovim bi se neutralisala i sasvim potrla ravan kulturalnog dejstva kulturnog dobra, itd., što bi bila svojevrсна negacija kulture.

Treći razlog osporavanja modelovanja sadržaja poruka prema pretpostavljenom ili stvarnom nivou ukusa i potreba konzumenta, proističe iz apsurdna do kojih dovodi, i još više do kojih bi moglo dovesti potpuno ostvarivanje ovog načela. Ako bi se posredovalo ono što se traži, odnosno najviše traži od strane sfere konzumenta, može se pretpostaviti, da bi najrasprostranjeniju saglasnost respondenata dobili oni sadržaji za čije je konzumiranje potreban najniži nivo ukusa, jer takav sadržaj zadovoljava ukus najvećeg broja konzumenata. Realno je pretpostaviti, imajući u vidu itsorijsko iskustvo, da bi među tim sadržajima vrlo visoko mesto dobili i sasvim destruktivni, nehumanistički sadržaji: kao, na primer, rušenje javnih objekata, javno odsecanje glava na trgu, požari, itd.

Da se merilom donošenja odluke o tome šta će biti posredovano, ne može uzeti ukus i ispoljene potrebe konzumenta, postoji i metodološki sasvim valjan razlog, koji je ujedno i četvrti po-

vod našeg osporavanja. Za identifikovanje vrednosti kulturnog dobra, umetničkog dela, nije dovoljno posedovanje samo prirodnog, datog ukusa, kojeg, manje-više, poseduje svaki konzument. Sem visokog nivoa ukusa, za to je potreban i visok stepen stručnosti, znanja, teorijskog obrazovanja, obaveštenosti — odnosno, posebni kvalifikativi. Iz činjenice što takve posebne kvalifikative ne poseduje većina, odnosno prosek respondenata, proističe i činjenica da se oni ne mogu uzeti kao arbitri kvaliteta, odnosno kao donosioci odluke o sadržaju i kvalitetu posredovanja. Kad je u pitanju materijalna roba, za identifikovanje njenog nivoa kvaliteta, dovoljno je i posedovanje prirodom datog ukusa, odnosno, nije potrebna posebna kvalifikacija ili stručnost. Za robu, propisuju se izvesni tehnički kriteriji, standardi kvaliteta koji su ustaljeni, na osnovu kojih je, čak i kad se ne poseduje prosečna osetljivost prirodno data čulima, lako ustanoviti njen kvalitet, tako da se u tim slučajevima kupac-konzument i može uzeti za arbitra. U tome i jeste bitna razlika između vrednovanja umetničkog dela i vrednovanja robe, iz koje treba da proistekne i razlika odnosa k poruci primitelja umetničke poruke prema odnosu kupca k robi koju konzumira.

Razlika, iz koje treba da proističe i razlika u položaju kulturnog dobra i robe na tržištu govori i protiv prepuštanja posredovanja umetničkih, kulturnih sadržaja zakonima tržišnog finansiranja. Tržišno finansiranje kulturnog i umetničkog posredovanja i rada, pretpostavlja primenu tržišnog principa ponude i potražnje: tržišnu prođu ostvarili bi oni proizvodi kulture i umetnički sadržaji koji se traže, bez obzira na nivo njihovog kvaliteta, dok drugi sadržaji, za kojima ne postoji potražnja na kulturnom tržištu, ne bi ostvarili tržišnu prođu, odnosno, ne bi ni mogli biti proizvođeni, bez obzira na nivo kvaliteta.

Prihvatanje ovog modela finansiranja kulturne i umetničke delatnosti, značilo bi prihvatanje ne samo pretpostavke o idealnom kulturnom nivou subjekta, već i pretpostavke da taj subjekt kulture poseduje i savršen ukus i kriterij vrednovanja kulturnih, umetničkih dela, na osnovu kojih može određivati prave umetničke vrednosti, koje će ne samo za njega lično, već i za nacionalnu kulturu biti izuzetno značajni.

Međutim, ni jedna ni druga pretpostavka, očito, ne može biti ispunjena: umetnički subjekt kojem je delo namenjeno, ne poseduje ni idealan ukus ni idealan kriterij vrednovanja dela, kao što poseduje sposobnost vrednovanja kvaliteta robe.

Drugi razlog koji govori protiv mogućnosti tržišnog finansiranja umetnosti i kulture, jeste taj, što realizacija jednog kulturnog, umetničkog dela, pretpostavlja vrlo dug vremenski proces, s obzirom da su u pitanju dela večite trajnosti, koja se praktično ne mogu „amortizovati“ ni potrošiti. Vek njihovog trajanja određuje i dužinu trajanja njihove realizacije: efekti se ispoljavaju na društvenoj ravni tokom neograničenog perioda. Konzument, kupac, koji nudi tržišnu cenu i plaća delo, u suštini, ostvaruje na trenutnom tržištu samo delimičnu realizaciju vrednosti dela, s tim što se konačna realizacija pomera u daleke periode života nacije. Tek se u totalnom ostvarenju zajednice uspostavlja i totalna realizacija umetničkog dela: u posedništvu zajednice kao totaliteta, a ne u okviru posedništva pojedinca.

Autor dela je stavljen u dosta nepovoljan položaj, usled nemogućnosti da se njegov rad totalno realizuje — tako da izvestan ekvivalent rada ostaje nerealizovan. Iz nemogućnosti realizacije vrednosti dela kroz tržišnu cenu u vremenu relevantnom za životni vek autora, proističe i nemogućnost finansiranja delatnosti stvaranja dela putem tržišta.

Treći razlog koji govori protiv tržišnog finansiranja umetničke delatnosti, proističe iz činjenice, što bi adekvatnom primenom tog principa, umetnik, njegov rad i proizvod tog rada — delo, došli u praktičnu zavisnost od tržišta, tj. tražnje konzumenta. Konzument bi se javio kao glavna funkcija sudbine umetničkog dela. Međutim, već iz same činjenice što učestvuje samo delimično svojim novcem u realizaciji vrednosti umetničkog dela, konzument, prvi kupac, savremenik tvorca dela, praktično ne stiče i pravo na uticanje na sudbinu dela, s obzirom da totalne efekte dela on nije platio. Takva prava bi, možda, kupac mogao ostvariti, ukoliko bi kupovinom dela uzrokovao njegovu totalnu materijalnu realizaciju, i cenom koju plati platio sve efekte dela, odnosno njegovu konačnu vrednost koju ono ostvaruje kroz istoriju — što je nemoguće. Nemogućnost proističe iz činjenice, što unapred nije poznata krajnja vrednost dela, a potom iz činjenice, što bi u svakom slučaju bila u pitanju izuzetno visoka cena, koja bi bilo koje umetničko delo činilo nepristupačnim konzumentu-pojedincu.

Uostalom, ne postoji ni teorijski osnova očekivanju da konzument-kupac sam ostvari realizaciju ukupne cene umetničkog dela, jer on neće biti i jedini njegov korisnik: umetničko delo je javna društvena činjenica, usled čega pojedinac ne bi ni imao prava isključivog korišćenja dela, koje bi podrazumevalo i pravo uništenja

dela. Moderni zakoni to i sprečavaju, bez obzira na svojinsko pravo nad umetničkim delom.

Iz činjenice što umetničko delo ne može biti predmetom tržišnog finansiranja (s obzirom da se tržišna cena dela formira samo u jednom trenutku njegovog iznošenja na tržište, dok njegovi korisni efekti, koji su izvor njegove plativosti, traju neograničeno) proističe obaveza da troškove totalne realizacije umetničkog dela snosi subjekt koji koristi i totalne efekte dela. A to je društvena zajednica kao totalna, globalna celina.

Napred navedena i razmatrana činjenica nepostojanja dejstva konzumenta na ostvarivanje programa posredovanja, s obzirom na nivo potreba konzumenata, javlja se i kao srećna okolnost, pod uslovom da je kompenzirana mogućnošću stvarnog izbora između više ponuđenih sadržaja posredovanja visokog kvaliteta.

6. Funkcija sredstava posredovanja

Šesti oblik ograničenja mogućnosti književne auditivne i auditivno-vizuelne komunikacije, potiče iz činjenice polivalentnosti funkcije posredovanja radija i televizije. Osnovna funkcija ovih sredstava je: društvena — u smislu stvaranja i održavanja društvene svesti; idejna — u smislu predavanja određenih idejnih poruka i ostvarivanja dejstava rasprostiranja predatih ideja; otuda, i nužno, manipulativna — u smislu usmeravanja društvene svesti; informativna — u smislu predavanja određenih informacija; kulturna — u smislu stvaranja i podizanja nivoa kulturne svesti; zabavna — u smislu ponude zabavnih programa za ispunjenje slobodnog vremena konzumenta, itd. Funkcija ovih sredstava postaje još složenija, kad se istakne činjenica, da svojim programom pokrivaju vrlo širok geografski prostor, ispunjen kulturno, etnički, jezički vrlo heterogenim grupama konzumenata, na koje treba da ostvare svoja dejstva, odnosno — čije potrebe treba da zadovolje.

Ukoliko sredstva auditivnih i vizuelnih komunikacija nastoje da zadovolje sve polove svoje funkcije, a to je imperativ i uslov njihovog delovanja i rada, normalno je da će postojati i adekvatna struktura programa, u kojoj će književna komunikacija, odnosno, posredovani književni sadržaji, zauzimati sporedno mesto. Ne samo što će književni sadržaji biti u inferiornom položaju što se tiče njihove količine u programu, zauzimati nevažnije mesto, dobiti nepovoljnije termine, zatim ograničeno, uže vreme trajanja — no će i sadržinski biti potčinjeni drugim funkcijama dejstva sredstava ko-

munikacija koje su primarne, tako da se odnos književnih sadržaja prema ostalim sadržajima komunikacije nalazi u još nepovoljnijem položaju.

7. Ograničenja iz društvene sfere

Sredstva masovnih komunikacija, u koje spadaju i sredstva koja su predmet ovog razmatranja, sa svoje rasprostranjenosti ostvaruju vrlo snažne efekte, odnosno, postižu veliku moć, čime privlače i posebnu pažnju društva. Društvena zajednica se, nužno, javlja kao vrlo zainteresovana za korišćenje, u ostvarivanju svojih načela i zadatih ciljeva, tako moćnih sredstava. Što znači, da, s jedne strane, biva nužno da se ona izuzmu iz moći dejstva užih društvenih grupa ili pojedinaca, i podvrgnu uticaju centara moći, s druge strane. Tako, najmoćnija sredstva, postaju i najviše društveno kontrolisana.

Društveno uticanje se vrši direktno tako, što se afirmišu i prioritarno posreduju one poruke koje utiču na rasprostiranje uticaja centara moći, predavanja idejnih poruka, itd. Indirektno društveno dejstvo, ogleda se u davanju društvene saglasnosti, saglasnosti centara moći, za posredovanje onih umetničkih poruka, koje deluju afirmativno u odnosu na zadate društvene ideale, odnosno, u izostajanju saglasnosti ili zabranama onih sadržaja koji mogu ostvarivati suprotna dejstva. Društvo ostvaruje, na taj način, odlučujući uticaj na strukturu umetničkog, književnog posredovanog sadržaja, odnosno, sadržaja koji će biti posredovan. Indirektni kanal ispoljavanja ogleda se i u uticaju na neposredovanje nekih dela koja bi dobila društvenu saglasnost u pogledu svog stvarnog sadržaja, ali koja je ne dobijaju s obzirom na ime svog autora, itd.

8. Prostor ispoljavanja slobode

Osmo ograničenje moći književnog posredovanja potiče neposredno iz kolizije stepena slobode date sredstvima auditivnog i auditivno-vizuelnog posredovanja, i stepena slobode date sferi književnog stvaralaštva, odnosno sredstvima književnog posredovanja.

Sredstva javnih komunikacija, kao sredstva velike moći, podvrgnuta su efikasnijoj društvenoj kontroli no sredstva čisto umetničkog, književnog posredovanja, odnosno — stepen slobode date jednoj i drugoj sferi delatnosti, jeste različit. Kako navodi Đ. Šušnjić, „što je udaljenost nekog sistema ideja od društvene osnove veća, to je socijalna determinacija ideja manja (...)

Politika, pravo, moral, ideologija, religija, metafizika, nauka, umetnost i filozofija trpe nejednak uticaj društvene osnove i otuda uživaju različite stepene slobode ili autodeterminacije. U stvaralačkim praksama kao što su nauka, umetnost i filozofija, ljudi se osećaju mnogo slobodniji nego u politici, pravu i moralu, pošto su ove poslednje neposredno vezane za determinizam osnove.”*)

Što se tiče same sfere umetničkog stvaralaštva, stepen date slobode je normativno-pravno, u načelu, neograničen. Stepenn veće slobode sfere stvaralaštva, posledica je činjenice da iz umetničkog stvaralaštva proističe umetničko delo, koje poseduje posebne kvalitete, čak i u slučaju da ne dejstvuje afirmativno u odnosu na trenutno važeća društvena načela. Njegove vrednosti ostaju u trajan posed naciji, iz čega proističe i potreba njegovog vrednovanja ne efemernim, idejno-dnevnim kriterijima poželjnosti, već trajnijim kriterijima umetničke vrednosti, itd.

Pri posredovanju književnih sadržaja čiji je stepen slobode gotovo neograničen, preko sredstava auditivnih i auditivno-vizuelnih komunikacija čiji je stepen slobode određen, može doći i dolazi do konflikta kriterija slobode date jednoj i drugoj sferi. Posledica je ta, da umetnička, književna dela, koja ispoljavaju veći stepen slobode od stepena slobode dozvoljenog sredstvima masovnih komunikacija, neće biti posredovana, pa čak ni u slučajevima ako su već posredovana preko sredstava književnog posredovanja, odnosno štampana ili publikovana.

Ovaj kanal ograničavanja književnog posredovanja auditivnim i auditivno-vizuelnim komunikacijama, ispoljava se i indirektno, što se preferira posredovanje onih književnih dela čija je kritička oštrica neznatna, odnosno, u manipulativnom efektu otupljivanja oštrice kritičke svesti književnog dobra, umesto kojeg se rađe posreduje ona dobra koja su lišena kritičke svesti (vrednosno neutralnih dobara, zatim proizvoda masovne kulture, kojima se neretko, zamjenjuju autentična književna dela), itd.

9. Kriterij funkcionalnosti

Iz osnovnih ciljeva auditivnih i auditivno-vizuelnih komunikacija, proističe i sledeći, deveti oblik ograničenjâ književne komunikacije sredstvima auditivnih i auditivno-vizuelnih komunikacija, a koji se ogleda u postojanju kriterija funkcionalnosti kao osnovnog kriterija posredo-

*) Đuro Sušnjić, *Otpori kritičkom mišljenju*, „Vuk Karadžić”, Beograd, 1971, str. 19.

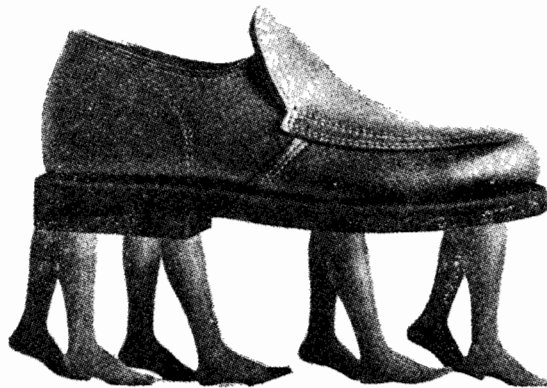
vanja. Naime, ova sredstva nisu sredstva književnog, umetničkog posredovanja, pa u njima ne postoje ni razvijeni kriteriji estetske prirode, kriteriji umetničke vrednosti, kakvi postoje u sredstvima umetničkog posredovanja. Uz to, osnovni karakter rada u ovim sredstvima posredovanja, nije adekvatan karakteru rada u sredstvima umetničkog posredovanja, odnosno, s druge strane, programi ostvareni na ovim sredstvima ne vrednuju se kao umetničke kreacije, tj. osporava im se karakter umetničkog rada. Kriterij umetničke vrednosti, stoga, u njima nije osnovni kriterij posredovanja.

Postojeći vrednosni kriterij ovih sredstava komunikacija se bitno razlikuje od kriterija u sredstvima umetničkog posredovanja, bar isto onoliko koliko se razlikuju ciljevi posredovanja jednih i drugih sredstava. Iz osnovnih ciljeva sredstava javnih komunikacija: stvaranje društvene svesti, predavanje informacija, predavanje idejnih poruka, funkcija zabave — proističe i osnovni kriterij posredovanja, odnosno efikasnost posredovanja: to je kriterij funkcionalnosti. Po kriteriju funkcionalnosti, najvredniji su oni sadržaji komunikacije koji su najuspešniji, koji najuspešnije ispunjavaju postavljeni cilj posredovanja, odnosno, oni koji su najfunkcionalniji — a ne oni koji postižu najviši nivo estetske, umetničke vrednosti. Kriterij vrednosti, nužno je, na taj način, zamenjen kriterijumom funkcionalnosti. Kriterij funkcionalnosti, sa svoje strane, isključuje, odnosno, ne uključuje kriterij vrednosti, odnosno kriterij umetničke vrednosti.

Otuda, auditivnim i auditivno vizuelnim sredstvima javnih komunikacija, kakva su radio i televizija, nije ni potrebna umetnička vrednost sadržaja komunikacije. Kad se to zna, onda treba znati i to, da od sredstava auditivnog i auditivno-vizuelnog javnog posredovanja, ne treba ni tražiti ni očekivati posredovanje umetnički ili estetski vrednih sadržaja, ni izražavati začuđenost njihovim odsustvom, odnosno — da na sadržaje koje ova sredstva posreduju, nije moguće ni primenjivati kriterije estetske i umetničke vrednosti, kao što se to u zabludi obično čini kad se vrednuje nivo ponudjenog programa i sadržaja. Ovo bitno, suštinsko razlikovanje kriterija, bitni je, suštinski razlog razlikovanja programa javnih komunikacija od programa sredstava umetničkog posredovanja.

Doduše, i kad se ne bi primenjivao kriterij funkcionalnosti kao osnovni kriterij, iz prirode posredovanog sadržaja, osobina sredstava auditivnog i auditivno-vizuelnog posredovanja, proisticali bi estetski kriteriji različiti od kriterija umetničkog posredovanja, ako ne i drugačiji umetnički kriteriji.

Na kraju, ostaje da se postavi nešto modifikovano pitanje, koje je u svom osnovnom obliku bilo prisutno i na početku: mogućim ograničenjima izložena, da li je književna komunikacija putem sredstava javnih komunikacija auditivnih i auditivno-vizuelnih simbola, uopšte moguća. Na postavljeno pitanje se može ponuditi sažeti odgovor, koji proističe iz izvedenog razmatranja: u načelu, mogućnost auditivnih i auditivno-vizuelnih sredstava komunikacija u ostvarivanju posredovanja književnih dela, kao i umetničkih, postoji, i čak je veoma velika, mada nekim tehničkim elementima sredstava komuniciranja i sadržinskim elementima dela, njegovom prirodom, dosta sužena. Što se konkretnog nivoa ispoljavanja korišćenja mogućnosti za posredovanje tiče, može se izreći da je iskorišćenost praktično neznatna, usled dejstava raznovidnih motiva ograničenja, bar kad su u pitanju najmoćnija sredstva auditivnog i auditivno-vizuelnog posredovanja, radio i televizija. Kad su u pitanju gramofonske ploče, magnetofonske vrpce ili video kasete, mada na njih ne dejstvuju sva ona ograničenja koja ostvaruju dejstva na radio i televiziju, i njihov praktični efekat u posredovanju književnih poruka je neznatan i vrlo ograničen, ne samo tehničkim mogućnostima, no i nerazvijenošću i nerasprostranjenošću ovih sredstava. Mada bi, praktično, bilo lako moguće ostvariti povećanje opsega književnih sadržaja komunikacije i jednih i drugih sredstava.

SJUZAN LANGER

ČOVEK I ŽIVOTINJA: GRAD I KOŠNICA

Za poslednjih pet ili šest decenija ljudska pozornica promenila se korenitije no ikada ranije u istoriji. Spoljne promene u našem sopstvenom poretku već odavno su stara priča; iščezavanje konjskih zaprega, konjanika, dece koja pešice odlaze u školu i dolazak mašina na njihovo mesto; preobražaj kilometarskih poljskih imanja u gradilišta s kao u snu izniklim kućicama. Te pojave su, očigledno, upadljivije na selu nego u gradu, jer iako su svi veliki gradovi postali još veći, svetliji, mehanizovaniji, njihov osnovni obrazac, čini se, manje su poljuljali nova snaga i brzina u kojima duga industrijska revolucija dostiže svoj vrhunac.

Najdublja promena, zapravo, promena je u našoj predstavi o čovečanstvu, a ona je najupadljivija tamo gde je ljudstvo sakupljeno i zgusnuto — u gradu. Naša ranija predstava o ljudskom životu predstava je o pojedinačnim grupama — od kojih svaka govori svoj maternji jezik, drži se svoje utvrđene vere, sledi svoje sopstvene običaje. Mogla je to biti civilizovana zajednica ili divlje pleme, ali svaka od tih zajednica imala je svoje određene tradicije. A u njima su postojale i podvrste, obično porodice sa svojim još specifičnijim mesnim vezama i međuljudskim odnosima.

Danas su prirodna plemena i izolovane zajednice gotovo već iščezlj. Lagodnost i brzina putovanja, nagle ekonomske potrebe koje teraju ljude u potragu za novim vrstama poslova, kao i poslednja dva rata, pomakli su sve granice i zbrisali većinu naših tradicija. Stara porodična struktura se ljulja, a društvo teži ka razbijanju u nove, manje zajednice, zapravo u svoje poslednje jedinice — ljudske individue, od kojih je i sastavljeno.

Atomizacija društva najočiglednija je u velikom kosmopolitskom gradu. Taj grad izgleda kao da je sastavljen od miliona nepovezanih jedinki od kojih se svaka koprcu sama za sebe, a ipak obuhvaćena strujom drugih bića. Oštrovide oči zapazile su to još pre sto godina, naročito u industrijskim gradovima, gde su pojedinci iz bliže ili dalje okoline dolazili da postanu ono što su neki drugi već postali — zupci novoga stroja. Većina zubaca nemaju nikakve veze jedni s drugima. A od samog trenutka kada je taj potres u društvu počeo — začela se nova slika društva — slika *ljudskih masa*, skupljenih u jednu nadličnu celinu izvesnom spoljnom silom, izvesnom nametnutom delatnošću — ljudskih masa u kojoj je svaka jedinka samo atom *ljudske snage* u novoj vrsti organizma — u industrijskoj državi.

Ideja o državi kao višem organizmu — kao superindividuu — davnašnja je. Ali, naša koncepcija takve države je nova, jer je naša industrijska civilizacija koja rađa atomizirano društvo — nova. Stara slika nije predstavljala mase ljudi skupljene nekom nametnutom ekonomskom snagom, niti nekom spoljnom prinudom. Superindividuum je bio racionalno biće kojim je upravljao razum unutar njega samog. Čuvari države, njeni upravljači, bili su njena sopstvena svest. Platon je opisao državu kao „uvećanog čoveka“.

Dve hiljade godina kasnije Hobs ju je nazvao „Levijatan“, veliko biće. Grad — država, kao Atina ili Sparta, mogao je biti „uvećan čovek“ ili „čovek napisan velikim slovom“, ali Engleska je bila prevelika za to. Bila je to velika riba u velikoj bari. Duša te Hobsove ribe bila je, možda, nadljudska, ali ona, još uvek, nije bila jedinstven i suvereni organizam.

Nekoliko vekova kasnije Radjard Kipling, suočen s demokratskom, industrijskom civilizacijom, nazvao je svoju alegoriju o Engleskoj „majka — košnica“. Ovde je zajednička volja, diktirana složenim instinktima, zamenila čak i duh Levijatana: sve jedinice držale su se na okupu samo slepim silama kolektivnog života.

Slika košnice imala je ogroman uspeh kao ideal saradničke društvene akcije. Sve moderne utopije (isključujući krajnje čežnjivu Sangri-La!) odrazile su ideal košnice. Čak i državnik takvog ranga kao Jan Smats hvalio ju je kao obrazac industrijskog društva. Platonova personificirana država i Hobsovo morsko čudovište zadivljuju nas kao fantazije, ali košnica je, izgleda, nešto više od poetske slike; ona, čini se, zuji oko nas.

Mislím da je taj koncept države — kolektivnog organizma načinjenog od množine malih radnika vođenih socijalnim snagama koje nijedan od njih

ne može da pronikne — potpomogao faktor koji je potpuno van naše mehanizovane industrije; taj faktor jedan je značajan događaj naše novije intelektualne istorije: širenje teorije o evoluciji.

Prvo su biolozi, zatim psiholozi a, konačno, i sociolozi, postali iznova svesni da čovek, *takođe*, pripada i životinjskom carstvu. Uticaj koncepta evolucije na naučna otkrića bio je ogroman, a još uvek nastavlja da se odvija u laboratorijama nauke; on je, *takođe*, i uzrok nekih manje trezvenih i zdravih inspiracija. Koncept neprekidne životinjske evolucije naveo je izvesne psihologe da umanje razlike između čoveka i njegovih životinjskih srodnika i inspirisao ih da pomisle kako je *homo sapiens* samo još jedna vrsta među primatama, sasvim ista kao i one, u suštini ne razlikujući se od čovekolikih majmuna i ostalih majmuna više no što se oni razlikuju među sobom, od vrste do vrste. Postepeno je misao o ljudskoj životinji ušla u optičaj, a suprotstavilo joj se samo nekoliko religioznih umova. Sociološkim teoretičarima koji su se oslanjali na nauku to je, pak, omogućilo da kao sasvim prirodnu činjenicu modelišu svoj koncept države po životinjskim zajednicama — mravinjaku i košnici.

Možda bi dobro bilo reći, kad smo već kod ovoga, da i sama pripadam redu naučnika — zato i ne raspravljam ni o jednoj religioznoj ili vitalističkoj doktrini; o takvim se stvarima i ne može raspravljati. Pa ipak, uprkos čovekovom zoološkom statusu, koji ja svim svojim srcem prihvatom, postoji čitava provalija između najviših životinjskih vrsta i najprimitivnijeg normalnog ljudskog bića: fundamentalna razlika u mentalitetu. Koreni su joj u razvoju jednog novog procesa u čovekovom umu — procesa koji je, čini se, svojstven jedino tom umu: *upotrebi simbola za ideje*. Pod „simbolima” ja podrazumevam sve vrste oznaka koje mogu biti upotrebljene da se iskažu neke stvari, bile one prisutne ili ne. Na nesreću, reč „simbol” ima veoma mnogo različitih značenja za različite ljude. Neki naučnici rezervisali su je samo za mistička obeležja, Rozikrucijanske simbole; neki pod simbolima podrazumevaju *značajne metafore*, kao što je Kitsov: „Veliki oblačni simbol uzvišene romanse”; neki ih upotrebljavaju u potpuno obrnutom smislu, govoreći „prосто o simbolima”, a misleći pri tom na prazne geste, na znakove koji su izgubili svaki smisao; dok neki, logičari uglavnom, koriste ovaj termin za matematičke oznake, signale koji konstituišu posebni kôd, kratki precizni jezik. Po njihovom shvatanju obične reči su, *takođe*, simboli, a običan jezik — simbolizam.

Kad kažem da je distinktivna funkcija ljudskog uma upotreba simbola, pri tom mislim na bilo koji od njih i na sve vrste istovremeno. Jer, svi

se oni razlikuju od znakova koje životinje koriste. Životinje, takođe, interpretiraju znake, ali samo za aktualne događaje i stvari, dejstvovanja ili očekivanja, pretnje ili obećanja, međaše identifikovanja sveta. Ljudska bića upotrebljavaju takve znake, takođe, ali iznad svega ona upotrebljavaju simbole — posebno reči — pomoću kojih misle i govore o stvarima koje nisu prisutne, niti očekivane. Reči tako prenose *ideje* koje mogu, ali ne moraju imati dublete u stvarnosti. Snaga razmišljanja o stvarima izražava se u jeziku, imaginaciji i spekulaciji — glavnim proizvodima ljudskog mentaliteta koji životinje s čovekom ne dele.

Jezik, taj najpromenljiviji, najnezamenljiviji od svih simbola, ostavio je svoj pečat na svim našim mentalnim funkcijama, tako da se one nužno razlikuju čak i od najbližih analogija u životu životinja. Jezik je zaposeo sva naša osećanja, i snove, i akcije, isto tako kao i naše rezonovanje koje je upravo njegov proizvod. Najveća promena koju je jezik izvršio jeste širenje vidika kod osoba jezički obdarenim. Životinje su svesne samo stvari iz sopstvene okoline i života. U ljudskoj svesti sadašnja, aktuelna situacija obično je najmanje važna. Mi nemamo samo sećanja i očekivanja; mi imamo i *prošlost* — u koju smeštamo svoje uspomene, i *budućnost* — koja umnogome prevazilazi naša sopstvena predviđanja. Naša prošlost je priča, naša budućnost — deo imaginacije. Naš ambijent, takođe, mesto je u šire, simbolično, shvaćenom mestu-univerzumu. Mi živimo u svetu.

Ova razlika u mentalitetu između čoveka i životinje čini da je rasep između njih skoro isto tako veliki kao i onaj koji je pukao između životinja i biljaka. Ima tu izvesnog kontinuiteta u poretku, ali pregrada ipak postoji. Ljudski životi korenito se razlikuju od životinjskog života. Pomoću naše neuporedivo šire svesti, naše snage predviđanja stvari i događaja van naše trenutne percepcije — mi smo stekli potrebe i ciljeve kakve životinje ne poseduju. Čak i najprimitivnija ljudska zajednica koja tek treba da se sretne s tim potrebama i ispuni te ciljeve, ne može se zapravo ni porediti s nekom životinjskom zajednicom. One mogu imati neke analogne funkcije, ali suštinske strukture im moraju biti različite, jer čovek i životinja žive u svakom pogledu — različito.

Najdublje razlike između čoveka i životinje, verovatno, uslovljava jedan deo ljudske svesnosti, jedna činjenica koja nije prisutna kod životinja, jer je one nikada u direktnom iskustvu nisu naučile: ta činjenica je naše predznanje smrti. Činjenica da moramo umreti nije obična, izolovana činjenica. Ona je izgrađena na širokom pre-

gledu koji otkriva struktura istorije — kao niza preklapljenih kratkih života, mladosti i godina, uspona i opadanja. A iznad svega, ona je izgrađena na logičnom uviđanju da je *čovjekov sopstveni život u pitanju*, jer čovek je jedino biće koje može simbolično da razmišlja o životu, da pojmi svoju sopstvenu smrt. Naše znanje o smrti deo je našeg znanja o životu.

A šta je to što svi mi znamo o životu?

Svaki život kojeg znamo proizlazi iz nekog drugog života. Svako živo biće izvire iz nekog drugog živog bića. Negovo rađanje proces je nove individualizacije u struji života čije početke mi ne znamo.

Individualizacija je reč koju ne sretamo baš prečesto. Slušamo o individualnosti, ponekad kao pohvalu, ponekad kao ispriku nekog ko je u izvesnoj meri luckast. Slušamo i o „individui”, biću koje se stalno, kao dete-problem, prilagođava nečemu što se naziva društvo. Ali, kako individualnost nastaje? Šta nekoga čini jedinkom?

Fundamentalni biološki proces *individualizacije* ono je što obeležava život svakog roda, biljke ili životinje. Život je samo jedan niz individualizacija, a one mogu biti različitih vrsta i doseći različite stupnjeve.

Većina ljudi bi se, na brzu ruku, složila da *sva* živa bića žive svoje živote, zatim umiru. To bi se moglo nazvati truizmom. Ali, kao i svi truizmi i ovaj nije istinit. Najniži oblici života, takvi kao amebe — ne umiru. Kada porastu i kada bi se moglo očekivati da polože jaja ili na neki drugi način stvore porodicu — one se jednostavno podele i postanu dve nove jedinke spremne da opet rastu. A gde je tu stara ameba? Nije umrla. Ali, nema je više. Njena individualizacija bila je samo jedna epizoda u životu vrste, samo faza, promenljiv oblik koji se opet promenio. Amebe se individualizuju u prostoru, one se kreću, hrane, kao nezavisni organizmi — ali u vremenu one nisu iste te jedinke. One ne proizvode mlade kad ostare; one ostare i *postaju* ponovo mlade.

Kod svih viših životinja, međutim, konačna individualizacija završava se smrću. One proizlaze iz opšteg stabla, ali se ponovo s njim ne stapaju. Svaka posebno je jedan završetak. Negde na svom putu ka smrti one obično stvore nov život koji će ih naslediti, ali njihovu sopstvenu priču okončava smrt.

To je, takođe jedan obrazac. Svaka ljudska jedinka vrhunac je jednog neprocenjivo dugog niza njenih predaka, i svaka je osuđena da umre.

Živa loza je kao palmno stablo nastalo od sopstvenog, već iščezlog lišća. Svaki list niče iz stabla razvija se, raste, odumire; njegova prošlost usadena je u stablo odakle novi život niče. Tako stalno postoje završeci, ali stablo nastavlja da živi.

Značajna razlika između nas i naših životinjskih rođaka u tome je što oni ne znaju da će umreti. Životinje čitav život provedu izbegavajući smrt, dok ih se ona, konačno, ne dočepa. One ne znaju da će se to dogoditi. Niti znaju da su deo šireg života, već naleću na buktinju i ne znajući. Njihov cilj je da jednostavno nastave svoj hod, funkcionišu, izbegnu opasnost, žive od trenutka do trenutka u jednom beskonačnom *sada*.

Naša moć simboličnog poimanja dala je svakom od nas i poimanje samoga sebe kao krajnje individualizacije na stablu čovečanstva. Mi ne znamo kad i kakav će naš kraj biti, ali mi znamo da će *biti*. Mi, takođe, gledamo u lice i prošlost i budućnost, u razastrto vreme koje premaša bilo čije sećanje, u svet bogatiji od bilo kog sveta razuma, što sve doprinosi da nam naše vreme u tom svetu izgleda beskonačno kratko. To je, ujedno, i cena velikog dara simbolizma.

U izgledu tako neugodnih prospekata za budućnost (verovatno shvaćenih daleko pre svitanja bilo koje religiozne ideje!), ljudska bića su stvorila ciljeve drugačije od ciljeva ostalih živih bića.

Pošto ne možemo ispuniti svoj život nastavljajući da hodamo, mi želimo da imamo što više od života u našem kratkom trajanju. Ako naša individualizacija mora biti kratka, želimo da bar bude potpuna; tako smo mi inspirisani da mislimo, delamo, sanjamo snove, stvaramo, izražavamo svoje ideje i na sve moguće načine nadoknađujemo koncentrisanošću ono što ne možemo da postignemo dužinom svojih dana. Zbog toga tragamo za najvećom mogućom individualizacijom ili razvijanjem ličnosti. Čineći to mi postavljamo nov zahtev, ovoga puta ne zahtev za kontinuitetom, već samoostvarivanjem. To je ujedno i jedinstveno ljudski cilj.

Ali, očigledno je da se društvena struktura ne može stvarati samo na tom principu. Mali bi broj ljudi to mogao pokušati. Postoji jedno mesto, daleko odavde, zvano „Samoostvarivačka Zlatna svetska kolonija“. Ali, većina od nas nema zlatni svet da bi ga mogla naseliti. To je moguće učiniti jedino južno od San Franciska.

Međutim, jedan ideal ne može biti ozbiljno odbačen ukazivanjem da ga je nemoguće ostvariti pod postojećim uslovima. On još uvek može biti re-

alan ideal, a ako je izuzetno važan možemo promeniti uslove, kao što ćemo i morati da bi se ostvario ideal svetskog mira. Ako je potpuna individualizacija zaista svrha ljudskog života, naše društvo moralo bi biti u nju uključeno daleko znatnije nego što jeste. Ali, nije zlatno doba ono što mi želimo, već nešto drugo. Poznato je da potpuni individualist nije srećan čovek, čak i kada mu bogatstvo dopušta njegove nastranosti.

Činjenica je da je najveća moguća individualizacija shvaćena kao „uzeti što je moguće više, ne uskraćujući prava drugima“. Ali, nema realne mere onoga „što je moguće više“. Mera je određena samom jedinkom, a to je isto tako fundamentalno kao i saznanje o smrti. To je druga strana čovekovog poimanja prirode, njegovog poimanja života, velike, neprekinute struje života čitave loze iz koje njegova individualnost niče.

Jedan individualni život, ma koliko bogat, još uvek izgleda beskonačno kratak; nije važno koliko je samoostvarenja skoncentrisano u njemu, on je još uvek majušni atom, a mi ne prihvatamo da budemo sićušni kao atomi, čak ni hidrogenski atomi. Potrebno nam je mnogo više od punoće ličnog života da bismo prevazišli svoje užasno saznanje i sve ono što to saznanje u sebe uključuje. I mi i imamo više; mi imamo svoju istoriju, svoje obaveze stvorene još pre nego što smo bili i rođeni, svoju srodnost s ostalim čovečanstvom.

Svako biće nije samo slobodni, pojedinačni završetak, kao zeleni palmin list koji se razvija, raste u krivoljui lepote i umire kada za to dođe vreme; ono je čitav palmin list, onaj deo u stablu, takođe. Ono je vrhunac svih svojih predaka i predstavlja čitavu prošlost čovečanstva.

U svojoj kratkoj individualizaciji ono je *izraz čitavog čovečanstva*. I to je ono što život svake jedinke čini svetim i značajnijim od svega. Jer, jedan uništen život propast je čitavog jednog niza života. To je ujedno i ono pod čim ja podrazumevam povezanost jedinke i čovečanstva.

Sve životinje su nesvesno povezane sa svojom vrstom. Naslednost upravlja ne samo njihovim rastom, bojom i oblikom, već i njihovim akcijama, takođe. One nose svoju prošlost u svemu što čine. Ali, one to ne znaju. Nije im ni potrebno da znaju, jer one to ne mogu da izgube. Njihova povezanost s širim životom rase implicitna je samim njihovim bićima.

Naše saznanje da je život ograničen i kratak nagoni nas na daleko veću individualizaciju nego što je ona koju životinje mogu doseći. Naše men-

talne sposobnosti u većoj meri nas oslobađaju od urođenog ponašanja koje se naziva instinkt. Raspon naše mašte pruža svakome od nas zaseban svet, zasebnu svest, i preči da slomi instinktivne veze bratstva koje čine da čitavo jato haringj upliva u istu mrežu i da sve divlje guske okrenu glave u istom pravcu istog trenutka. Pa ipak, mi ne možemo dozvoliti sebi da izgubimo osećanje povezanosti sa svojom sopstvenom vrstom, jer: učinimo li to, naš sopstveni život svešće se na ništicu.

Osećanje naše povezanosti je društveno osećanje. Imamo ga prirodno, izvorno, baš kao i životinje, i isto tako nesvesno. Neposredno osećanje potrebe za svojom sopstvenom vrstom ono je što nas nagoni da marimo šta se dešava oko nas. Društveno osećanje je instinktivno osećanje povezanosti sa svim ostalim bićima — osećanje koje odražava ukorenjenost naše egzistencije u prošlost čovečanstva.

Ljudsko društvo oslanja se na to osećanje. Često se govori o oslanjanju na neophodnost saradnje ili o dominaciji jačeg nad slabijim, ali ja mislim da se te teorije bave više šablonima, a manje suštinama. U osnovi svega je povezanost ljudi, ili društveno osećanje. Ako bismo to izgubili, nema te prinude koja bi nas naterala da se držimo svojih dužnosti, jer ih više ne bismo osećali kao opredeljenja i obaveze. Nikakvo dostignuće ne bi više bilo važno, jer bi se gasilo zajedno s jedinkom, ne stekavši značaj u kontinuitetu života.

Ljudski razvoj kao značajan predmet čovekovog rasuđivanja gotovo uvek preči da pokida veze neposredne društvene uključenosti, koja životinjskom životu daje njegov srećni, nesvesni kontinuitet.

Kada napetost postane prečaka, dolazi do društvenih nemira, anarhije, neodgovornosti; a u ličnom životu do osećanja osamljenosti i beskrajne majušnosti koji neke ljude izbace na obale nihilizma i cinizma, a druge privedu egzistencijalizmu ili nekim drugim, manje značajnim kultovima.

Tek tada se filozofi-sociolozi okreću ka životinjskim zajednicama kao modelima za ljudsko društvo. Nema revolta, štrajkova, nema suparništva, niti bilo čega „anti” — u košnici. Kada je pre pedeset godina Kipling stvorio svoju britansku utopiju nazvavši je „majka — košnica”, ta idealna država imala je potpuno kooperativnu ekonomiju, armiju koja je polazila u akciju bez gundanja, svaki čovek imao je iste impulse kada je neprijatelj zapretio njegovoj zemlji, a stanovništvo je bilo povezano takvom plemen-

skom solidarnošću da bi odmah izbacilo svakog stranca koji bi pokušao da se naseli kod njih i poremeti tradicionalni poredak stvari. Svaka jedinka, koja nije mogla da se uskladi sa zajednicom, morala je biti likvidirana; gubitak je žaljjen, ali pomoći nije bilo.

Ali, košnica nema značaja za čoveka, jer svoj skladni život ona duguje, u stvari, *nepotpunoj individualizaciji* svojih članova, koji su čak manje individualizovani nego neke druge životinjske vrste.

Nijedna pčela ne ispunjava *sve* esencijalne funkcije: hranjenje, nabavljanje hrane, građenje skloništa, nalaženje životnog druga, rasplodavanje. O kraljici se brine, nju hrane; ona ima samo rasplodne funkcije. Ona čak ne neguje ni svoju sopstvenu decu; postoje dadilje. Trutovi se rađaju i čuvaju samo kao ženici, a kada se romansa završi — ubijaju ih kao prave romantične junake.

Građenje, dadiljanje, nabavljanje hrane i ratovanje, povereno je sterilnim ženjkama koje ne mogu da se rasplode, mamazonkama koje obavljaju sav domaći posao. Tako tu ne postoji samo podela u radu, već i podela organa, funkcionalna i fizička nepotpunost. Neposredna povezanost svake pčele sa celinom omogućuje da košnica funkcioniše jednim organskim ritmom koji stvara utisak da su članovi zajednice tako čudno socijalizovani. U stvari, oni nisu socijalizovani; oni su združeni, jer su nepotpuni.

Kao što se vidi, sve ovo daleko je od čovekovog ideala. Nama je, pre svega, potreban svet u kome bismo mogli ostvariti svoje sposobnosti, razviti se i dejstvovati kao ličnosti. To ujedno znači i odricanje od instinktivnih šema ponašanja i predrasuda, instinkta čopora, u stvari.

Pa ipak, nama je neophodna emotivna bezbednost šireg, kontinuiranog života — svest o našoj uključenosti u čovečanstvo. Ali kako jesti i imati isti kolač istovremeno?

Ista ona sposobnost koja uslovljava našu potrebu za individualizacijom dolazi da spase našu društvenu povezanost; ovde mislim na jedinstveno ljudski talenat čuvanja ideja u sećanju putem simbola. Ljudski život, čak i u najjednostavnijim oblicima koje poznajemo, skroz-naskroz prožet je *društvenim simbolima*.

Sva fantastična verovanja u velikog pretka, simboli su izvornog i trajnog života stabla čovekovog iz kojeg svaki pojedinačni život niče. Totem, heroj, sveta krava — samo su najelemenarniji društveni simboli. Sa zrelijim pogledom

na svet i razvojem religioznih ideja simbolična slika čoveka obično se uklapa u božanski poređak sveta i moralnih zakona. Mi smo sinovi Adama i kćeri Eve. Ako bi se reklo da su Adam i Eva bili običan ljudski par, za koji se pretpostavlja da je živio na Bliskom Istoku, pre nego što je život postao težak, bio bi to čudan način govora; deci suseda ne obraćamo se kao Mr. Brounovim dečacima i Mrs. Brounovim kćerima. Ali, Adam je bio čovek, a Eva — žena (čak i sama njihova imena to znače!), a među našim prolaznim malim bićima svaki čovek je — čovek, a svaka žena — žena. Tu je ujedno i izvor čovekovog dostojanstva, osećanje koje bi moralo da dopre do svih razina društvenog života.

Većina ljudi sledi izvesne religiozne rituale koji podržavaju njihovo poznavanje života, ali čak i u najisključivijim slučajevima, mi neprestano izražavamo svoju veru u kontinuiranost ljudske egzistencije. Životinje obezbeđuju skrovišta i gnezda za svoje mladunce. Čovek stvara za — budućnost; često ni za šta drugo! Njegove prve velike građevine nisu bile stanovi — već spomenici. I ne samo materijalna zdanja, već iznad svega zakoni i institucije nešto su namenjeno budućnosti. Oni mogu biti prikladni za svoj trenutak, za svoje vreme, ali simbolizuju više od tog trenutka; simbolizuju društvo i neotuđivo čovekovo pripadništvo društvu.

Gde je onda mera naše moguće individualizacije bez gubljenja društvenog osećanja?

To je snaga društvenog simbolizma. Mi se možemo odreći svojih trenutnih, instinktivnih veza sa svojom vrstom samo do one mere do koje ih možemo zameniti simboličnim vezama. To je, u suštini, primarna funkcija socijalnih simbola, od rukovanja do posebno odevene skupine sudija Vrhovnog suda. U protokolu i ritualima, sankcijama i počastima, leži naša bezbednost od gubitka veza s čovečanstvom; u tim okvirima je naša sloboda da budemo individue.

Rečeno je da je jedno životinjsko društvo kao košnica upravo jedan organizam, a pčele-jedinke samo su njegovi organski delovi. Mislim da ta tvrdnja zahteva izvesnu rezervisanost, ali ipak sadrži u sebi dosta istine. Košnica *jest* jedna organska struktura, superindividuum, nešto nalik na *organizam*. Ljudski grad, međutim, jedna je *organizacija*. Iznad svega, on je simbolična struktura, jedna mentalna realnost, u stvari. Njegovi stanovnici istovremeno su i celina i pojedinci. Oni nisu živa masa, niti roj poluindividualizovanih pčela.

Model košnice pokrenuo je koncept ljudskih masa za koje bi se trebalo brinuti i vremenski i

prostorno, svrstati ih u kolone u vreme rata, vaspitavati da budu korisne ili da se žrtvuju za dobrobit svoje države.

U naoko dobroj analogiji životinjskog i ljudskog društva, analogiji košnice i grada, leži, čini mi se, filozofska zabluda svih totalitarnih teorija, i onih najiskrenijih i najidealnijih, pa čak i plemenite političke misli Platonove.

Mi smo kao list palminog drveta, svaki inkorporiran u njega, svaki deo stabla, svaki otvoren ka svetlosti i konačnom, posebnom životu.

Naš svet je ljudski svet organizovan da omogući najviši stupanj naše individualizacije. Može nas deset hiljada raditi u istoj fabrici, nekoliko miliona živeti u gradu kao što je Nju Jork, ali mi nismo masa: mi smo ljudstvo.

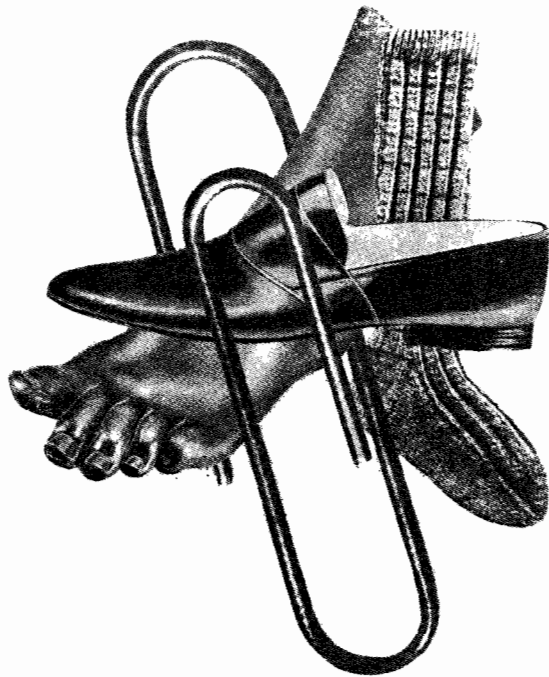
(Prevela s engleskog GROZDANA OLUJIĆ)

II DEO

ISTRAŽIVANJA

LJUBOMIR MADŽAR

EKONOMSKI ASPEKTI KULTURNOG RAZVITKA

Mi današnji ljudi stojimo pred ogromnim istorijskim zadatkom da nađemo početne oblike jedne nove, u isti mah narodne (to jest širokoljudske) i utančane (to jest zaista *elitne*) kulture, koja će u sebi sadržavati, savladane, *ostvarene*, sve tekovine i sve perspektive dosadašnjeg kulturnog razvitka čitavog čovečanstva; a istorija je htela da jedna zaostala, mala balkanska zemlja, u genezi i dinamici tog epohalnog određivanja i izgrađivanja jedne nove humanističke kulture igra ulogu katalizatora.

Marko Ristić, „O poeziji i njenom moralnom značaju”

Godine 1967/68. 91 odsto polukvalifikovanih i nekvalifikovanih i 70 odsto kvalifikovanih i visokokvalifikovanih radnika je izjavilo da za proteklu godinu dana nije pročitao ni jednu jedinu knjigu. Taj postotak je za prvu kategoriju iznosio godine 1969/70. 88, a za drugu čak i 75 (za kvalifikovane i visokokvalifikovane radnike).

Dok smo godine 1967/68. dobili podatak da je gotovo tek svaki petnaesti poljoprivrednik naveo barem jednu pročitano knjigu za proteklih godinu dana (93 odsto je izjavilo da u tom vremenu nije pročitao ni jednu jedinu knjigu), pokazalo se da je u tom periodu među službenicima sa srednjom stručnom spremom takođe vrlo malo čitača.

Radomir Smiljanić, „Otpornost šunda”, *Politika*, 2. februara 1974.

Kulturni razvoj jednog naroda nije jednoznačno određen količinom materijalnih i finansijskih

sredstava koja se izdvajaju za razvijanje delatnosti i institucija u oblasti kulture i umetnosti. Poznato je da su veliki procvati u raznim sferama kulturnog i umetničkog stvaralaštva zabeleženi u periodima u kojima je svesna i sistematska materijalna potpora odgovarajućim aktivnostima bila relativno mala ili sasvim zanemarljiva. U kulturnoj istoriji poznati su i obrnuti slučajevi — značajna materijalna i finansijska ulaganja davala su u ovom domenu rezultate koji su u najboljem slučaju bili na osrednjem nivou i, potom, brzo tonuli u maglu zaborava. Verovatno je da ni u jednoj drugoj većoj oblasti društvenog života rezultati materijalnih ulaganja nisu u tolikom stepenu neizvesni kao u kulturi. Ti rezultati ne zavise samo — a u nekim slučajevima čak ni prvenstveno — od obima i pravaca ulaganja i od konkretnih oblika finansiranja pojedinih kulturnih i umetničkih delatnosti. Isto je toliko važna, ako ne i važnija, i opšta društvena klima u kojoj se razvijaju kultura i umetnost, a posebno sloboda stvaralaštva i osnovna idejna usmerenost zajednice kao ključni atributi date društvene situacije.

Svrha ovoga rada jeste analiza materijalnih i ekonomskih aspekata kulturnog razvitka. Smisao upravo datih uvodnih napomena jeste u tome da se istakne šta *nije* njegova svrha. Rad ni u kom slučaju nema pretenziju da pruži celovitu analizu našeg kulturnog razvoja, a još manje da ponudi evaluaciju njegovih dometa i rezultata. Takav bi poduhvat očigledno prevazišao mogućnosti jednog istraživača, a sigurno je da ne ulazi u krug problema za koje se autor ovoga rada smatra kompetentnim. Orijehtacija na ekonomske indikatore kulturnog razvitka omogućiće detaljnije ispitivanje izvesnog broja jasno definisanih i merljivih veličina; time će biti pouzdano utvrđene neke činjenice i tendencije, a tako dobijena empirijska osnova biće od koristi za dalja, celovitija i svakako kompleksnija, proučavanja kulturnog razvoja.

Rad ima sledeću strukturu: Najpre je data globalna analiza obima i strukture finansijskih sredstava izdvojenih za razvoj kulture i umetnosti, a potom pregled materijalnih elemenata koji predstavljaju objektivne uslove za funkcionisanje pojedinih delatnosti u ovim oblastima (npr. broj knjiga u bibliotekama, broj sedišta u bioskopima itd.). Posle toga data je detaljnija analiza ekonomskog položaja kulture i umetnosti. Ta analiza izvršena je na osnovu detaljnog ispitivanja strukture prihoda i rashoda, nivoa ličnih dohodaka, poređenja sa drugim delatnostima itd. Nakon tako fiksirane i izučene činjeničke osnove, prelazi se na ispitivanje ekonomskog mehanizma koji je stvorio analizirane promene i identifikovane ekonomske osobenosti kul-

turnih i umetničkih delatnosti koje na zakonit i predvidljiv način izazivaju promene u njihovom ekonomskom položaju. Obim celokupne analize je, razume se, ograničen raspoloživim prostorom i još više, statističkim podacima koji u ovoj oblasti nisu tako obilni kao u nekim drugim oblastima, npr. u privredi. Nedostatak podataka onemogućuje i preciznije uspostavljanje veze između utvrđenih empirijskih kretanja i ekonomskog mehanizma koji je ta kretanja produkovao.

GLOBALNI INDIKATORI MATERIJALNE OSNOVE KULTURNOG RAZVITKA

Prva i najvažnija globalna informacija o ukupnoj količini sredstava koja su izdvojena za funkcionisanje i razvoj delatnosti u domenu kulture i umetnosti jeste iznos rashoda na kulturna i umetnička dobra i usluge. U pitanju su rashodi koji su finansirani iz različitih izvora — ličnih primanja, društvenih fondova, eventualnih fiskalnih i drugih finansijskih izvora. Rashodi celog društva na kulturu i umetnost registrovani su kao ukupni prihodi ustanova u domenu kulture i umetnosti, a budući da je ekonomsko ponašanje ovih ustanova takvo da se na godišnjem nivou ukupni rashodi manje-više izjednačuju sa njihovim ukupnim приходima, ista veličina — tj. ukupna sredstva koja je društvo izdvojilo za finansiranje kulture i umetnosti — može se izmeriti i pomoću ukupnih rashoda svih kulturnih i umetničkih ustanova. Informacije o rashodima prezentirane su po delatnostima na osnovu zvanične klasifikacije Saveznog zavoda za statistiku, koja važi duži niz godina i koja stoga pruža mogućnost rekonstrukcije uporedivih i analitički pogodnih serija. Prema toj klasifikaciji, sve aktivnosti koje su relevantne za ovu analizu podeljene su u dve grupe — kulturno-prosvetnu i umetničko-zabavnu delatnost. Kulturno-prosvetna delatnost, sa svoje strane, obuhvata: 1. muzeje, arhive i galerije, 2. zavode za zaštitu spomenika, 3. radničke i narodne univerzitete, 4. biblioteke i čitaonice, i 5. jedan konglomerat kulturno-prosvetnih ustanova obuhvaćen nazivom „ostale kulturno-prosvetne ustanove”. U umetničko-zabavnu delatnost spadaju: 1. pozorišta, filharmonije i sl. 2. preduzeća za prikazivanje filмова, 3. radio i televizijske stanice, i 4. takođe jedna heterogena skupina ustanova obuhvaćena nazivom „ostale ustanove za zabavu”. Očigledno je da su obe delatnosti — i kulturno-prosvetna i umetničko-zabavna — veoma heterogene sa stanovišta mere u kojoj se pojedini njihovi delovi mogu okvalifikovati kao istinski nosioci pravih kulturnih vrednosti. Te delatnosti obuhvataju širok dijapazon kulturnih ustanova, počevši od pozorišta, koja se po tradiciji smatraju nosiocima „visoke” kulture, pa do bioskopa i televizije, koji u mnogo većoj meri imaju zabavni karakter.

a povrh toga obavljaju i mnoge druge, sa kulturom i umetnošću ne sasvim direktno povezane funkcije. Pada takođe u oči da ovako klasifikovane aktivnosti u sferi kulture i prosvete i umetnosti i zabave ne iscrpljuju sve ono što predstavlja neposrednu manifestaciju kulturnog života. Izostao je, na primer, ceo kompleks izdavačke delatnosti, koji se statistički posebno prati. O heterogenosti kulturno-prosvetne i umetničko-zabavne delatnosti moraće se voditi računa prilikom analize i interpretacije podataka, a zbog činjenice da one ne obuhvataju sve ono što se obično podvodi pod pojam „kultura i umetnost” biće analizirana i izdavačka delatnost. Time se u analizu delimično unose i elementi koji ne spadaju u striktno definisanu oblast kulture i umetnosti — reč je o naučnim knjigama i odgovarajućoj periodici — ali je greška koja rezultira iz takvog postupka svakako manja od one koja bi nastala da je izdavačka delatnost sasvim izostala. Idealno bi bilo da se obuhvati samo onaj deo izdavačke delatnosti koji spada u kulturu i umetnost — taj deo bi obuhvatio beletristiku, umetničke edicije, opšteobrazovnu književnost i sl. — no za takvu distinkciju ne postoje uvek *potpuni* i analitički upotrebljivi podaci. Pored toga, liniju koja razdvaja dva dela produkcije nije lako povući, pa je analiza celokupne izdavačke delatnosti verovatno pogodan metodološki postupak.

Informacije o ukupnim rashodima kulturno-prosvetne i umetničko-zabavne delatnosti — a već je pokazano da su te informacije dobra mera mase sredstava koja je društvo u raznim vidovima izdvojilo za finansiranje kulturnih i umetničkih dobara i usluga — date su u tabeli.

Tabela 1.

Ukupni rashodi kulturno-prosvetne i umetničko-zabavne delatnosti — milioni dinara i tekuće cene

Godina	Iznos	Indeks 1965=100		Iznos	Indeks 1965=100	
		Stope rasta 1965-68 i 1968-71	Stope rasta 1965-68 i 1968-71			
1965	273,3	100,0		509,6	100,0	
1968	552,3	202,1	26,4	1032,4	202,6	26,5
1971	1034,4	378,5	23,3	1995,2	391,5	24,7

Izvor¹⁾: Iz SGJ, 1967, s. 296; SGJ 1970, s. 292; SGJ 1973, s. 316.

¹⁾ U celom tekstu biće za Statistički godišnjak Jugoslavije upotrebljavana skraćenica SGJ.

Tabela 1. nedvosmisleno pokazuje da su i u kulturno-prosvetnoj, i u umetničko-zabavnoj delatnosti rashodi rasli veoma brzim tempom. To predstavlja prvu indikaciju o količini sredstava koju je društvo namenilo zadovoljavanju svojih kulturnih potreba, i, posebno o tempu kojim su se ta sredstva iz godine u godinu povećavala. U šestogodišnjem razdoblju 1965—1971. koje inače nije predstavljalo period brzog ili čak zadovoljavajućeg privrednog rasta, rashodi u obe analizirane delatnosti su se skoro učetvorostručili. Indeksi u 1968. i 1971. godini pokazuju da je to povećanje bilo manje-više sistematsko i ravnomerno i da ne može da se tretira kao rezultat naglih i nepredviđenih skokova. Godišnje stope rasta izuzetno su visoke u oba posmatrana podperioda. Za ceo interval 1965—1971. stope su iznosile čitavih 24,8% i 25,5%, a time se dobija jasna predstava o brzini kojom su rasla finansijska sredstva ustanova iz oblasti umetnosti i kulture. Među čisto ekonomskim veličinama teško će se naći neke koje su zabeležile tako visoke ili čak više stope rasta.

Osnovni analitički problem ovog istraživanja sastoji se u tome da se kretanja ukupnih rashoda registrovana u tabeli 1. pobliže ispituju, da se odgovarajuće tendencije dekomponuju na doprinose različitih faktora i da se utvrde one ekonomske determinante koje su, svojom isprepletanošću i često kompleksnom interakcijom, izazvale opisane empirijske trendove. Tek posle takve analize biće moguće odgovoriti na pitanje u kojoj je meri naše društvo omogućilo stvarno povećanje ekonomske osnove kulturnog i umetničkog stvaralaštva.

Prvi korak u takvoj analizi mora da bude prevođenje sa tekućih na stalne cene. Dobro je poznato da su u poslednjih petnaestak godina, a posebno u nekoliko najskorijih godina koje su obuhvaćene tabelom 1, u našoj privredi došle do izražaja snažne inflacione tendencije koje su je u pogledu brzine porasta cena stavile na jedno od prvih mesta u Evropi i koje su po definiciji izazvale rapidno opadanje kupovne snage domaće valute. Dinari u kojima su izmereni rashodi na kulturu i umetnost u 1971. godini nisu isti oni u kojima su izmereni odgovarajućj rashodi u 1965. godini, a realni porast daleko je manji od nominalnog porasta registrovanog u tabeli 1.

Prevođenje ekonomskih agregata sa tekućih na stalne cene predstavlja složen posao i može se izvršiti na nekoliko načina. Ne ulazeći u kompleksnu metodološku problematiku tog prevođenja, ovde će biti samo napomenuto da je ono izvršeno putem tzv. implicitnog deflatora društvenog proizvoda. Implicitni deflator svodi se na seriju indeksa pomoću kojih je celokupni društ-

veni proizvod preveden sa tekućih na stalne cene i pokazuje tempo kojim se u datom vremenskom rasponu kretao opšti nivo cena. Postupak prevođenja na stalne cene bio bi metodološki ispravniji ako bi se umesto indeksa opšteg nivoa cena upotreбили indeksi cena onih dobara i usluga na koje su usmereni rashodi delatnosti u domenu kulture i umetnosti, no u odsustvu tako detaljnih informacija sasvim dobru aproksimaciju daje i postupak koji se zasniva na implicitnom deflatoru.

Kad se iz kretanja rashoda na kulturu i umetnost eliminišu efekti cena i kad se tako ukupni rashodi svedu na realni izraz, ispostavlja se da je odgovarajući tempo rasta znatno manji od onog koji je identifikovan u tabeli 1. Tabela 2. sadrži informacije o realnim promenama rashoda na kulturna i umetnička dobra i usluge.

Tabela 2

Ukupni rashodi kulturno-prosvetne i umetničko-zabavne delatnosti — milioni dinara i stalne cene 1966.

Godina	Kulturno-prosvetna delatnost			Umetničko-zabavna delatnost		
	Iznos	Indeks 1965=100	Stope rasta 1965-68 i 1968-71	Iznos	Indeks 1965=100	Stope rasta 1965-68 i 1968-71
1965	313,6	100,0		584,7	100,0	
1968	521,1	166,2	18,4	974,1	166,6	18,5
1971	681,2	217,2	9,3	1313,9	224,7	10,5

Izvor: Tabela 1, i serije implicitnog deflatora društvenog proizvoda izračunate na osnovu podataka o društvenom proizvodu u tekućim i stalnim cenama iz SGJ, razna godišta.

Komparativna analiza tabela 1. i 2. pokazuje da je veliki deo inače impresivnog porasta rashoda na kulturu i umetnost bio apsorbovan povećanjem cena, i stoga nije predstavljao nikakvo povećanje realnih resursa namenjenih zadovoljenju kulturnih potreba društva. Stope rasta u tabeli 2. osetno su manje od odgovarajućih stopa u tabeli 1. Tako su se godišnje stope rasta ukupnih rashoda u obe analizirane delatnosti smanjile u prvom trogodišnjem periodu za oko osam procentnih poena, dok su se u naredne tri godine odgovarajuće stope smanjile za čitavih četrnaest poena. Ovakvo povećanje raskoraka između nominalnih i realnih kretanja upečatljivo ilustruje razmere inflatornih tendencija u našoj privredi.

Akceleracija stope rasta opšteg nivoa cena drastično je umanjila efekte nominalnog rasta ukupnih rashoda na kulturu i umetnost.

Pažljivija analiza tabele 1. otkriva još jednu osobenost analiziranih kretanja. Čak i ako se promene posmatraju u nominalnim iznosima i ako se, stoga, efekti porasta cena u potpunosti zanemare, informacije iz tabele 1. sugerišu izvesno jenjavanje dinamike rasta rashoda na kulturu i umetnost. U kulturno-prosvetnoj delatnosti stopa rasta rashoda spala je sa 26,4% na 23,3%, dok je u umetničko-zabavnoj delatnosti zabeležen sličan pad u tempu rasta sa 26,5% na 24,7% godišnje. Realističnu predstavu o stepenu usporavanja daju tek stope rasta veličina izraženih u stalnim cenama, — informacije iz tabele 2. pokazuju da su te stope otprilike prepolovljene: u kulturno-prosvetnoj delatnosti stopa je spala sa 18,4% na 9,3%, a u umetničko-zabavnoj sa 18,5% na 10,5%. Takvo usporavanje stope rasta očigledno odražava duboke promene u ekonomskoj osnovi društva koje, pored ostalog, indiciraju i njegovu sposobnost da finansira svoje kulturne potrebe.

Tabela 2. pruža mnogo realniju sliku o brzini razvoja materijalne osnove kulturnih i umetničkih delatnosti. No, ta slika nije potpuna sve dok se indikatori ekonomskog razvoja kulture i umetnosti ne konfrontiraju sa indikatorima opšteg ekonomskog razvitka. Tek kad se rast mase finansijskih resursa namenjenih kulturi i umetnosti konfrontira sa rastom privrede u celini — a taj rast će biti meren na uobičajeni način, to jest društvenim proizvodom u stalnim cenama — moći će se preciznije oceniti mesto koje su kultura i umetnost zauzimale u rang-listi društvenih prioriteta. Neophodni podaci sadržani su u tabeli 3.

Tabela 3.

Stope rasta i učešća rashoda na kulturu i umetnost u društvenom proizvodu

Period	Stope rasta				Učešće u društ. proizv., %		
	Kult. i prosv.	Umetn. i zabava	Društ. proizvod.	Godina	Kult. i prosv.	Umetn. i zabava	Kult. i prosv. i Umet. i zab.
1965—68	18,4	18,5	5,0	1965	0,34	0,64	0,98
1968—71	9,3	10,5	8,4	1968	0,49	0,92	1,41
1965—71	13,8	14,4	6,7	1971	0,51	0,98	1,49

Izvor: Tabela 2 i SGJ 1973, ss. 118—119.

Poređenje stopa rasta navedenih u tabeli 3. pokazuje da su se realni (u stalnim cenama izraženi) rashodi u delatnostima „kultura i prosveta“ i „umetnost i zabava“ povećavali u oba analizirana podperioda znatno brže od društvenog proizvoda. Razlika u tempu rasta posebno je velika u prvom trogodišnjem periodu, kada je, inače stopa rasta društvenog proizvoda bila veoma niska. U narednom periodu dolazi do ubrzanja privrednog razvoja, ali istovremeno i do usporavanja rasta rashoda na kulturu i umetnost. Ipak, u oba podperioda rashodi na kulturu i umetnost zadržavaju impresivnu stopu rasta koja premašuje 9%. Jedan od najvažnijih rezultata ovako visoke stope jeste sistematsko povećanje učešća ovih rashoda u društvenom proizvodu. Za celih šest godina učešće rashoda u obe analizirane delatnosti povećalo se za čitavih 52%. U isto vreme učešće kulture i prosvete povećalo se tačno za 50%, a umetnosti i zabave za 53,1%. Valja odmah istaći da je ovaj nagli porast učešća umetnosti i zabave najvećim delom uslovljen brzim porastom rashoda radija i televizije. Učešće tih rashoda u društvenom proizvodu povećalo se, na primer, sa 0,35% u 1965. i 0,44% u 1968. godini na 0,58% u 1968. i 0,71% u 1971. godini. Kad se od ukupnih rashoda umetničko-zabavne delatnosti oduzmu rashodi radija i televizije, učešće preostalih rashoda pokazuje znatno mirnije kretanje. Njihovo učešće raste sa 0,29% u 1965. i 0,28% u 1966. godini na 0,34% u 1968. godini, a potom pada na 0,27% u 1971. godini. U celini gledano, učešće rashoda umetničko-zabavne delatnosti bez televizije može se okvalifikovati kao stagnantno, a rastući trend za delatnost kao celinu produkovao je nagli rast rashoda televizije.

Pre nego što se pređe na analizu drugih indikatora kulturnog razvoja valja istaći jednu pravilnost koja jasno proizlazi iz informacija sadržanih u tabelama 1. i 2. Stope rasta rashoda u kulturno-prosvetnoj i umetničko-zabavnoj delatnosti ponašaju se na skoro identičan način. U prvom trogodišnjem periodu zapaža se brz i približno isti rast rashoda u obe ove delatnosti, a u narednom periodu taj se rast usporava, uglavnom opet na isti način. Ovaj nalaz indicira da, uprkos heterogenosti ovih dveju delatnosti, institucionalni mehanizmi preko kojih se one napajaju finansijskim sredstvima imaju neke zajedničke osobine.

SPECIFIČNI INDIKATORI MATERIJALNE OSNOVE KULTURNOG RAZVITKA

Poznato je da većina aktivnosti i unutar kulturno-prosvetne i umetničko-zabavne delatnosti kao veoma heterogenih konglomerata raspolaže odgovarajućim materijalnim elementima koji

se mogu prirodno izmeriti i koji, izloženi u pravo u tim prirodnim jedinicama, daju dobru indikaciju o efektima koje su te aktivnosti u datom razdoblju mogle da pruže društvu kao celini. Ti materijalni elementi, izraženi u prirodnim jedinicama daju zapravo predstavu o kapacitetu ili ukupnoj masi potencijalnih efekata pojedinih aktivnosti unutar bilo koje od dve analizirane delatnosti. Tako npr. broj knjiga u narodnim bibliotekama ili broj sedišta u svim pozorištima predstavljaju veoma korisne informacije, budući da pokazuju mogućnosti koje su društvu stajale na raspolaganju u pogledu određene, konkretno definisane vrste usluga. Očigledno je da će brzi rast ovih prirodno izmerenih i sasvim konkretnih pokazatelja kulturnog nivoa biti jedna od jasnih i ubedljivih indikacija kulturnog nivoa društva, a intenzitet progressa kulture i umetnosti meriče se, pored ostalog, i tempom rasta takvih prirodnih veličina. S druge strane, pored ovih indikatora potencijalnih efekata koji u nekom vremenu stoje društvu na raspolaganju i koji se svode na prikladno definisane mere raznih oblika društvenog bogatstva u sferi kulture i umetnosti, postoji i jedan drugi skup pokazatelja koji neposredno mere — ne potencijalne nego stvarne efekte pojedinih aktivnosti u domenu kulture i umetnosti. Među takve pokazatelje spadaju, na primer, ukupan broj posetilaca pozorištima u godini dana ili broj izdatih knjiga u narodnim bibliotekama u istom periodu. Oba ova skupa pokazatelja — i oni koji, predstavljajući informacije o raznim oblicima društvenog bogatstva u oblasti kulture i umetnosti, daju indikacije o potencijalnim efektima, kao i oni koji neposredno mere ostvarene efekte — omogućavaju da se dopuni slika koja proističe iz globalnih finansijskih indikatora i da se realnije oceni kulturni razvoj društva. Iz konfrontacije prirodnih i finansijskih pokazatelja proiziciće i neki zaključci u pogledu ekonomskih karakteristika kulture i umetnosti, kao i saznanja o faktorima sa kojima valja računati u budućem razvoju.

Pokazatelji razvoja kulturno-prosvetne delatnosti

U okviru ove delatnosti biće razmotreno nekoliko reprezentativnih pokazatelja koji se odnose na pojedine — u pogledu funkcija i tehnoloških karakteristika — po pravilu različite aktivnosti. Ovom analizom obuhvaćeni su muzeji, radnički i narodni univerziteti i narodne biblioteke.

Sumarne informacije o broju muzeja i broju posetilaca pokazuju da je na ovom području zabeležen prilično brz rast. Broj muzeja povećao se sa 80 u 1938. godini na 162 u 1952, što znači da se — uprkos činjenici da period obuhvata četiri ratne godine — broj muzeja udvostručio za če-

trnaest godjina. Za narednih devetnaest godina broj muzeja se ponovo udvostručio: u 1971. godini bilo je 329 muzeja. U periodu 1952—1960. godine broj muzeja je, povećavši se sa 162 početkom perioda na 240 krajem perioda, rastao po godišnjoj stopi od 5%. U narednom periodu, do 1971. godine, broj muzeja se povećao na 329 što implicira godišnju stopu rasta od 2,9^{0/0}). Iz toga proizlazi da je broj muzeja rastao po relativno visokoj stopi, ali da se ta stopa smanjivala tokom analiziranog razdoblja. Ova stopa bila je, doduše, bitno manja od stope rasta društvenog proizvoda, koja je u periodu 1952—1960. iznosila čitavih 9,4^{0/0}, a u narednom periodu 6,8%. Broj posetilaca takođe se povećavao, ali znatno sporijim tempom. Stopa rasta u intervalu 1952—1960. iznosila je 10,0^{0/0}. U periodu 1960—1971. broj posetilaca povećao se za 81,1%, što implicira godišnju stopu rasta od 5,5^{0/0}. To što je broj posetilaca rastao po stopi koja za 2,6% poena prevazilazi stopu rasta muzeja predstavlja izvesnu, iako grubu, indicaciju povećanja efikasnosti korišćenja onog dela društvenog bogatstva kojim raspolažu muzeji.

Nešto drukčiju sliku pruža kretanje materijalnih indikatora koji se odnose na narodne biblioteke. Broj biblioteka smanjio se sa 4.220 u 1953. na 3.233 u 1960. i na 1.982 u 1971. godini. U prvih sedam godina tog perioda broj biblioteka smanjio se za nešto preko 23%, a u narednih jedanaest godina za daljih 45%. Iz ovih podataka ne bi, međutim, trebalo zaključiti da je opadao kulturni potencijal sadržan u narodnim bibliotekama. Smanjenje broja biblioteka rezultat je organizacionih promena — pre svega integracija — i ni u kom slučaju ne podrazumeva smanjenje broja punktova na kojima se izdaju knjige. Daleko pouzdanija mera stvarnog kulturnog potencijala narodnih biblioteka jeste broj knjiga koji se od 1953. do 1960. godine povećao za čitavih 147,5^{0/0}, a u narednih jedanaest godina za daljih 86,2%. Mereno brojem knjiga, kulturno bogatstvo u narodnim bibliotekama očigledno se povećavalo, ali je i taj rast pokazivao jasne znake usporavanja. U periodu 1953—60. broj knjiga rastao je po stopi od 15,5%, a u sledećih jedanaest godina po stopi od svega 5,8%. Stopa rasta smanjila se za skoro tri puta, a stepen usporavanja daleko je veći od stepena usporavanja koji je registrovan kod broja muzeja i broja njihovih posetilaca. Broj izdatih knjiga rastao je nešto sporijim tempom nego broj raspoloživih knjiga — odgovarajuća stopa rasta iznosila je 5,3^{0/0}.

Podaci o broju narodnih i radničkih univerziteta pokazuju divergentne tendencije. Broj na-

²⁾ Podaci o muzejima kao i svi naredni podaci o delatnosti ustanova u oblasti kulture i umetnosti uzeti su iz SGJ 1954, ss. 346—349; SGJ 1964, s. 325; SGJ 1968, ss. 302—304, i SGJ 1973, ss. 316—318 i 322.

rodnih univerziteta sistematski opada — sa 838 u 1953. na 442 u 1959/60. i na 210 u 1971/72. godini — dok broj radničkih univerziteta najpre naglo raste, a potom stagnira uz primetne tendencije blagog opadanja — taj broj se sa 15 u 1953. povećao na 212 u 1959/60. i 251 u 1965/66. godini, a zatim se smanjuje na 217 u 1971/72. godini. Kao što je bilo naglašeno kod narodnih biblioteka, ni ovde broj institucija ne izražava niti potencijalne niti stvarne efekte na ovom polju kulturne delatnosti. Ako se stvarni obim te delatnosti meri kroz broj predavanja i broj posetilaca dobija se nešto drukčija slika. Sa 17.021 u 1953. godini, broj predavanja u narodnim univerzitetima smanjio se na 14.518 u 1959/60. i na svega 5.238 u 1971/72. godini. Ovaj drastični pad odvijao se po relativno visokoj stopi: ona je u periodu 1953—1959/60. iznosila 2,4%, a u periodu 1959/60—1971/72. čitavih 8,2%. Broj posetilaca, izražen u hiljadama, pokazuje iste tendencije. Sa 2.064 u 1953. godini taj broj je pao na 1.549 u 1959/60. godini i na svega 395 u 1971/72. godini, što znači da je u periodu 1953—1959/60. stopa opadanja iznosila 4,4%, a u periodu 1959/60—1971/72. čak 10,9%. I u prvom i u drugom periodu broj posetilaca opada znatno brže od broja predavanja, što implicira opadanje broja slušalaca po jednom predavanju, a samim time i izvesno opadanje efikasnosti u radu narodnih univerziteta. Kod radničkih univerziteta situacija je nešto povoljnija. Tu je broj predavanja porastao sa 722 u 1953. godini, na 11.689 u 1959/60. godini, a zatim na 15.489 u 1971/72. godini. Broj predavanja sistematski raste, ali se taj rast usporava. U prvih sedam godina stopa rasta iznosi 7,7% a u narednih dvanaest godina ta stopa iznosi svega 2,4%. Broj posetilaca iznosio je 115 hiljada u 1953, i 1.155 hiljada u 1959/60. i 806 hiljada u 1971/72. godini. Stoga je u prvih sedam godina broj posetilaca više nego udesetostručen, dok je u narednih dvanaest godina opadao po stopi od 3% godišnje. Bila bi neophodna mnogo opsežnija i detaljnija istraživanja da bi se objasnilo koji su sve faktori doveli do tako duboke promene u trendovima predavanja i, posebno, posetilaca. Ovde je važno da se konstatuje da je jedan važan vid kulturne delatnosti — delovanje narodnih i radničkih univerziteta — ispoljio izrazito usporavanje rasta, a negde čak i apsolutno opadanje, i da su ove promene morale imati dalekosežne implikacije u kulturnom životu naroda.

Preostaje da se napravi kratak osvrt na izdavačku delatnost, koja po službenoj klasifikaciji nije uvrštena u kulturno-prosvetnu delatnost, ali je njoj veoma bliska. Obim izdavačke delatnosti ispoljava se kroz broj izdatih knjiga i časopisa, i to za svaki od ovih elemenata kroz broj naslova i tiraž. Značajno je da je tiraž rastao brže

od broja naslova, što pokazuje da je prosečni tiraž rastao i tako omogućavao da se iskoriste efekti ekonomije obima koji u izdavačkoj delatnosti imaju posebno važnu ulogu. Kad su u pitanju knjige, broj izdatih naslova povećao se sa 3.184 u 1952. na 5.355 u 1960. godini, tj. za svega 3,3%, što implicira minimalnu stopu rasta od svega 0,4% i što je, praktično uzevši, ekvivalentno stagnaciji. Za to vreme tiraž je porastao nešto više, za 6,3%, što podrazumeva prosečnu godišnju stopu rasta od 0,7%. U narednom periodu, međutim, broj izdatih knjiga, a još više njihov tiraž, pokazuje sasvim izrazito ubrzanje. U poslednjoj godini tog perioda, tj. u 1972, broj izdatih knjiga veći je za 81,4% nego u početnoj, 1960. godini, dok ukupni tiraž pokazuje još veći porast — čitavih 104,2%. Takva povećanja podrazumevaju i visoke godišnje stope rasta — za broj naslova ta stopa iznosi 5,1%, a za ukupan tiraž 6,1%.

Pokazatelji razvoja umetničko-zabavne delatnosti

U okviru umetničko-zabavne delatnosti biće razmotrena pozorišta, zatim bioskopi i najzad radio i televizija.

Broj pozorišta u Jugoslaviji kretao se, kao uostalom i broj većine drugih kulturnih institucija, veoma neravnomernim tempom. U sezoni 1938/39. u Jugoslaviji je bilo 24 pozorišta, a taj broj se u 1951/52. tačno utrostručuje i povećava na 72. U sezoni 1965/66. funkcioniše već znatno manji broj pozorišta — svega 46 — a u kasnijim godinama taj broj se uglavnom stabilizuje i u sezoni 1971/72. iznosi 48. Jedan izuzetno važan vid kulturnog života — pozorišni život — meren brojem pozorišta posle velikog poleta u prvom delu posleratnog perioda, ulazi u fazu stagnacije ili čak opadanja. Naravno, broj pozorišta ne može da se prihvati kao pouzdan indikator stvarnog intenziteta ovog oblika kulturnog života. Organizacione promene, a posebno novija tendencija stvaranja isturenih scena i posebnih odeljenja, dovele su do toga da se uz nepromenjen broj zvanično registrovanih i statističkim podacima obuhvaćenih pozorišta, povećava efektivni broj scena i efektivna produkcija koja se nudi pozorišnoj publici. Isto je tako moguće da se kroz povećanje prosečne veličine pozorišta povećava stvarni kapacitet, i pored toga što broj pozorišta stagnira ili čak pokazuje izvesne tendencije opadanja. Stoga je poželjno da se analiziraju i promene u nekoj pogodno odabranoj meri kapaciteta, a u ovom slučaju to je broj sedišta i mesta za stajanje.

U sezoni 1938/39 bilo je ukupno 19.628 sedišta i mesta za stajanje. Taj broj se u 1951/52. povećava na 36.658, a zatim se znatno smanjuje na 25.344

da bi se, uz veoma blage tendencije opadanja, zadržao na približno istom nivou. U 1971/72. godini bilo je 23.765 sedišta i mesta za stajanje, ili za svega dvadesetak procenata više nego u 1938/39. g. Do sličnih zaključaka dovodi i analiza broja predstava. Sa 4.233 u 1938/39. taj broj se povećao na 10.796 u 1951/52. godini. Posle tog impresivnog povećanja taj broj je manje-više stagnirao. U 1959/60. on je iznosio 11.712, a u sezoni 1971/72. svega 10.721. Ove cifre moraju se interpretirati sa određenim oprezom. Pre svega, ne postoje nikakve statističke mogućnosti da se uzmu u obzir promene u kvalitetu predstava. Ima mnogo apriornih razloga da se pretpostavi da je u pogledu kvaliteta prosečna predstava u sezoni 1971/72. daleko iznad prosečne predstave u sezoni 1951/52. Isto tako, mogle su se promeniti i statističke konvencije na osnovu kojih je utvrđivan i sam broj pozorišta. Nije isključeno da je neuobičajeno veliki broj pozorišta u 1951/52. bar jednim delom izraz spremnosti da se pozorištem proglasi i ono što se u sezoni 1971/72. ni u kom slučaju ne bi proglasilo pozorištem. Uprkos tome, navedene cifre sasvim jasno pokazuju da je pozorišna umetnost — merena bilo brojem sedišta kao merom kapaciteta bilo brojem predstava kao merom konkretne aktivnosti — stagnirala ili čak nazadovala. Taj zaključak može se još bolje potkrepiti brojem posetilaca: u sezoni 1938/39. bilo ih je 1.421 hiljada, a zatim 1951/52. znatno više — 3.816 hiljada. U sezoni 1959/60. bilo je 4.692 hiljade posetilaca, a 1971/72. taj broj se osetno smanjio i iznosio je 3.703 hiljade posetilaca. Tako se dolazi do konstatacije da je u većem delu posleratnog razdoblja jedan od najelitnijih vidova naše kulture stagnirao ili čak nazadovao.

Delatnost bioskopa pruža isto tako jasne indikacije opadanja jedne kulturne aktivnosti. Broj bioskopa povećao se sa 439 u 1939. godini na 1.377 u 1952. i 1.958 u 1960. godini, a zatim pomerivši se na 1.675 u 1964. i na 1.741 u 1966. godini, smanjio se na 1.611 u 1972. godini. Broj sedišta uglavnom prati broj bioskopa i kreće se od 132 hiljade u 1939. godini na 373 hiljade u 1952. i 528 hiljada u 1960. godini, a potom opada na 506 hiljada u 1972. godini. Broj posetilaca takođe prati tendencija u kretanju broja bioskopa i sedišta, ali je opadanje do koga dolazi u periodu posle 1960. godine — daleko izrazitije. Sa oko 20 miliona u 1939. godini broj posetilaca se povećao na blizu 60 miliona u 1952. i na oko 130 miliona u 1960. godini, a potom se smanjio na nešto ispod 84 miliona u 1972. godini.

Naglo opadanje broja posetilaca bioskopima koincidira sa izuzetno brzim tempom rasta televizijske pretplate. I apriorna razmatranja, i empirijske analize jasno indiciraju da je opadanje posete bioskopima u uskoj uzročnoj vezi sa po-

rastom televizijske pretplate. Zaista, od 1960. godine naovamo televizijska pretplata beleži skoro spektakularno povećanje. Sa skromnih 30 hiljada u 1960. godini broj pretplatnika skače na 393 hiljade u 1964. i na 777 hiljada u 1966. godini. U 1968. godini registrovano je već oko 1,3 miliona pretplatnika, a u 1972. godini nepunih 2,4 miliona. Skoro istu dinamiku beleži i dužina programa merena brojem časova emitovanja: sa 924 u 1960. taj broj povećava se na 2.504 u 1964. i na 4.472 u 1966, a zatim se dalje penje na 11.395 časova u 1972. godini. Nema nikakve sumnje da je televizija preuzimala zadovoljavanje jednog širokog kruga potreba koje su ranije zadovoljavali bioskopi, a jednim delom i pozorišta. Sigurno je, naime, da su pozorišta, a posebno bioskopi, pored ozbiljnih umetničkih dela imali na svojim repertoarima i brojna dela lakog, zabavnog karaktera i da je, sasvim razumljivo, onu kategoriju potreba čijem su zadovoljavanju bila namenjena ta dela, mnogo efikasnije i uz nesravnjeno niže troškove i za društvo i za pojedince — mogla da zadovolji televizija. S druge strane, televizija se, zahvaljujući emitovanju pozorišnih predstava i drugih kulturnih manifestacija, relativno brzo osposobila da, makar i delimično zadovoljava i tzv. kulturne potrebe višeg reda, tj. one potrebe koje zadovoljavaju pozorišta, opere, filharmonije i slične institucije.

Neka poređenja dinamike materijalnih i finansijskih pokazatelja

Već dosadašnja analiza sugeriše zaključak da su finansijski pokazatelji imali znatno veći tempo rasta nego odgovarajući materijalni i u naturalnim jedinicama izraženi indikatori. Svrha tabele 4. jeste da, konfrontirajući odgovarajuće informacije, ilustruje i potvrdi ovaj zaključak.

Dovoljan je i sasvim ovlaštan pregled tabele 4. pa da se uoči jedna značajna karakteristika kretanja ekonomskih indikatora našeg kulturnog razvitka. Reč je o izvanredno visokoj stopi rasta finansijskih indikatora, tj. različito definisanih rashoda na kulturne i umetničke usluge, i o relativno skromnoj stopi rasta naturalno izmerenih efekata pojedinih aktivnosti. Posmatraju li se stope rasta rashoda kulturno-prosvetne i umetničko-zabavne delatnosti u periodu 1965—1971, zapaža se da samo jedan naturalno izraženi pokazatelj — broj časova televizijskog programa — ima veću stopu rasta u bilo kom od analiziranih vremenskih intervala. Svi drugi pokazatelji imaju znatno niže stope rasta od pomenutih finansijskih indikatora, s tim što znatan broj veličina beleži čak negativne stope rasta. Naročito treba istaći da negativne stope rasta imaju pokazatelji onih vidova kulturnih i umetničkih aktivnosti

koje su u izvesnom smislu najbliže „pravoj“ ili autentičnoj kulturi, — to su posete pozorištima i predavanja na radničkim i narodnim univerzitetima.

Tabela 4.

Sumarni pregled finansijskih i materijalnih indikatora kulturno-prosvetne i umetničko-zabavne delatnosti

Naziv	Period	Stopa rasta
Rashodi kulturno-prosvetne delatnosti	1965—1971	13,8
Rashodi umetničko-zabavne delatnosti	1965—1971	14,4
— Od toga rashodi televizije	1965—1971	19,6
— Rashodi ostalih aktivnosti unutar umetn. — zabavne delatnosti	1965—1971	4,4
Posete muzejima	1952—1960	10,0
	1960—1971	1,1
Poseta radničkim i narod. univerzitet.	1955—1959/60	3,4
	1959/60—1971/2	—6,7
Broj predavanja u rad. i nar. univerzitet.	1953—1959/60	6,2
	1959/60—1971/72	—2,0
	1960—1971	5,3
Broj izdatih knjiga u narod. bibliot.	1952—1960	106,28
Tiraž izdatih knjiga	1960—1972	204,24
Broj predstava u pozorištima	1938/39—1951/52	8,1
	1951/52—1959/60	1,0

Izvor: Razna godišta SGJ; za podatke o raznim kulturnim i umetničkim aktivnostima korišćene su rubrike „Nauka, kultura i umetnost“, a za podatke o društvenom proizvodu rubrika „Privredni bilansi i narodni dohodak“.

Ranije je već istaknuto — a to i tabela 4. upečatljivo demonstrira — da je brži rast rashoda unu-

tar umetničko-zabavne delatnosti rezultat izuzetno brze ekspanzije rashoda televizije. Zaista, ako se izuzme televizija, rashodi ostalih aktivnosti unutar umetničko-zabavne delatnosti beleže mnogo mirnije povećanje po stopi od 4,4% godišnje.

	1959/60—1971/72	-0,7
Poseta pozorištima	1938/39—1951/52	7,9
	1951/52—1959/60	1,7
	1959/60—1971/72	-2,0
Poseta bioskopima	1939—1952	8,7
	1952—1960	10,4
	1960—1972	-3,6
Broj časova emisija radio-stanica	1939—1952	11,7
	1952—1960	5,6
	1960—1972	9,2
Broj časova TV-emisija	1960—1972	23,3
Društveni proizvod	1952—1960	9,4
	1960—1971	6,8
	1965—1971	6,7
Broj snimljenih dugometražnih filmova	1952—1960	10,9
	1960—1972	4,2

No, i tako izračunata stopa premašuje stopu rasta većine naturalnih indikatora, posebno u periodu 1960—1972. ili nekom sličnom skorašnjem periodu. Apstrahujući aktivnosti radio i TV-stanica, — čija brza ekspanzija predstavlja jednostavno rezultat činjenice da se zemlja u to vreme našla u fazi u kojoj većina domaćinstava po prvi put nabavlja radio-aparate i televizore i u kojoj naglo rastući prihodi od pretplate omogućavaju i odgovarajuću ekspanziju programa, — iz tabele 4 proizlazi da je u pomenutom periodu samo broj izdatih knjiga u narodnim bibliotekama i tiraži knjiga u izdavačkim kućama imao stopu rasta

koja prevazilazi stopu rasta rashoda umetničko-zabavne delatnostj bez radija i televizije.

Brzo povećanje rashoda i relativno umerena ekspanzija onih naturalnih indikatora kroz koje se ispoljavaju efekti tih rashoda daju prve indikacije o veoma specifičnom ekonomskom položaju kulture i umetnosti. Ta specifičnost mora se nešto detaljnije izučiti, budući da razumevanje mehanizma koji determiniše ekonomski položaj pojedinih delatnosti u oblasti umetnosti i kulture predstavlja neophodan preduslov za vođenje racionalne kulturne politike i iznalaženje takvih rešenja koja će osigurati što veće efekte sredstava uložениh u cilju povećanja obima i kvaliteta kulturnih usluga.

EKONOMSKI POLOŽAJ KULTURE I UMETNOSTI

Skica teorijske analize

Veoma specifičan ekonomski mehanizam koji opredeljuje položaj kulture i umetnosti detaljno je proučen u svetskoj stručnoj literaturi, a o njemu je pisano i u našoj publicistici³⁾.

Ekonomski položaj kulture i umetnosti određen je delovanjem tri važna činioca, od kojih dva odražavaju tehnološke karakteristike radnih procesa u sferi kulture i umetnosti, a treći rezultira iz određenih specifičnosti tržišta kulturnih dobara i usluga. Tehnološke komponente ekonomskog položaja kulture i umetnosti objektivno su date i njihovi efekti dolaze do izražaja u svim društvima nezavisno od toga kako se finansiraju odgovarajuće delatnosti. Specifičnosti tržišta javljaju se kao determinanta ekonomskog položaja kulture u onoj meri u kojoj se tržište javlja kao mehanizam finansiranja kulturnih potreba i instrument kulturnog razvitka, — stoga u raznim privrednim sistemima ti efekti različito dolaze do izražaja.

Prva tehnološka karakteristika kulturnih i umetničkih delatnosti jeste, u celini gledano, spor tehnički progres. Poznato je da je tempo tehničkog progressa veoma različit u raznim sektorima i da je diferencijacija stopa rasta egzogeno uslovljena i objektivno data. U širokoj skali sektorskih stopa tehničkog progressa, delatnosti u sferi umetnosti i kulture zauzimaju po pravilu najni-

³⁾ Veoma iscrpnu analizu ekonomskih karakteristika nekih umetničkih delatnosti dali su William Boumol i William Bowen u svojoj skorašnjoj knjizi *Performing Arts — the Economic Dilemma*, The Twentieth Century Fund, New York, 1966. Na našem jeziku videti: Lj. Madžar, „Tržište i kultura”, *Gledišta*, br. 12, 1968, i „Materijalni uslovi kulturnog razvitka”, *Kultura*, br. 2—3, 1968.

za mesta. Neka značajnija tehnološka poboljšanja nisu moguća već zbog same prirode tih delatnosti. Pozorišne predstave i koncerti orkestra izvode se na način koji se u tehnološkom pogledu nije bitno promenio u poslednjih nekoliko stotina godina. Čuvanje knjiga u bibliotekama i eksponata u muzejima takođe po prirodi stvari nije moglo da doživi neka spektakularna tehnološka poboljšanja. Delatnost javnih tribina kao što su radnički i narodni univerziteti u tehnološkom pogledu slična je delatnosti pozorišta, pa stoga ni tu nije moglo biti naglih tehnoloških skokova. Čak i kod izdavačke delatnosti postoji jedna komponenta — ona doduše ne ulazi u sastav te delatnosti ali je sa njom usko povezana — kod koje ne može biti velikog napretka. To je celokupna kreativna aktivnost stvaranja dela, koja, razumljivo, predstavljaju neophodni „materijal“ za normalno funkcionisanje izdavačke delatnosti. Radio i televizija predstavljaju, razume se, izuzetak, budući da su rezultat velikih i skorašnjih tehničkih pronalazaka i budući da u njihovoj ukupnoj aktivnosti značajan deo otpada na operacije koje su tehničke po karakteru i kod kojih su mogućnosti daljih tehnoloških usavršavanja vrlo velike.

Diferencijacija stopa po kojima se odvija tehnički progres izuzetno je značajna zbog činjenice — koja je i teorijski i empirijski višestruko dokazana i proverena — da od stope tehničkog progressa u nekom sektoru bitno zavisi stopa rasta produktivnosti rada. Zbog niskog tempa tehničkog progressa kultura i umetnost ne mogu dostizati ni prosečno povećanje produktivnosti rada, pa zato neće moći ostvarivati one velike ekonomske efekte koje upravo po osnovu povećanja produktivnosti ostvaruju neki drugi sektori. Jedna od najvažnijih manifestacija porasta produktivnosti jeste povećanje ličnih dohodaka. U privredi u kojoj dobro funkcioniše tržišni mehanizam lični dohoci rastu približno istim tempom u svim sektorima. To je zbog toga što se ekonomski efekti koji rezultiraju iz porasta produktivnosti, doduše diferenciranog, prenose kroz ceo ekonomski mehanizam. Nije teško objasniti razloge zbog kojih lični dohoci rastu u načelu istim tempom kojim se povećava i prosečna produktivnost rada u privredi kao celini. Ako bi se lični dohoci povećavali brže u sektorima koji zbog egzogenih razloga, dakle nezavisno od „zasluga“ tih sektora, imaju natprosečan tempo tehničkog progressa, tada bi se radna snaga pomerala u pravcu tih sektora, njena ponuda bi se povećala u odnosu na tražnju i takva konstelacija izazvala bi smanjenje stope po kojoj rastu lični dohoci. I obrnuto, ako bi u tehnološki stagnantnim sektorima lični dohoci sistematski zastajali, radna snaga bi ih napuštala, ponuda radne snage smanjila bi se u odnosu na tražnju

i time bi se javila jedna ekonomska snaga koja bi delovala u pravcu bržeg povećanja ličnih dohodaka. Pomeranje radne snage i njena mobilnost ima za posledicu da lični dohoci u svim sektorima imaju tendenciju da se, na dugi rok gledano, povećavaju po stopi koja je jednaka stopi rasta produktivnosti u celoj privredi. Razume se, u kraćim vremenskim intervalima moguća su razna odstupanja zbog institucionalnih i drugih zapreka u pogledu mobilnosti, a i zbog drugih deformacija koje mogu da nastanu u funkcionisanju ekonomskog mehanizma. Bitno je da postoji dugoročna tendencija izjednačavanja stope rasta ličnih dohodaka u svim sektorima. Tu tendenciju na posredan način pojačavaju i promene relativnih cena: te cene će u principu padati u sektorima sa natprosečnim porastom produktivnosti i rasti u drugim sektorima, pa prema tome i u onima u kojima je stopa rasta produktivnosti ispod proseka za celu privredu. Sasvim je očigledno da ovakva kretanja produkuju tendenciju pogoršanja ekonomskog položaja u onim sektorima koji zaostaju u pogledu povećanja produktivnosti rada: stopa po kojoj, pod uticajem opšteg porasta produktivnosti, raste lični dohoci veća je od stope po kojoj, pod uticajem porasta produktivnosti u datom sektoru, opada broj radnika za dati nivo aktivnosti. To dalje znači da se za datu, naturalno izraženu količinu dobara i usluga povećavaju ukupni lični dohoci; na taj način raste jedna važna komponenta ukupnih troškova i javlja se, u isto vreme, tendencija porasta jediničnih troškova za dati proizvod ili uslugu.

Činjenica da lični dohodak, kao komponenta troškova raste brže od individualne produktivnosti neće u istoj meri pogoditi sve stagnantne sektore. Oni sektori koji angažuju relativno malo radne snage i kod kojih je relativno velika količina drugih, komplementarnih faktora proizvodnje neće osetiti veliki pritisak u pravcu povećanja troškova, budući da lični rashodi učestvuju sa malim procentom u ukupnim troškovima i budući da, stoga, čak i vrlo veliko procentualno povećanje troškova radne snage ne može bitnije da se odrazi na ukupnim troškovima. Međutim, kod sektora kod kojih je tehnološka osnova proizvodnje takva da se velika količina radne snage kombinuje sa relativno malim količinama drugih faktora, tj. kod sektora koji su — kako se to ekonomskim jezikom kaže — radno intenzivni, relativno brz rast radne snage i sporo povećanje individualne produktivnosti imaju za posledicu snažan pritisak u pravcu povećanja ukupnih troškova i troškova po jedinici proizvoda ili usluga. Delatnosti u domenu kulture i umetnosti po pravilu su radno intenzivne, pa je, stoga, zbog sporog ili nikakvog povećanja produktivnosti njihov ekonomski položaj bitno otežan.

Ovim su identifikovane dve okolnosti tehnološkog karaktera — spor porast produktivnosti izazvan niskim tempom tehničkog napretka i visoki stepen radne intenzivnosti — koje u međusobnoj interakciji mogu sistematski da pogoršavaju ekonomski položaj kulture i umetnosti. Zanimljivo je i pomalo paradoksalno da ti efekti utoliko više dolaze do izražaja ukoliko se brže razvija cela privreda: brzo rastuća privreda u mogućnosti je da ostvari i veću stopu tehničkog napretka i brži rast produktivnosti rada, a pri brzom rastu prosečne produktivnosti veće je zaostajanje stagnantnih sektora, pa samim tim veći je i pritisak u pravcu povećanja troškova. Ipak, spor rast produktivnosti rada i radno intenzivni karakter date delatnosti ne moraju automatski da pogoršavaju njen ekonomski položaj. Pomenute dve okolnosti utiču samo na kretanje troškova i zapravo, produkuju neprestano menjanje relativnih troškova u raznim sektorima. Međutim, ekonomski položaj opredeljen je simultanim pomeranjem troškova i cena. Ako sticajem pomenutih okolnosti u nekom sektoru stalno rastu jedinični troškovi, a taj sektor uspeva da poveća svoje relativne cene, tada njegov položaj ne samo da ne mora da se pogorša, nego se, u zavisnosti od toga u kojoj je meri uspeo da dostigne povećanje relativnih cena, može čak i poboljšati. Ovim se dolazi do treće ekonomske karakteristike delatnosti u sferi kulture i umetnosti koja, u kombinaciji sa prethodne dve, nužno dovodi do dugoročnog pogoršavanja ekonomskog položaja tih delatnosti i do krupnih problema za čije suštinsko rešavanje nisu dovoljni tržišni ili neki drugi spontani mehanizmi, nego svesna i sistematska društvena akcija. Reč je o tzv. visokoj cenovnoj elastičnosti tražnje za kulturnim uslugama. Ako kulturne i umetničke delatnosti pod pritiskom stalno rastućih troškova povećaju cene, obim tražnje će se po pravilu smanjiti, a negativni efekti koji proističu iz smanjenja obima tražnje nadmašiće pozitivne efekte koji pritiču po osnovu porasta cena. Drugim rečima, tržišni položaj ovih delatnosti je takav da one ne mogu svoje finansijske probleme rešiti povećanjem cena. Visoka osetljivost tražnje za kulturnim dobrima i uslugama na promene cena rezultat je činjenice da ta dobra i usluge sa stanovišta potrošača imaju karakter elemenata luksuzne potrošnje. Empirijski je odavno utvrđeno da se u periodima smanjenja realnog dohotka najpre i najviše smanjuju izdaci na kulturna i njima slična dobra i usluge.

Dosadašnja analiza navodi na sledeći zaključak: Spor porast produktivnosti rada u radno intenzivnim delatnostima, kakve su uglavnom umetnost i kultura, dovodi do povećanja troškova „proizvodnje“ njihovih dobara i usluga. Specifična struktura tržišta onemogućava da se ti tro-

škovi pokriju sistematskim povećanjem relativnih cena. Razlika između cena i jediničnih troškova se smanjuje, ekonomska osnova kulturnih i umetničkih delatnosti se sužava, a društvo mora, ukoliko želi da podstakne i podrži kulturni razvitak, da interveniše nekim dopunskim netržišnim mehanizmom. Nizak tempo tehničkog napretka i njime uslovljeni spor porast produktivnosti, zatim radno intenzivni karakter odgovarajućih delatnosti i, najzad, visoka cenovna elastičnost tražnje jesu tri determinante dugoročnog ekonomskog položaja kulture. Sasvim specifična situacija u kojoj se zbog delovanja ovih triju determinanti nalazi većina kulturnih i umetničkih delatnosti ima za posledicu da se ceo kompleks kulture i umetnosti mora, u cilju racionalnog upravljanja odgovarajućim razvojnim procesima, tretirati kao celina koja se kvalitativno razlikuje od privrednih delatnosti u užem smislu reči.

Empirijska provera nekih teorijskih stavova o položaju kulture i umetnosti

Jedan deo empirijskog materijala za analizu ekonomskog položaja kulture i umetnosti dat je već u tabeli 4, u kojoj je veoma jasno došla do izražaja činjenica da je većina naturalnih pokazatelja kulturnog razvitka imala znatno manje stope rasta od ukupnih rashoda na kulturu i umetnost izraženih u stalnim cenama. To je već dovoljno pouzdan znak da su troškovi kulturnih i umetničkih dobara i usluga brzo rasli, što je sasvim konzistentno sa ekonomskim mehanizmom koji opredeljuje ekonomski položaj kulture i umetnosti i koji je teorijski analiziran u prethodnom odeljku. Za date tokove kulturnih i umetničkih dobara i usluga društvo je bilo u situaciji da koristi sve veće i veće količine realnih resursa. Kultura i umetnost zbog sticaja sasvim specifičnih tehnoloških i ekonomskih okolnosti, postaju za društvo sve skuplje i skuplje.

Predstava o rastućoj količini resursa neophodnih za tekuću kulturnu i umetničku produkciju može se dopuniti informacijama o dinamici osnovnih sredstava i zaposlenosti. I u kulturno-prosvetnoj, i u umetničko-zabavnoj delatnosti — kako su već definisane u zvaničnoj statističkoj klasifikaciji — zabeležene su stope rasta osnovnih sredstava koje su bile daleko veće od odgovarajuće stope rasta osnovnih sredstava u celoj privredi. Podaci o osnovnim sredstvima u tekućim cenama uzeti su iz statističkih godišnjaka.⁴⁾ Ti podaci su zatim prevedeni na stalne cene primenom ranije opisanog implicitnog deflatora društvenog proizvoda. Ovakav analitički postupak verovatno unekoliko potcenjuje dinamiku

⁴⁾ SGJ 1968, s. 302; SGJ 1973, s. 316.

rašta osnovnih sredstava, s obzirom na to da se revalorizacija ovih sredstava ne vrši iz godine u godinu, nego u dužim razmacima od po nekoliko godina. Na osnovu takvog postupka izračunato je da su u periodu 1966—1971. u celoj privredi osnovna sredstva rasla po stopi od 5,5%, dok je za kulturno-prosvetnu delatnost dobijena stopa od 9,9%, a za umetničko-zabavnu sasvim impresivna stopa od 14,0%.

Analiza zaposlenosti dovodi do sličnih zaključaka. U periodu 1960—1964. ukupna zaposlenost rasla je po stopi od 5,1%, a zaposlenost u kulturno-prosvetnoj delatnosti po stopi od 29,0% i u umetničko-zabavnoj delatnosti po stopi od 2,9%. U periodu 1964—1966. te stope su iznosile — 0,9%, 4,0% i 1,9%, u periodu 1966—1970. iznosile su 2,1%, 3,4% i 3,7%, a u najbližem dvogodišnjem periodu te tri stope zadržavaju isti odnos i iznose 4,2%, 5,8% i 4,4%. Zaposlenost je, dakle, u kulturi i umetnosti rasla znatno brže nego u privredi kao celini. Slede da su i u pogledu materijalnih resursa — osnovnih sredstava i broja radnika — i u pogledu, finansijskih resursa — ukupnih rashoda — kultura i umetnost imale znatno veću stopu rasta nego cela privreda.

Do sada ustanovljeni nalazi o dinamici rashoda osnovnih sredstava i zaposlenosti, kao i ranije istaknuta činjenica da su rashodi rasli brže od većine naturalnih pokazatelja stvarnih efekata kulture i umetnosti, predstavljaju empirijsku potvrdu prve od tri determinante ekonomskog položaja kulture i umetnosti, čija je interakcija opisana u prethodnim teorijskim razmatranjima. Proizlazi da je sporo rasla ne samo standardno definisana produktivnost rada (data kao odnos između na neki način izmerenih efekata kulturnih delatnosti i broja zaposlenih) već i svojevrсна produktivnost osnovnih sredstava (opredeljena kao odnos između efekata kulturnih delatnosti i vrednosti osnovnih sredstava).

Preostaje da se empirijski proveriti i valjanost preostalih dveju determinanti — radne intenzivnosti i nepovoljne strukture tržišta. Radna intenzivnost najbolje se može izmeriti učešćem ličnih dohodaka u ukupnim rashodima datog sektora. Zaista, ako je sektor radno intenzivan i ako angažuje mnogo radnika i relativno malo drugih faktora proizvodnje, veliki procenat ukupnih troškova otpadaće na lične rashode. U kulturno-prosvetnoj delatnosti učešće ličnih dohodaka u ukupnim rashodima kreće se na nivou od oko 50%. U 1965. godini to učešće iznosilo je 52,6%, u 1968. smanjilo se na 49,3%, a u 1971. na 46,6%. U umetničko-zabavnoj delatnosti to učešće nešto je niže i u 1965. iznosilo je 42,7%, u 1968. palo je na 37,6%, a u 1971. dalje se smanjilo na 34,2%⁵⁾.

⁵⁾ SGJ 1968, s. 250; SGJ 1973, s. 261.

Da bi se videlo stvarno značenje tih cifara, valja ih porediti sa odgovarajućim ciframa za privredu kao celinu. Ukupnim rashodima kulturno-prosvetne i umetničko-zabavne delatnosti analitički je najbliži društveni bruto proizvod cele privrede, koji je definisan kao zbir društvenog proizvoda i materijalnih troškova. U 1966. godini lični dohoci su predstavljali 19,5% društvenog bruto proizvoda, u 1968. činili su 20,0%, a u 1971. godini na njih je otpadalo 24,5% društvenog bruto proizvoda.⁶⁾ Konfrontirajući pretходne cifre za kulturno-prosvetnu i umetničko-zabavnu delatnost sa ovim ciframa za celu privredu, dolazi se do čvrstog zaključka o radno intenzivnom karakteru kulture i umetnosti. U celini gledano, učešće ličnih dohodaka u kulturi i umetnosti veće je za preko dva puta nego učešće u celoj privredi.

Specifični institucionalni razlozi, u čiju se analizu ovde ne može ulaziti, doveli su u našoj privredi do burnog rasta ličnih dohodaka i do povećanja njihovog učešća u društvenom proizvodu.⁷⁾ U periodu 1960—1970. učešće bruto ličnih dohodaka u društvenom proizvodu raslo je po skoro neverovatnoj godišnjoj stopi od 3,4%. Da bi se shvatio pravi značaj te stope treba uzeti u obzir da je kroz dugi niz godina prevladavalo uverenje da je normalna situacija ona u kojoj se učešća pojedinih kategorija dohotka u društvenom proizvodu ne menjaju i da je, zapravo, konstantnost tih učešća jedan od velikih empirijskih zakona ekonomije. U istom periodu lični dohoci po uslovno nekvalifikovanom radniku rasli su znatno brže od produktivnosti rada: godišnja stopa rasta prve veličine iznosila je 8,9%, a druge svega 5,4%.⁸⁾ Ovakvi trendovi mogli su samo još dalje pogoršati položaj kulture i umetnosti. Radno intenzivni i u pogledu produktivnosti rada stagnantni sektori pogođeni su već i samom činjenicom što lični dohoci, pod uticajem opšteg porasta produktivnosti, rastu brže nego njihova individualna produktivnost. Ako se desi da lični dohoci rastu čak znatno brže nego prosečna produktivnost cele privrede, negativni efekti na radno intenzivne sektore još više dolaze do izražaja.

Struktura tržišta, kao treća determinanta ekonomskog položaja kulture i umetnosti, može se empirijski proveriti ispitivanjem strukture prihoda. Ove delatnosti samo jedan deo svojih prihoda ostvaruju na tržištu, a ostalo dobijaju preko raznih društvenih fondova. Što je veći pro-

⁶⁾ SGJ 1970, ss. 102 i 106, i SGJ 1973, s. 133.

⁷⁾ Videti npr. Lj. Madžar, „Realne i monetarne komponente inflatornog mehanizma“, *Gledišta*, br. 5, 1968.

⁸⁾ Podaci izneti u: Lj. Madžar, *Uslovi i problemi dugoročnog razvoja naše privrede*, Institut ekonomskih nauka, Beograd, 1973, s. 16.

cenat prihoda ostvarenih na tržištu, to je povoljniji ekonomski položaj ovih delatnosti, a eventualno povećanje tog procenta može da bude indikacija rastuće sposobnosti pojedinih kulturnih i umetničkih aktivnosti da dopru do širokih narodnih masa. U poslednjih nekoliko godina zapaža se izvesno povećanje učešća „sopstvenih” prihoda u strukturi ukupnih prihoda. U kulturno-prosvetnoj delatnosti to učešće povećalo se sa 45,5% u 1966. godini na 46,6% u 1968. i 47,7% u 1971. godini. U umetničko-zabavnoj delatnosti učešće sopstvenih prihoda poraslo je sa 81,2% u 1966. na 81,5% u 1968. i na 82,8% u 1971. godini. I opet, rastući trend u umetničko-zabavnoj delatnosti verovatno je rezultat nagle ekspanzije televizije, koja svoje prihode ostvaruje isključivo putem pretplate.

Analiza ličnih dohodaka

U vezi sa ekonomskim položajem kulture i umetnosti postavlja se kružno pitanje o meri stvarne podrške koju je društvo davalo i daje kulturi i umetnosti. Da li je masa sredstava izdvojenih za ove potrebe bila dovoljna ili ne? Da li je, možda, ta masa bila veća od one koja bi bila na neki način društveno optimalna? Odgovor na to pitanje izuzetno je težak i ovaj rad svakako nema pretenzije da ga da. Biće dovoljno ako se pruže makar neki elementi na osnovu kojih bi se, uz dalja istraživanja, moglo doći do celovitijeg odgovora.

Iz činjenice da su rashodi na kulturu i umetnost rasli brže od društvenog proizvoda i da se, stoga, njihovo učešće u društvenom proizvodu povećavalo, moglo bi se naslutiti da je materijalna podrška kulturi bila značajna. Međutim, već je pokazano da su realni troškovi kulturnih dobara i usluga takođe rasli brzim tempom i da je u našoj privredi taj tempo bio pojačan opštom tendencijom rasta ličnih dohodaka. Ako se učešće rashoda nekih delatnosti u društvenom proizvodu povećava i ako u isto vreme rastu njihovi realni troškovi, tada uopšte nije jasno šta se dešava sa njihovim ekonomskim položajem, niti je jasno da iz porasta tog učešća sledi da je materijalna podrška tim delatnostima bila adekvatna. Zato je neophodna dalja i konkretnija analiza ekonomskog položaja kulture.

Jedna indikacija ne sasvim zavidnog ekonomskog položaja kulture i umetnosti jeste već identifikovano smanjenje učešća ličnih dohodaka u ukupnim rashodima. Dobro je poznato da se ekonomske teškoće pojedinih kolektiva ili privrednih sektora najčešće ispoljavaju upravo kroz zaostajanje ličnih dohodaka.

To je kategorija koja, u određenim granicama, najpre i najlakše apsorbuje nepovoljna kretanja drugih ekonomskih veličina. Kad se, pored sma-

njenja učešća ličnih dohodaka u ukupnim rashodima, uzme u obzir i činjenica da su kultura i umetnost ostvarile *brži* porast zaposlenosti nego privreda kao celina, tada se utvrđena pomeranja u strukturi rashoda mogu sa mnogo više razloga interpretirati kao znak izvesnog pogoršanja ekonomskog položaja ovih delatnosti.

Dalja saznanja o ličnim dohocima kao indikatoru ekonomskog položaja daje komparativna analiza tih dohodaka po raznim sektorima privrede i društva. Neophodni podaci dati su u tabeli 5.

Ako se posmatraju svi zaposleni, zapaža se da u obe posmatrane godine i kulturno-prosvetna, i umetničko-zabavna delatnost imaju više prosečne lične dohotke nego privreda i društvo u celini. Međutim, iz toga ne sledi da one imaju i povoljniji tretman u nagrađivanju, budući da te delatnosti imaju neuporedivo višu kvalifikacionu strukturu nego privreda ili privreda i neprivreda zajedno uzete. Zato je jedino ispravno posmatrati razlike u neto primanjima po pojedinim kvalifikacionim kategorijama, iako ni one tako široko definisane, ne eliminišu u potpunosti razlike u kvalifikacijama.

Ova detaljnija analiza pokazuje neke zanimljive pravilnosti u obe posmatrane godine. U kategoriji visoke stručne spreme kultura i umetnost imaju niže lične dohotke i od privrede, i od privrede i neprivrede uzetih zajedno. Kod više spreme obe delatnosti imaju niža primanja od privrede, s tim što umetničko-zabavna delatnost ima veći prosek od ukupne privrede i neprivrede, a niži od same privrede, dok kulturno-prosvetna delatnost ima niži prosek i od privrede, i od privrede i neprivrede kombinovanih u jedan agregat. Slična je situacija i kod srednje spreme, gde je umetničko-zabavna delatnost iznad, a kulturno-prosvetna delatnost ispod proseka za privredu i društvo. Ova pravilnost proteže se i na kvalifikacione kategorije radnika: primanja visokokvalifikovanih i kvalifikovanih radnika u kulturi i umetnosti zaostaju za odgovarajućim prosecima za privredu i društvo, a primanja polukvalifikovanih i nekvalifikovanih radnika relativno se poboljšavaju u odnosu na opšti prosek. Zanimljivo je i karakteristično da kulturno-prosvetna delatnost zaostaje u *svim kategorijama* za opštim prosekom i prosekom za oblast privrede, dok umetničko-zabavna delatnost uspeva da u nižim kvalifikacionim kategorijama dostigne i premaši opšte proseke. Povoljniji odnosi kod umetničko-zabavne delatnosti po svoj prilici rezultiraju iz relativno visokih dohodaka na televiziji, koja je zahvaljujući brzom ekspanziji broja pretplatnika, kao i fiskalnom karakteru odgovarajućih prihoda, bila i još uvek je u izuzetno povoljnoj finansijskoj situaciji. S druge

Tabela 5. Neto — lična primanja za pojedine kategorije radnika i pojedine sektore, novi dinari

	1966.						1971.											
	Ukupno	Visoka sprema	Visa sprema	Sred. sprema	Niza sprema	VKV rad.	KV rad.	PKV rad.	NKV rad.	Ukupno	Visoka sprema	Visa sprema	Sred. sprema	Niza sprema	VKV rad.	KV rad.	PKV rad.	NKV rad.
Ukupno	730	1335	995	801	623	623	924	563	494	1514	2634	2138	1730	1428	1905	1456	1140	1079
Privreda	712	1380	1121	823	626	928	675	564	505	1466	2914	2462	1784	1442	1907	1454	1142	1093
Neprivreda	806	1293	891	770	620	862	689	535	440	1750	2770	1893	1640	1388	1880	1523	1095	949
Kult. pros. del.	733	1070	912	732	527	767	633	509	446	1644	2367	1974	1595	1202	1618	1355	1070	963
Umet. zab. del.	915	1216	1032	885	677	803	727	613	484	2096	2758	2207	2190	1728	1965	1740	1139	1220

Izvor: SGJ 1968, s. 278, i SGJ 1973, s. 475.

strane, zaostajanje kulture i umetnosti u dohodcima viših kvalifikacionih kategorija i njihov relativno dobar položaj u pogledu dohodaka nižih kategorija indicira da je kod ovih delatnosti raspodela dohotka ravnomernija nego u privredi.

Najsigurniji metod pomoću koga se kroz analizu ličnih dohodaka može oceniti ekonomski položaj kulture i umetnosti jeste poređenje ličnih dohodaka po uslovno nekvalifikovanom radniku. Taj metod omogućava da se u znatno većoj meri eliminišu efekti razlika u kvalifikacionoj strukturi nego što je to slučaj sa upravo datim poređenjem dohodaka po pojedinim kategorijama. Tu su rezultati veoma sugestivni. U kultur-

noj i socijalnoj delatnosti — koja, doduše, pored umetnosti i kulture obuhvata još neke aktivnosti, dohodak po uslovno nekvalifikovanom radniku iznosio je u 1964. 245 dinara, a u privredi 272 dinara. U 1972. ti dohoci su iznosili 1.074 i 1.266 dinara. Dohodak po uslovno nekvalifikovanom radniku ne samo da je bio niži u kulturnoj i socijalnoj delatnosti, nego je sa stopom od 20,3% u posmatranom periodu ostvario i sporiji rast nego odgovarajuća kategorija u privredi (gde je stopa iznosila 21,2%⁹⁾).

Korišćenje kapaciteta

Dalji indikator ekonomskog položaja kulture i umetnosti jeste stepen korišćenja raspoloživih kapaciteta. Ovaj indikator daje važne informacije o karakteristikama tržišta. Visok stepen korišćenja raspoloživog kulturnog i drugog potencijala značće da je stanje tražnje povoljno i da se prihodima od prodaje dobara i usluga može pokriti veliki deo rashoda. Stoga će povećanje stepena korišćenja kapaciteta biti, razumljivo, jedna od najpouzdanijih indikacija poboljšanja ekonomskog položaja kulture i umetnosti, a smanjenje stepena korišćenja kapaciteta biće vesnik čitavog spleta nepovoljnih ekonomskih tendencija.

Pojam kapaciteta ne dá se čak ni u privredi definisati na precizan i analitički sasvim pogodan način, a u većini aktivnosti koje spadaju u kulturu i umetnost to je praktično nemoguće. Zato je za neke delove kulture i umetnosti korišćenje kapaciteta analizirano na posredan način, praćenjem nekih veličina koje odražavaju intenzitet korišćenja raspoloživog potencijala, a za neke druge delove izračunate su nešto preciznije mere.

Za muzeje, izvesna predstava o stepenu korišćenja kapaciteta izvedena je iz stopa rasta broja muzeja i broja posetilaca. Ranije je pokazano da je u periodu 1952—1960. broj muzeja rastao po stopi od 5% godišnje, a broj posetilaca po stopi od 10,0%, dok je u periodu 1960—1971. broj muzeja rastao po stopi od 2,9%, a broj posetilaca po stopi od 5,5%. Proizlazi da je u oba perioda moglo doći do poboljšanja u intenzitetu korišćenja raspoloživog muzejskog bogatstva, ali da je to poboljšanje počelo od relativno skromnog nivca nasleđenog iz prethodnog razdoblja.

Kod narodnih i radničkih univerziteta izvesnu svetlost na stepen korišćenja kapaciteta bacaju godišnji broj predavanja po univerzitetu i broj posetilaca po jednom predavanju. Kod narodnih univerziteta taj prosečni broj predavanja smanjio se sa 32,8 u 1959/60. godini na 24,9 u 1971/72. godini. U isto vreme broj posetilaca po predava-

⁹⁾ Savézni zavod za statistiku, *Materijalni i društveni razvoj SFR Jugoslavije 1947—1972*, Beograd, 1973, s. 181.

vanju smanjio se sa 106,7 na 75,4. U radničkim univerzitetima prosečan broj predavanja povećao se sa 55,1 u 1959/60. na 71,4 u 1971/72, ali se broj posetilaca po predavanju drastično smanjio — sa 98,8 na svega 52,7. Ovi podaci indiciraju da se stepen korišćenja kapaciteta u narodnim i radničkim univerzitetima osetno smanjivao, naravno ukoliko raspoložive prostorije i inventar nisu bili korišćeni u druge svrhe.

O korišćenju bibliotečkog fonda teško da se može reći išta određeno. Broj knjiga izdatih na čitanje povećao se u 1971. za 75,7% u odnosu na 1960. godinu, dok se u istom periodu knjižni fond povećao za 86,2%. To indicira izvesno smanjenje intenziteta korišćenja knjižnog fonda.

U okviru umetničko-zabavne delatnosti nešto će detaljnije biti ispitan stepen korišćenja kapaciteta u pozorištima i bioskopima. Mera korišćenja kapaciteta konstruisana je na sledeći način: Godišnji broj predstava po jednom pozorištu, odnosno bioskopu, pomnožen je sa ukupnim brojem sedišta u svim pozorištima, odnosno bioskopima, i tako je dobijena izvesna mera kapaciteta. Ta mera očigledno potcenjuje stvarni kapacitet, budući da se zasniva na stvarnom, a ne objektivno mogućem broju predstava, i budući da je praktično, u svim slučajevima taj mogući broj mogao da bude i veći nego što je stvarno bio. Deljenjem ukupnog broja posetilaca sa upravo opisanom merom kapaciteta dobijen je stepen iskorišćenosti kapaciteta. Takva mera očigledno precenjuje stepen korišćenja, s obzirom na to da se temelji na neadekvatnoj meri ukupnog kapaciteta, na meri koja taj kapacitet znatno potcenjuje. Zato dobijene rezultate treba interpretirati kao gornju granicu stepena korišćenja kapaciteta; stvarni stepen iskorišćenosti je svakako znatno manji od izračunatog. Rezultati su prezentirani u tabeli 6.

Tabela 6.

Stepen iskorišćenosti kapaciteta u pozorištima i bioskopima

Godina	Stepen korišćenja u pozorištima, %	Godina	Stepen korišćenja u bioskopima, %
1938/39	41,0	1939	76,3
1951/52	69,4	1952	74,1
1959/60	75,9	1960	71,5
1965/66	70,8	1966	59,9
1971/72	69,8	1972	44,2

Posle dužeg perioda povećanja stepena korišćenja kapaciteta u pozorištima, nastupio je pe-

riod njegovog sistematskog smanjivanja. Izne-
nađuje nizak opšti nivo iskorišćenosti kapaci-
teta. U situaciji uglavnom stagnantnog broja
pozorišta, a uzimajući u obzir da prihvaćene me-
re procenjuju stvarni stepen korišćenja, teško je
bez čuđenja prihvatiti činjenicu da ostaje ne-
iskorišćeno preko 30% dragocenog kulturnog po-
tencijala. Stanje bioskopa je čak neuporedivo
teže. Maksimum korišćenja kapaciteta bioskopi
su dostigli još 1952. godine, kada je efektivno
ostalo neiskorišćeno više od jedne četvrtine ka-
paciteta. Otada se stepen iskorišćenosti stalno
smanjivao i u 1972. godini spao na znatno ma-
nje od 50%. Ne treba posebno podvlačiti da to
predstavlja više nego neracionalnu upotrebu
jednog važnog vida kulturnog bogatstva. Narav-
no, ovo smanjenje kapaciteta prouzrokovano je
u velikoj meri ekspanzijom televizije, kao sup-
stituta bioskopima, ali ono odražava i činjenicu
da se bioskopi nisu dovoljno fleksibilno preori-
jentisali na one oblike filmske umetnosti u ko-
jima televizija ne može biti efikasan konkurent.¹⁹⁾

Ovim su utvrđene osnovne komponente eko-
nomskog mehanizma koji determiniše materijal-
ni položaj kulture i umetnosti i uslovljava nu-
žnost neprekidne i aktivne kulturne politike.
Efekti koje bi svojim spontanijim funkcionisanjem
produkovao opisani mehanizam ni u kom slu-
čaju ne bi mogli da obezbede realizaciju bilo ka-
kvih društvenih ciljeva u ovoj izuzetno značaj-
noj oblasti života. Neefikasnost nekog automat-
skog i društveno neregulisanog mehanizma od-
lučivanja kao što je, na primer, tržište kultur-
nih i umetničkih dobara i usluga, proističe ne sa-
mo iz činjenice da je u pitanju oblast u kojoj
pored čisto ekonomskih dolaze snažno do izra-
žaja i druga, šira, društvena vrednovanja, nego
i iz činjenice da je konstelacija ekonomskih oso-
benosti kulture i umetnosti takva da se bez
društvenog usmeravanja ne mogu postići čak ni
rešenja koja bi bila efikasna u užem, ekonom-
skom smislu. S druge strane, tržišni mehani-
zam sadrži dosta elemenata koji, u širem sklopu
jednog kompleksnog i razudenog instrumentari-
juma kulturne politike, mogu izvanredno dobro
poslužiti u realizaciji društvenih ciljeva u sferi
kulture. Najvažniji, a u isto vreme i najteži,
zadatak u koncipiranju mehanizma za usme-
ravanje kulturnog razvitka sastoji se u tome da
se, ne odbacujući apriori ni tržište ni različite
netržišne oblike regulisanja ovih delatnosti, oda-
beru i u sistem ugrade oni elementi koji će u
svojoj složenoj interakciji davati društveno ko-
risne dugoročne efekte, a koji će istovremeno i
sistematski otvarati nove mogućnosti za iz-
gradnju sistema.

¹⁹⁾ Svi podaci na osnovu kojih je analizirano korišćenje
kapaciteta u kulturi i umetnosti uzeti su iz SGJ, razna
godišta, rubrika „Nauka, kultura i umetnost“.

ŠTA RODITELJI PODRAZUMEVAJU POD POJMMOM „DOBRO DETE“

Odrasli članovi društva, kao nosioci i tvorci ideologije tog društva, vaspitavaju mlade u porodici na način koji najviše odgovara društvenom vaspitanju. Oni učenjem podstiču ili eliminišu one oblike ponašanja koji se smatraju poželjnim ili nepoželjnim u određenoj društvenoj sredini. Tako ljudi i pored sve svoje individualnosti imaju neke zajedničke karakteristike koje im daje kultura u kojoj žive.

Postoje brojna istraživanja koja potvrđuju teze da se pripadnici različitih kultura međusobno razlikuju ne samo po organizaciji društvenog života nego čak i u crtama ličnosti. (M. Mead, R. Benedict, A. Hallowell). S tim u vezi govori se o nacionalnim karakteristikama, tipovima mentaliteta, itd. Takvo jedno istraživanje vršio je i kod nas Jovan Cvijić i rezultate objavio u knjizi *Balkansko poluostrvo*. On smatra da postoji psihološko jedinstvo jugoslovenskih naroda i kao zajedničke karakteristike iznosi osećajnost, saosećanje, bogatu maštu i sklonost oduševljenju i zanosu. Cvijić opravdano odbacuje postojanje rase i karakteristike izvodi iz istorije, seobe i kulture.

Kultura kojoj jedinka pripada sigurno ostavlja trag na ličnost pojedinca, ali nikako isti na sve, pa stoga ne možemo govoriti o jednoobraznosti pripadnika određene nacije, pogotovu ako sem ovih „opštih faktora“ uzmemo u obzir i niz „ličnih“ koji utiču na formiranje pojedinca. „Lična filozofija“ odraslih koji vaspitavaju, nji-

* Izvodi iz diplomskog rada odbranjenog na Odeljenju za pedagogiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.

hove psihološke potrebe, socijalno-ekonomsko-kulturni status (SES), potencijali koje jedinka sobom nosi, iskustvo itd. — sve to može da bude od presudnog značaja.

Ali kako je nemoguće jednim istraživanjem obuhvatiti sve ove probleme cilj ovoga rada je bio da ispita koje će crte ličnosti odrasli smatrati poželjnim kod svoje dece a u zavisnosti od svog SES. Zavisno od društvenog položaja imamo i različite uloge koje određuju način na koji ćemo se ponašati i koje ćemo i kakve stavove imati. To ima implikacije na vaspitni postupak: mi vaspitavamo decu onako kako se to od nas očekuje. Roditelji sa višim SES, na primer, više će pažnje pokloniti afirmaciji ličnosti deteta, dok roditelji sa nižim SES više teže da razviju kod dece saradnju, poslušnost, vrednoću, jednom rečju više će se oslanjati na tradicionalne vrednosti.

U ovom istraživanju SES je određivan pomoću visine obrazovanja, vrste zanimanja, visine ličnog dohotka i sl. Ukupan uzorak od 110 roditelja bio je podeljen na osam grupa: istraživanje je obavljeno i u gradskoj i u seoskoj sredini, ali su u gradskoj sredini roditelji bili svrstani u pet a u seoskoj u tri grupe. Tako na primer, I seosku grupu čine nepismeni roditelji koji su uglavnom poljoprivrednici, drugu roditelji sa osnovnom školom i najčešće se bave zanatima za koje su priučeni ili su zaposleni u fabrici kao fizički radnici, a III čine oni koji imaju ili srednje ili više obrazovanje i obično su učitelji i administrativno osoblje.

U gradu su roditelji podeljeni na pet grupa, s obzirom na to da je profil obrazovanja raznovrsniji, pa tako I gradsku grupu čine oni roditelji koji su nepismeni ili imaju do 4 razreda osnovne škole, II grupu oni koji su završili osnovnu školu i rade kao nekvalifikovana radna snaga, III čine oni roditelji koji imaju srednju školu ili završene zanate, IV je sastavljena od roditelja sa visokom školom i VKV, a u V spadaju oni koji imaju fakultetsko i više obrazovanje.

Da bi svi roditelji imali iste mogućnosti pri odabiranju poželjnih crta ličnosti trebalo je konstruisati instrument koji će biti zasićen svim crtama ličnosti i ne vršiti unapred selekciju. Zato je napravljena jedna lista od 49 prideva koji u stvari predstavljaju različite osobine. Da bi tim pridevima bile obuhvaćene sve sfere ličnosti pošlo se od već pomenute Olportove teorije. Olport smatra da pored individualnih crta ličnosti postoje i opšte crte, samo što one nisu crte u onom smislu u kom su to individualne. „Opšte crte ličnosti su oni aspekti ličnosti u po-

gledu kojih se većina ljudi u okviru jedne date kulture može uspešno upoređivati.”¹⁾ Opšte crte su merljivi aspekti kompleksnih individualnih crta. Na njegovom psihogramu nalazi se sledeće: pre svega psihobiološki faktori, tj. sirova građa iz koje se razvijaju crte — to su temelji ličnosti: skladnost, zdravlje, vitalnost, apstraktna i mehanička inteligencija i emocionalnost; zatim ekspresivne crte ličnosti: borbenost, ekspanzivnost, istrajnost; crte ličnosti u stavovima: ekstrovertnost i introvertnost, stavovi prema sebi, prema drugima i prema vrednostima.

Za svaku od ovih opštih crta dato je po nekoliko prideva i tako je dobijena lista sa 49 osobina koje obuhvataju celu ličnost. Od roditelja je zatraženo da brojevima od 1 do 5 (1 — uopšte ne, 2 — malo, 3 — srednje, 4 — mnogo, 5 — veoma mnogo) označe u kom stepenu određenu osobinu smatraju poželjnom. Kako je broj osobina relativno velik i kako mnoge od njih mogu biti smatrane poželjnim u istom stepenu, ne bi se moglo zaključiti koje su najvažnije, pa je od roditelja takođe traženo da nakon vrednovanja ovih osobina odaberu pet koje smatraju najvažnijim. Na taj način dobijena je rang-lista najvažnijih osobina. Pre nego što je roditeljima ponuđena lista osobina koje je trebalo da vrednuju, kao jedna priprema traženo je da odgovore šta im je najvažnije kod njihove dece, čime bi ih deca zadovoljila. Da bi razmišljanja bila usmerena u određenom pravcu ponuđeno im je nekoliko mogućnosti, npr. uspeh u školi, poslušnost itd.

Pokazalo se da je najvećem broju roditelja najvažniji uspeh u školi. 43,3% roditelja sa sela i 33,75% roditelja iz grada smatra uspeh najvažnijim. Ali ako pogledamo rezultate unutar gradske grupe roditelja u pogledu uspeha u školi, videćemo da kako raste obrazovni nivo roditelja tako oni sve manje uspeh u školi smatraju najvažnijim i svega se 6,25% visoko obrazovanih gradskih roditelja odlučilo za ovu mogućnost, dok je to u prvoj gradskoj grupi učinilo 62,5%.

Za razliku od želje za uspehom u školi visoko obrazovanim roditeljima iz grada najvažnije je da ih dete ne razočara, a kako opada obrazovni nivo tako se sve manji broj roditelja opredelio za ovu mogućnost. Želja da ih dete ne razočara uključuje u sebe sve druge mogućnosti, pa je donekle i normalno što su se obrazovaniji roditelji za to opredelili. Da dete bude vredno i poštuje roditelje u većem broju zadovoljava roditelje sa sela, a poslušnost je, doduše u malom procentu, podjednako važna i jednima i drugima.

¹⁾ Olport, G. A.: *Sklop i razvoj ličnosti*, Beograd 1969, str. 436.

Nakon odgovora na ovo pitanje roditeljima je ponuđena lista sa pridevima i trebalo je da oni, po već napred pomenutom postupku, brojevima od 1 do 5 odgovore u kom stepenu određenu osobinu smatraju poželjnom. Za odgovore svake grupe roditelja izračunata je srednja ocena za sve osobine.

Što se tiče fizičkog izgleda i telesne konstitucije deteta tu su mišljenja roditelja nepodeljena. Svi roditelji žele da im deca budu iznad proseka razvijena, visoka i veoma zdrava. Ipak je jača telesna konstitucija poželjnija kod roditelja sa sela, što proizlazi iz prirode posla kojim se ovi ljudi bave a i po već uobičajenim shvatanjima o fizičkoj lepoti i zdravlju. Visoko obrazovani roditelji fizičku lepotu ne smatraju veoma važnom i zadovoljavaju se prosečnim izgledom svoga deteta. Zapravo, kako raste obrazovni nivo roditelja tako ova osobina biva sve manje važna za roditelje.

Analizirajući grupu osobina koje se odnose na inteligenciju i sposobnosti, zapaženo je da zapravo roditelji sa sela, i to oni obrazovaniji smatraju da ove osobine treba da budu jače zastupljene kod njihove dece, dok roditelji iz grada pokazuju nešto umereniju želju, ali je visok stepen inteligencije poželjan i kod gradskih i kod seoskih roditelja.

Što se tiče umetničke nadarenosti, dobrog govorničtva, nadarenosti za tehniku i sklonosti ka društvenim naukama, mišljenja su gotovo uvek ista. Nepismeno seosko stanovništvo sve ove osobine smatra osrednje poželjnim, a kako kod njih raste obrazovni nivo tako su roditelji sve više skloni da vrednuju ove osobine. Kod gradskih roditelja je situacija obrnuta. Neobrazovani roditelji žele da im deca poseduju ove osobine u veoma visokom stepenu, a kako raste obrazovni nivo roditelja tako su srednje ocene sve niže, ali uglavnom iznad proseka. Kreativnost kao osobinu najviše su vrednovali obrazovani roditelji sa sela i obrazovani iz grada, dok su spretnost i svestranost više poželjne od strane neobrazovanih roditelja.

Nežnost i osećajnost nisu osobine poželjne u preterano jakom intenzitetu. Osećajnu decu žele neobrazovani gradski roditelji, a ukoliko su roditelji obrazovaniji ova osobina sve im je manje važna. Razdražljivost i naprasitost su gotovo potpuno nepoželjna stanja dece. Nešto više razumevanja za naprasitu decu pokazuju visoko obrazovani roditelji iz grada koji su takođe pokazali i više razumevanja za grubost kod svoje dece za razliku od svojih manje obrazovanih sugrađana.

Obrazovani gradski roditelji nemaju preterano velike zahteve za vrednom decom, dok je ova želja najizrazitija kod obrazovanih roditelja na selu i neobrazovanih roditelja u gradu. Obe ove grupe roditelja, školovanih sa sela i neškolovanih iz grada su sa mnogo lične volje i snage, ili mukotrpno izborili, ili se ovi drugi još uvek bore za egzistenciju, pa je normalno da vrednoću svoje dece smatraju najneophodnijom osobinom.

Mirnoću dece ne cene obrazovani roditelji, naročito gradski, S obzirom na to da mirno dete predstavlja dete kome nedostaje akcija, volja i prirodna radoznalost, takav rezultat je logičan. Dete hitro u akciji i misli žele obrazovani roditelji na selu, uopšte roditelji na selu i manje obrazovani u gradu.

Prirodno je da svi roditelji gotovo podjednako ne vole malodušno dete, ali takođe visoko obrazovani gradski roditelji pokazuju nešto više razumevanja za dečiju malodušnost, mada je poželjnom ne smatraju.

I kada se radi o ekspresivnim crtama ličnosti, mišljenja su takođe podeljena.

Odlučnost, hrabrost i borbenost predstavljaju osobine poželjne u znatnoj meri kod roditelja sa sela, i to školovanih. Ove su osobine mnogo manje značajne za visoko obrazovano gradsko stanovništvo i nepismeno seosko.

Visoko obrazovani roditelji iz grada žele radoznavno i iskreno dete, dozvoljavaju mu izvesnu samovolju, dok poslušnost svoje dece gotovo zanemaruju u poređenju sa seoskim roditeljima i neobrazovanim ili manje obrazovanim roditeljima iz grada. Uočljiva je činjenica, dakle, da obrazovani gradski roditelji dopuštaju svojoj deci veći stepen slobode, imajući u vidu vrednovanje poslušnosti, samovolje i radoznalosti. Svi školovani roditelji žele istrajno dete, ali roditelji sa sela žele i odlučno i hrabro i borbeno dete, za razliku od gradskih visoko obrazovanih roditelja.

Seoski način života, gde je čovek i danas u posrednoj ili neposrednoj zavisnosti od prirode, navodi roditelje da odlučnost, hrabrost i borbenost svoje dece smatraju značajnijom od dečije radoznalosti. Interesantno je napomenuti da je poslušnost dece manje cenjena od strane školovanih roditelja nego od neobrazovanih, a kod visoko obrazovanih roditelja je najmanje poželjna.

Kada su u pitanju ekstrovertnost i introvertnost tu se najbolje može videti koliko su manje obrazovani roditelji nedosledni i bez kriterija. Oni žele i ekstrovertnu i introvertnu decu u veoma visokom stepenu. Obrazovani roditelji imaju tu jasno definisan stav i svi oni žele ekstrovertnu decu.

Povučenost se smatra gotovo krajnje nepoželjnom kod najobrazovanijih roditelja iz grada i sela, ali je ona zato krajnje poželjna kod nepismenog gradskog stanovništva, što proizlazi iz činjenice da je nepismeno gradsko stanovništvo grupa čije su ličnosti upućene na povučenost u samom gradu. Želja ovih roditelja da im deca pokazuju ovu osobinu u velikom stepenu, mogla bi se objasniti time da oni pod tim pojmom podrazumevaju upravo oprezno ponašanje, što je donekle normalno s obzirom na njihovu nepripremljenost za gradski život.

I o pitanju stava prema sebi i drugima koji deca treba da zauzimaju roditelji imaju različita mišljenja. Najobrazovaniji roditelji iz gradske i seoske grupe žele dete sigurno u sebe. Ali rezultati pokazuju da je želja roditelja da dete sebe ceni daleko manja od želje da ono bude sigurno u sebe, što je protivrečno. Dete koje je sigurno u sebe mora sebe i ceniti.

Skromnost se smatra poželjnom u vrlo visokom stepenu i najviše je vrednuju neobrazovani gradski roditelji. Želja da im deca budu ambiciozna opada sa visinom stepena obrazovanja roditelja, tako da je najobrazovaniji smatraju najmanje poželjnom. Oni su već ostvarili svoje lične ambicije u životu, i nemaju preterano veliko, moglo bi se reći neafirmisanu želju, koju bi preneli u život svoje dece.

Obrazovani roditelji, i iz seoske i iz gradske sredine, žele samostalnu decu. Ova osobina je čak poželjnija među roditeljima višeg obrazovanja. Logično je sasvim da roditelji šire kulture shvataju značaj i neophodnost samostalnosti svoje dece, za razliku od nepotpuno ili uopšte neobrazovanih roditelja. Ali, ne treba imati iluziju kada se radi o tako izrazito izraženom stepenu samostalnosti kod dece — od strane visoko obrazovanih roditelja, pošto nas brojni neposredni primeri iz života upućuju na zaključak da i ovi roditelji vrednuju ovu osobinu samo verbalno, s obzirom da gotovo svaki postupak za osamostaljenjem svoje dece nazivaju tvrdoglavošću i samovoljnošću, što su samo pogrđni izrazi za odlučno, samouvereno dete, koje teži da se izbori za sopstveno mesto u životu, naravno podrazumevajući pozitivno orijentisano dete.

Najobrazovaniji roditelji sa sela i lica sa višim SES iz grada žele da njihova deca pomažu druge. Ova osobina je takođe poželjna u meri u kojoj su roditelji obrazovani. Roditelji sa sela uglavnom žele da deca poštuju odrasle što je rezultat još uvek patrijarhalnih odnosa na selu. I visoko obrazovani gradski roditelji ovoj osobini pridaju veći značaj, ali ipak daleko manji od seoskih roditelja i svojih nepismenih sugra-

dana. Visoko obrazovani roditelji i uopšte obrazovani roditelji žele društveno dete, koje, kako se gore vidi, voli da pomaže drugima i koje je duhovito, nepristrasno i lojalno.

Što se pak uticajnosti tiče, visoko obrazovani gradski roditelji ne žele ovu osobinu izraženu u velikom stepenu, a čak i obrazovani seoski roditelji imaju manju potrebu za izrazitom uticajnošću svoje dece od manje obrazovanih. Očigledno je da obrazovani roditelji vrednuju druge i drugačije sadržaje u životu svoje dece, ne smatrajući da uticajnost može da ima neobično veliku važnost u životu njihove dece.

Rezultati dobijeni ovim instrumentom jasno nam pokazuju da postoje različita mišljenja roditelja o poželjnosti pojedinih osobina dece. Roditelji su skloni da u zavisnosti od svog socijalnog, ekonomskog i kulturnog statusa različito vrednuju te osobine. Manje obrazovanim roditeljima nedostaje kriterijum, pa često nemaju jasno definisan stav o dobrom detetu. Oni su skloni da vrednuju one osobine koje čoveka pripremaju za život, dok više obrazovani roditelji veću pažnju poklanjaju načinu na koji će se taj život proživeti.

Tradicionalnu koncepciju zastupaju roditelji sa najnižim SES i iz grada i iz sela. Razvojnu koncepciju dala je samo V gradska grupa, tj. oni najobrazovaniji. Roditelji sa najnižim SES žele ličnost koja će biti nosilac tradicionalnih vrednosti, ali i u okviru te svoje koncepcije oni su nedosledni, pa najčešće, ličnosti koje su oni skicirali ne bi uopšte mogle normalno da funkcionišu. Za razliku od njih, visoko obrazovani gradski roditelji u okviru svoje razvojne koncepcije imaju i jasno definisane kriterijume. Oni su zahvaljujući svome obrazovanju usvojili nove vrednosti i otrgli se od tradicije, koja ako se umeša u način vaspitanja daje manje kreativne, nedovoljno stvaralačke ličnosti, što odudara od savremene naučne koncepcije. Ovi roditelji su i najumereniji u svojim zahtevima, pa i osobine koje smatraju najvažnijim ne treba po njihovom mišljenju da budu zastupljene u velikom intenzitetu kod njihove dece. Prva gradska grupa je najekstremnija u svojim zahtevima i ove roditelje deca će verovatno najteže zadovoljiti.

ČEDOMIR DRAGOJEVIĆ

KULTURNE POTREBE I NIVO INTERESOVANJA UČENIKA SREDNJIH STRUČNIH ŠKOLA*

PROBLEM ISTRAŽIVANJA

Danas se mnogo govori o kulturi ponašanja učenika srednjih škola i njihovim kulturnim interesima i odnosu prema kulturno-istorijskim i društvenim tekovinama, itd. Odgovorni društvenopolitički faktori stavljaju našoj omladini izvesne primedbe, na primer, u pogledu nedovoljnog interesovanja za upoznavanje podataka iz NOB-a, a niz drugih ispitivanja pokazao je da učenici ne poznaju neke značajne i prave kulturne vrednosti. S druge strane, učenici pokazuju izraženo interesovanje za neke specifične proizvode savremene kulture, kao što je moderna zabavna muzika, savremeni način odevanja omladine, „hipi-moda” itd. U školama se konstatuje da učenicima nedostaje kultura umnog rada zbog čega oni neracionalno uče i ne ostvaruju rezultate koje bi mogli postići. To se može, dalje, raščlaniti na uže probleme — na kulturu čitanja, kulturu usmenog i pismenog izražavanja, kulturu posmatranja. Postoji, takođe, kultura slušanja muzike koja se evidentno ispolja-

* Ovo je odlomak većeg rada o kulturnim interesovanjima učenika srednjih stručnih škola u Požarevcu.

va na koncertima ozbiljne muzike i još evidentnije u ponašanju mladih slušalaca prilikom slušanja popularnih pevača zabavne muzike. Karakteristična je i kultura posmatranja likovnih umetničkih dela koja se, često, manifestuje ignorisanjem napora savremenih umetnika i njihovih dela bez nastojanja da se uđe u njihovu suštinu i problematiku.

Problem kulturnog ponašanja je kompleks složenih odnosa između kulturnih vrednosti i onih koji ih koriste. To se može razložiti na više posebnih područja, odnosno oblika kulturnog ponašanja i odnosa prema umetnosti, radu, ponašanju na javnim mestima i dr.

Veoma značajnu ulogu u razvijanju kulturnih potreba ima škola, mada ona nije jedini činilac razvijanja kulturnih interesa i oblika ponašanja učenika. U tom pravcu deluju i ostali društveni činioci.

Za predmet istraživanja je značajno da konstatujemo da se kultura ponašanja uči, da se ona stiče određenim putevima i sredstvima i da je razvijanje kulturnih interesa prvi a verovatno i najznačajniji korak za formiranje navika kulturnog ponašanja. Ne ulazeći u didaktičko-psihološku problematiku formiranja kulturnih interesa, cilj je da utvrdimo kako i koliko su oni izraženi kod učenika srednjih stručnih škola i da pokušamo da damo objašnjenje nadenog stanja.

PREDMET ISTRAŽIVANJA

Problematika razvijanja kulturnih interesa učenika je veoma složena i raznovrsna. Razume se, svako područje može biti predmet posebnog istraživanja. Da bi se definisao predmet istraživanja bilo je potrebno da se zahvati jedna grupa od nekoliko srodnih podproblema koji konstituišu realni kontekst na osnovu koga se mogu najpre konstatovati i opisati, a zatim i objasniti kulturni interesi učenika. Pošlo se od činjenice da ne bi metodološki bilo ispravno ako se samo konstatuju kulturni interesi učenika srednjih stručnih škola a da se ne uzmu u obzir i neki drugi momenti koji su veoma značajni za razumevanje tih interesa. Drugačije rečeno, za pedagošku praksu nije dovoljno da se samo konstatuje kakvo je interesovanje učenika za pojedine kulturne vrednosti, na primer — da se oni ne interesuju za ozbiljnu muziku, već treba utvrditi još neke činjenice: — kod kojih učenika takvo interesovanje ne postoji, iz koje sredine oni potiču, šta su im roditelji i kakvog su imovnog stanja, kako koriste slobodno vreme, imaju li mogućnosti da u svojoj sredini budu uključeni

u muzičko vaspitanje (na primer, da uče muzičku školu, da rade u nekoj muzičkoj sekciji itd.). Ako svemu tome dodamo i ono opšte nastojanje škole i društvenih institucija, odnosno kulturnih medijuma kojima društvo organizovano deluje na formiranje kulturnih interesovanja (radio, televizija, film itd.), tek onda nam može biti jasno zašto se baš određena vrsta kulturnih interesovanja i neinteresovanja javlja kod učenika. A samo u tom slučaju se mogu preduzimati korektivne i druge planski organizovane vaspitne akcije radi podizanja nivoa kulture učenika i jačanja njihovih interesa za prave kulturne vrednosti.

Pri određivanju metodološkog prilaza proučavanju kulturnih interesa učenika pošlo se od psihološke činjenice da se interes ne ispoljava samo u želji da se što više sazna o nekoj pojavi, već da se čovek njome aktivno bavi, da obraća pažnju na nju. Zato, prilikom anketiranja učenika tražilo se da se izjasne, na primer, ne samo da li znaju za požarevački časopis „Braničevo” nego da li ga čitaju, koliko puta idu u bioskop, da li aktivno rade u nekom kulturno-umetničkom društvu itd. U tom aktivističkom odnosu prema kulturnim vrednostima se i ogleda pravi kulturni interes i odnos čovekov prema tekovina kulture i nauke.

METODOLOŠKI PRILAZ I POLAZNA RADNA HIPOTEZA

Pri određivanju predmeta istraživanja pošlo se od osnovnog metodološkog stava, izraženog u marksističkom učenju o tome da materijalni uslovi života određuju celokupnu duhovnu nadgradnju, dakle i kulturne interese, a po kome čovekove interese treba izučavati i tumačiti u nerazdvojnem dijalektičkom jedinstvu sa društvenoekonomskim i materijalnim uslovima života. Pri tome imalo se u vidu da materijalna baza — uslovi života — ne određuju jednostrano čitavu nadgradnju kao prostu posledicu određenih uslova, već da među njima postoje multidimenzionalni odnosi determinirani brojnim činiocima koje je teško strogo razgraničiti. Taj se odnos komplikuje i time što nadgradnja ili superstruktura, koja obuhvata i kulturne interese, vrši povratni uticaj na bazu, tako da oni nisu samo posledica određenih materijalnih i društvenih uslova, već, dijalektički uzeto, i njihov uzrok. Naime kao što povoljni materijalni uslovi rađaju kulturne interese, tako isto i postojanje kulturnih interesa deluje na poboljšanje materijalnih uslova i stvaranje mogućnosti za menjanje društva i stvaranje takvih odnosa u kojima će se kultura brže razvijati.

U toj složenoj interakcijskoj povezanosti baze i nadgradnje sagledane su ne samo vrste interesa za kulturne vrednosti učenika i njihovu kvantitativnu određenost, već i da se objasne na osnovu uslova njihovog nastanka, tj. određenih materijalnih i društvenih faktora.

CILJ I ZADACI ISTRAŽIVANJA

Osnovni cilj istraživanja jeste utvrđivanje oblika i vrsta kulturnih interesovanja učenika srednjih stručnih škola u realizaciji sa odgovarajućim uslovima njihovog društvenog i materijalno-ekonomskog života i pokušaj interpretacije nadenog stanja s obzirom na kontekst sveukupnog društvenog i kulturno-istorijskog razvoja odgovarajuće sredine.

Konkretni zadaci svode se na sledeće:

1. Sagledavanje opšte tendencije kulturne politike naše zemlje kao opšte determinante uticaja na formiranje ličnosti i njihovih kulturnih interesa.
2. Utvrđivanje opšteg stanja kulturne razvijenosti požarevačke sredine s osvrtom na materijalna ulaganja u kulturu, na postojeće kulturne i umetničke institucije i druge faktore koji doprinose razvoju kulture. Ovo je poseban uži aspekt kulturnog razvoja.
3. Utvrđivanje relevantnih činilaca koji utiču na razvoj i formiranje kulturnih interesa učenika (koliko dugo stanuje u određenom mestu, zanimanje i imovno stanje roditelja, njihovo školsko obrazovanje i zanimanje, mesečni prihodi (ekonomski status), slobodno vreme učenika, da li rade u nekim kulturno-umetničkim društvima itd.).
4. Izbor reprezentativne populacije, odnosno uzorka na kome će se izvršiti utvrđivanje stanja kulturnih interesa učenika.
5. Sačinjavanje upitnika za anketiranje učenika, samo anketiranje i sređivanje rezultata.
6. Nastojanje da se dođe do interpretacije rezultata.

POPULACIJA I UZORAK

Određivanje populacije, odnosno njeno svođenje na uzorak jedne generacije učenika srednjih stručnih škola samo doprinosi konkretnosti istraživanja i validnosti zaključaka. Utvrđivanje kulturnih interesa kod učenika srednjih struč-

nih škola je od posebnog značaja i zbog toga što se u tim školama znatno manji značaj pridaje negovanju opšte kulture nego što se to čini, na primer, u gimnazijama. Ako se ima u vidu da se u stručnim školama pripremaju neposredni nosioci proizvodnog procesa, jasno je da biranje uzorka baš iz tih škola samo doprinosi aktuelnosti i značaju ovog istraživanja. Požarevac je kao sredina jedan od srednje razvijenih gradova SR Srbije, koji ima kulturnu tradiciju, ali je jak i uticaj iz perioda slabe kulturne razvijenosti, odnosno zaostalosti, i u kome se sada oseća intenzivno kulturno strujanje.

Uzorak nije veliki, ali je reprezentativan. Obuhvaćeno je 170 učenika iz četiri srednje stručne škole, i to: iz Ekonomskog školskog centra, iz Poljoprivredno-prehrambenog školskog centra, iz Tehničke škole Kostolac i Medicinske škole iz Požarevca.

Učenici za anketiranje su birani metodom slučajnog izbora i to svaki deseti učenik iz školske knjige. Na taj način dobijena je takva struktura učenika koja po svim relevantnim zahtevima predstavlja reprezentativni uzorak na kome je izvršeno istraživanje.

METODE I TEHNIKE ISTRAŽIVANJA

Osnovna metoda pri utvrđivanju interesa za kulturne vrednosti jeste anketa.

Koristila se i komparativna analiza podataka iz ankete i uslova života s ciljem da se nađu neke uzročno-posledične veze među njima. Gde god je bilo moguće podaci su kvantificirani, čime je obezbeđen siguran kvantitativni prikaz, a zatim se prelazilo na kvalitativnu analizu i sa deskripcije na eksplikaciju. To je, uostalom, u ovim uslovima istraživanja i bio jedino mogući način utvrđivanja objektivnog stanja.

SOCIJALNO-EKONOMSKI STATUS ANKETIRANIH UČENIKA

Podaci o socijalno-ekonomskom statusu roditelja anketiranih učenika pokazuju nekoliko karakterističnih i značajnih činjenica. Posebno se ističe podatak da znatnu većinu učenika (41%) čine deca radnika. Ako se tome doda da je 85% tih ljudi srednjeg imovnog stanja i da je više od polovine završilo samo osnovnu školu, onda je jasno da njihov socijalno-ekonomski status nije tako povoljan, s obzirom na stvarne mogućnosti zadovoljavanja i svojih ličnih kulturnih potreba

ČEDOMIR DRAGOJEVIĆ

i interesa svojih i svoje dece. Evo podataka ove vrste izraženih odgovarajućim tabelogramima.

Zanimanje roditelja anketiranih učenika

Zanimanje	u apsolutnom pokazatelju		u relativnom pokazatelju	
	otac	majka	otac	majka
radnik	83	13	49	8
službenik	39	19	23	11
zemljoradnik	31	—	18	—
vojno lice	7	—	4	—
penzioner	8	1	5	1
ostala zanimanja	2	136	1	80
UKUPNO	170	170	100%	100%

Ekonomsko-imovno stanje roditelja anketiranih učenika

ŠKOLA

	imučni		srednje imućni		siromašni	
	broj	%	broj	%	broj	%
ekonomska	5	42	23	16	2	10
tehnička	1	8	45	34	4	37
medicinska	4	33	33	24	3	27
poljoprivredna	2	17	36	26	2	18
UKUPNO	12	100	137	100	11	100

Osvrt na podatke koji ilustruju socijalno-ekonomski status anketiranih učenika pokazuje:

- skoro dve trećine tih učenika stanuje kod roditelja,
- to su učenici iz okoline Požarevca i samog grada,
 - većina ih je osnovnu školu učila u gradu,
- to su deca prvenstveno radnika, a potom službenika,
- njihovi roditelji su stekli pretežno osnovno školsko obrazovanje,
- roditelji tih učenika su pretežno srednjeg imovnog stanja.

Ove podatke treba stalno imati u vidu pri nastojanju da se objasni nađeno stanje kulturnih interesa učenika srednjih stručnih škola, jer su to faktori koji u znatnoj meri utiču na postanak i vrstu kulturnih interesa.

Školska spremna roditelja anketiranih učenika

Škola	osnovna		srednja		viša		visoka		bez škole	
	otac	majka	otac	majka	otac	majka	otac	majka	otac	majka
ekonomska	28	32	11	7	1	1	—	—	—	—
tehnička	19	39	16	3	9	—	4	1	2	6
medicinska	24	31	9	7	4	1	3	1	—	1
poljoprivredna	22	30	15	5	1	—	2	—	—	5
UKUPNO	93	132	51	22	15	2	9	2	2	12

KULTURNE PREOKUPACIJE UČENIKA

Analiza podataka koji se odnose na pitanje: „Šta najviše volite da radite u slobodnom vremenu“, pokazuje nekoliko karakterističnih činjenica:

1. Učenici srednjih stručnih škola imaju pozitivnu orijentaciju prema televiziji, odnosno gledanju TV i slušanju radio-programa, a takođe i izraženo interesovanje za bavljenje sportom. U nizu tih pozitivno orijentisanih kulturnih preokupacija u slobodnom vremenu treba spomenuti vrlo značajnu orijentaciju mladih na čitanje knjiga.

2. Izražena je tendencija nedovoljnog angažovanja učenika u čitanju novina, koje su, pored televizije i radija, najznačajnije masovno sredstvo informisanja građana. Sasvim je verovatno da nedovoljno čitanje novina učenici kompenziraju slušanjem radija i gledanjem televizije, te na taj način ostvaruju izvestan kontakt sa tekućim društvenim i kulturnim zbivanjem. Ovo je utoliko verovatnije što učenicima nedostaju sredstva za redovno kupovanje novina, a pošto i mnogi njihovi roditelji nemaju navike stalnog i redovnog čitanja štampe, to se manjkanje ove kulturne navike ispoljava i kod omladine, odnosno kod anketiranih učenika srednjih stručnih škola.

3. Slabo izražen interes za učestvovanje u radu kulturno-umetničkih društava. Samo 9% učenika je izjavilo da se u slobodnom vremenu opredeljuje za rad u ovoj oblasti kulturnog stvaralaštva.

Evo potpunog pregleda kulturnih preokupacija učenika.

SKOLA	Čita knjige	Učestvuje u radu kulturno-umetničkog društva	Čita novine	Bavi se sportom	Gleda TV
ekonomska	11	7	5	9	8
tehnička	7	3	6	19	15
medicinska	12	3	5	5	12
poljoprivredna	9	2	6	11	12
UKUPNO	39	15	22	44	50
PROCENAT	23	9	13	26	29

AKTIVNO UČESTVOVANJE UČENIKA U KULTURNO-UMETNIČKOM STVARALAŠTVU

Kulturni interesi ispoljavaju se prvenstveno u aktivnom odnosu prema određenoj vrsti kulturno-umetničke, sportske i druge delatnosti, odnosno praktičnim učešćem u radu odgovarajućih društava i institucija. Kakvo je stanje u ovom

pogledu kod učenika srednjih stručnih škola Požarevca jasno se vidi iz sledećeg tabelograma:

PITANJE:

Učestvuje li aktivno u radu?	DA	NE
— kulturno-umetničkog društva, grupe	18	82
— Doma omladine	23	77
— seoskih domova kulture	20	80
— Likovnog kluba „M. P. Barili”	3	97
— Društva prijatelja muzike	18	82
— Lenjinističkog kluba	13	87
— Društva prijatelja muzeja	5	95

INTERESOVANJE UČENIKA ZA LOKALNO
LITERARNO STVARALAŠTVO
I INFORMACIJE

Pozitivan je odnos prema lokalnom (upravo regionalnom) listu „Reč naroda”, koji izlazi jedanput nedeljno u Požarevcu, i koji čita 70% anketiranih učenika. Svakako da pri tom ima uticaja sadržina lista koja donosi informacije o ličnostima i zbivanjima iz sredine u kojoj učenici žive. Tu se često nađu informacije o srednjim stručnim školama grada, zatim o sportu itd. Svakako da i opšta fizionomija lista ima određeni uticaj. Pozitivan odnos je izražen i prema poznatom omladinskom listu „Mladost”, koji čita 53% anketiranih učenika. Ovaj list učenici dobijaju putem pretplate i on se po tradiciji dobro rastura u srednjim školama Požarevca. Sigurno je da on svojom tematikom i načinom obrade aktuelnih pitanja privlači interese omladine.

Časopis „Razvrtak” izdaju učenici Gimnazije, a „Učiteljac” učenici Učiteljske škole, pa je, razumljivo, interesovanje za njih vezano prvenstveno za učenike tih škola. Ne treba izgubiti iz vida da „Razvrtak” čita veći broj učenika (27%), nego širom Srbije poznati pomenuti časopis „Braničevo”.

KORIŠĆENJE KNJIGA IZ GRADSKE
BIBLIOTEKE

60% anketiranih učenika su članovi Gradske biblioteke i koristi njen knjižni fond, koji je prilično bogat. Ova biblioteka radi preko 130 godina i ima solidnu kulturnu tradiciju. Učenici su njeni najbrojniji čitaoci, a iz njenog knjižnog fonda najviše pozajmljuju na čitanje knji-

ge koje se odnose na književnost i kojih nema dovoljno u školskim bibliotekama.

KOLIKO UČENICI POSEĆUJU BIOSKOP,
POZORIŠTE I LIKOVNE IZLOŽBE

U anketnom listu je traženo da se navede koliko puta učenici odlaze u odgovarajuće kulturne institucije (pozorište, bioskop i dr.), da li to čine jednom ili dva puta mesečno, nekoliko puta godišnje itd. Na kraju je data rubrika „ne idem uopšte”. Pošlo se od činjenice da baš taj podatak — da li učenik uopšte ne posećuje te ustanove — najizraženije pokazuje njegov odnos prema aktivnosti tih kulturnih institucija, pa se on uzeo kao osnova za komentar.

Evo učeničkih odgovora:

Uopšte ne idem u	
— bioskop	6% anketiranih učenika
— pozorište	24% anketiranih učenika
— na likovne izložbe	42% anketiranih učenika

INTERESOVANJE UČENIKA ZA MUZIKU
I POSEĆIVANJE KONCERATA

Kako i koliko učenici slušaju određene vrste muzike vidi se iz sledećeg tabelograma:

	s l u š a m		uopšte
	redov- no u %	povre- meno	ne sle- šam
Ozbiljnu muziku	2	56	42
Narodnu muziku	39	53	8
Džez	18	57	26
Laku zabavnu muziku	60	32	8
Ostalo	33	36	31

Iz podataka se vidi da je posebno karakterističan odnos učenika srednjih stručnih škola prema ozbiljnoj muzici. Sasvim je jasno kakva je njihova prava muzička kultura kad ih samo 2% redovno sluša ozbiljnu muziku, a skoro polovina se uopšte ne interesuje za nju.

Karakterističan je i podatak da srednjoškolci nisu tako masovno oduševljeni narodnom muzikom. Svakako su se zasitili ove muzike koja se svakodnevno čuje iz svake prodavnice ploča. Možda tome doprinosi i činjenica, koja je verovatno srednjoškolcima poznata, a koju su istakli

naši eminentni stručnjaci — muzikolozi, da je tzv. komponovana narodna muzika krupan promašaj i šund svoje vrste raširen iz komercijalnih razloga.

U vezi s muzičkim interesovanjem je i posećivanje muzičkih koncerata. Evo šta su srednjoškolci izrazili:

Ne posećuje uopšte	
— koncerte ozbiljne muzike	72%
— koncerte narodne muzike	44%
— koncerte zabavne muzike	36%

INTERESOVANJE UČENIKA ZA KULTURNE INSTITUCIJE I SPOMENIKE KULTURE SVOJE SREDINE

U ovom radu je već pomenuto da Požarevac ima priličan broj kulturnih institucija i spomenika kulture od kojih neke imaju dosta dugu tradiciju i izvršile su određeni kulturni uticaj. Interesovanje građana za njihov rad, naročito u drugačijim uslovima života kad nije bilo televizije i drugih aktivnih medijuma kulture, bilo je značajno i veoma izraženo. Saradnja generacija srednjoškolaca, onih iz srednjih stručnih škola, ne održava tu dobru tradiciju i pokazuje malo interesovanje za kulturne institucije svoga mesta i kraja. Evo šta su učenici odgovorili:

Ne posećuje uopšte:	
— Istorijski arhiv	60%
— Galeriju „M. P. Barili”	48%
— Narodni muzej	35%
— Dom omladine	35%
— Gradsku biblioteku	28%
— Istorijske spomenike	30%

ŠTA UČENICI NAJRADIJE GLEDAJU NA TELEVIZIJI

Evo učeničkih opredeljenja za pojedine emisije sa TV-ekrana,

Najviše gledaju:	
— filmovi	46%
— „Dnevnik”	16%
— sportski događaji	15%
— zabavno-muzičke emisije	14%
— ostalo	9%

KOJE FILMOVE UČENICI NAJRADIJE GLEDAJU

Iz učeničkih opredeljenja prema gledanju pojedinih vrsta filmova uzete su, između više izjava datih u anketi, samo dve, u kojima se najizra-

ČEDOMIR DRAGOJEVIĆ

zitiije ispoljava interesovanje za filmsku umetnost. To su podaci o tome koje filmove učenici „veoma rado” gledaju i „uopšte ne gledaju”.
Evo učeničkih odgovora:

	veoma rado gledam	ne gledam
vestern-filmove	67	4
crtane filmove	62	14
kriminalne	51	17
naučne	38	12
dokumentarne	26	16
umetničke	20	21

INTERESOVANJE UČENIKA ZA LITERARNO
STVARALAŠTVO

IZ priloženog tabelograma vide se učeničke preferencije pojedinih vrsta literarnog stvaralaštva:

	č i t a m		
	redov- no	povre- meno	ne čitam uopšte
narodnu književnost	42	44	14
poeziju	36	50	14
popularno-naučnu	24	51	25
šund	21	32	47
politička literatura	16	43	41
umetnička proza	16	53	31

S pedagoškog aspekta zabrinjavajući podatak jeste činjenica da veći broj učenika srednjih stručnih škola redovno čita šund nego političku literaturu i umetničku prozu. Pri tome treba imati u vidu da je doskora vladala prava poplava svakojakih atraktivnih listova i druge literature bez vrednosti koja omladinu (a i odrasle) privlači pikantnim slikama i erotskim tekstovima.

Interesovanje učenika srednjih stručnih škola za naučno-popularnu literaturu nije dovoljno. Četvrtina tih učenika je uopšte ne čita, a znatno više njih ne čita uopšte umetničku prozu i još više političku literaturu. Pri razmatranju ovog stanja treba imati u vidu, pored ostalih činilaca, dostupnost pojedinih knjiga učenicima, odnosno mogućnost da se one kupe ili bar pronadu u bibliotekama i pozajme radi čitanja. Takođe je sasvim verovatno da najviše učenika redovno čita narodnu književnost, zato što je ona obavezan sastavni deo školske lektire u svim školama.

ŠTA UČENICI ČITAJU U DNEVNIM LISTOVIMA

Evo kakva je opredeljenost učenika za različite vrste informacija koje oni čitaju u dnevnim listovima:

	redov- no	povre- meno	retko	ne čitam
	u procentima			
Informacije o događajima u zemlji	60	29	8	3
Sportske događaje	59	19	14	13
Nauka i tehnika	50	32	13	5
Informacije o događajima u svetu	48	41	9	2
Stripovani i drugi romani	40	24	20	16
Kulturna rubrika	28	40	22	10
Reportaže	20	41	26	13

Ako se pođe od toga šta učenici redovno čitaju u dnevnim listovima, može se konstatovati da je normalna pojava što je najveći interes izražen prema zbivanjima u našoj zemlji, a takođe i za sport, koji privlači mlade ljude, i za događaje u svetu. Treba da se pitamo zašto nam učenici više čitaju stripove i stripovane romane nego kulturne rubrike i reportaže. Pri objašnjavanju ove pojave treba uzeti u obzir navike iz ranih školskih dana i veliki broj stripova koji kod nas izlazi.

SINTETIČKI PREGLED KULTURNIH INTERESA UČENIKA SREDNJIH STRUČNIH ŠKOLA

Istraživanje kulturnih interesa učenika srednjih stručnih škola pokazalo je neke karakteristične momente koji zaslužuju da budu predmet drugih, posebnih razmatranja i proučavanja. Ovde se ukazuje na te upadljive činjenice.

1. U svom slobodnom vremenu učenici su više zaokupljeni gledanjem televizijskog programa nego čitanjem knjiga. Ali, ako se ima u vidu da oni na televizijskim ekranima najviše gledaju filmove, a takođe i činjenicu da od filmova najradije gledaju vestern, crtane filmove i kriminalne — onda se može konstatovati da kulturna preokupacija učenika u slobodnom vremenu nije pedagoški dobro orijentisana: više je usmerena na zabavu nego na kulturno uzdizanje. Treba, međutim, istaći kao pozitivnu činjenicu da se priličan broj učenika orijentiše na bavljenje sportom.

2. Aktivno učešće učenika u radu kulturno-umetničkih društava je vrlo slabo. Ni petina svih učenika nije uključena u razne sekcije i grupe koje postoje pri školama i domovima kulture, a učešće u radu nekih aktivnih i afirmisanih kulturno-umetničkih društava u gradu je tako malo da se može reći da je kulturni interes tih učenika prema ozbiljnoj muzici i likovnom stvaranju izuzetno slab i nerazvijen.

3. Ako se pođe od toga da se pravi kulturni interesi manifestuju u ustaljenim navikama da se što češće posećuju odgovarajuće kulturne institucije, onda možemo učenicima srednjih stručnih škola staviti ozbiljne primedbe da su njihovi interesi ove vrste veoma slabo razvijeni. Među njima ima dosta njih koji uopšte ne idu na likovne izložbe, u pozorište, a velika većina ne posećuje koncerte ozbiljne muzike. Ako tome dodamo podatke da više od polovine učenika ne ide u Istorijski arhiv a nešto manje od polovine u poznatu požarevačku Galeriju „M. P. Barili“, da više od trećine učenika ne ide u Narodni muzej, ne posećuje kulturne spomenike i biblioteku — može se konstatovati da u ovom pogledu treba preduzimati odgovarajuće pedagoške i društvene mere, i to još od ranog detinjstva.

4. Interesovanje za muziku je izraženo, ali najviše za laku zabavnu muziku, a zatim i za narodne melodije, izvorne kao i one komponovane, koje sve više prodiru i osvajaju ne samo mlade, već i sve druge građane. Podatak da 42% učenika ne sluša uopšte ozbiljnu muziku, čak i kad im je ona dostupna u kući, sa televizijskih ekrana, ukazuje na potrebu jačeg delovanja na učenike u cilju podizanja interesa za prave umetničke, ne samo muzičke, već i druge vrednosti — likovne, pozorišne i dr.

5. Pozitivan je odnos učenika prema lokalnoj štampi, mada je slabo izražen interes za časopise koji se pojavljuju u našoj sredini, bilo kao građanski ili đачki.

6. Neki oblici kulturnih interesa učenika nisu, bar što se tiče pedagoško-školskog gledišta, pravilno usmereni, te zaslužuju pažnju nastavničkih kolektiva srednjih stručnih škola. Ne možemo biti zadovoljni time što nam učenici neuporedivo više gledaju na TV-ekranima filmove nego informativne emisije kao što je „Dnevnik“, koji prikazuje aktuelno društveno-političko zbivanje kod nas i u svetu. Iako ne treba da uzimamo kao neko „zlo“ što učenici najviše vole zabavne i lakše filmove, moramo se interesovati zašto više ne gledaju one druge filmove — koji imaju jači opšti vaspitni, patriotski i uopšte humani i kulturni umetnički uticaj.

7. Kad je reč o tome šta učenici najradije čitaju, moramo uzeti u obzir nekoliko podataka:

- učenici više čitaju o sportu nego o zbivanjima u svetu;
- više čitaju šund nego političku literaturu i umetničku prozu;
- više čitaju stripovane romane nego kulturnu rubriku.

DIJALEKTIČKI UZROČNO-POSLEDIČNI
ODNOS IZMEĐU MATERIJALNIH USLOVA
RAZVOJA KULTURE I UTVRĐENIH
KULTURNIH INTERESOVANJA UČENIKA

Opšti zaključak koji se izvodi iz dobijenih podataka o kulturnim interesovanjima učenika jeste:

- Kulturna interesovanja učenika dobijaju opšte karakteristike socijalističke kulture i usklađena su sa opštim tokom i tendencijom našeg društveno-ekonomskog razvoja i kulturno-prosvetne politike.

Ta opšta karakteristika učeničkih kulturnih interesa ne ispoljava se na isti način u svim lokalnim sredinama. Sasvim je sigurno da posebni i specifični uslovi pojedinih sredina daju i posebno obeležje kulturnim interesima učenika. Negde će oni biti jače, negde manje izraženi, mogu preovladavati ovi ili oni oblici interesovanja itd., što zavisi od brojnih činilaca. Zbog toga i dolazi do protivrečnosti u opštem kulturnom razvitku. Upravo zbog tih posebnih, i konkretnih lokalnih uslova, kulturni interesi učenika ne mogu se smatrati kao prosta posledica određenih opštih materijalno-ekonomskih uslova. U procesu složenog delovanja između opštih i posebnih — lokalnih činilaca, nastaju vrlo složene veze i odnosi zbog kojih utvrđene kulturne interese učenika treba razmatrati dijalektički — kao jedinstvo različitih, suprotnih tendencija.

UPOREDNO-KOMPARATIVNA ANALIZA
NAĐENOG STANJA I OČEKIVANIH
REZULTATA — STEPEN NJIHOVE
KORESPONDENCIJE

Ovde se ukazuje na posebne karakteristike kulturnih interesovanja učenika, apstrahovane iz mnoštva podataka utvrđenih anketom, i to sažeto iznetih u vidu nekoliko konstatacija.

1. Ne može se tvrditi da kod učenika srednjih stručnih škola ne postoje kulturni interesi. Naprotiv, oni su izraženi i vrlo raznovrsni.

2. Usmerenost kulturnih interesa učenika ka pojavama koje predstavljaju prave društvene i umetničke vrednosti nije zadovoljavajuća.

3. Kulturni interesi učenika koji dolaze do izražaja u načinu korišćenja slobodnog vremena usmereni su na razonodu i ne pokazuju varijabilnost niti tendenciju efikasnog i racionalnog korišćenja slobodnog vremena kao forme uticaja na jačanje interesovanja za prave umetničke vrednosti.

4. Usklađenost utvrđenih učeničkih interesa sa delovanjem kulturnih i prosvetnih institucija i kulturno-umetničkih društava nije dobra. Naprotiv, učeničko interesovanje za te institucije je neznatno, čak u izvesnom smislu predstavlja ignorisanje napora koje društveni faktori čine u svojoj sredini, mada je evidentna i indiferentnost i kulturnih institucija o pravcu zainteresovanosti učenika.

5. Kulturni interesi učenika formiraju se više pod uticajem onih društvenih medijuma koji služe kao sredstva javne komunikacije, a time i formiranja svesti građana (televizija štampa, film itd.), nego pod uticajem organizovanog i planskog delovanja vaspitnih faktora u školi i porodici. Zbog toga su neki od značajnih kulturnih interesa skoro neznatno ispoljeni, — na primer, za ozbiljnu muziku, za posetu javnih kulturnih institucija i dr.

6. Skoro potpuno odsustvo postojanja pojedinih kulturnih interesa za rad u nekim afirmisanim kulturno-umetničkim društvima Požarevca i za lokalne časopise uslovljeno je manjkanjem specifičnih interesa i sposobnosti, s jedne strane, i orijentisanjem na neke druge kulturno-zabavne aktivnosti — zabavna muzika i dr., s druge.

7. Orijentacija učenika na čitanje određene vrste literature i specifičnih sadržaja u dnevnim listovima nije usklađena sa opštim vaspitno-obrazovnim tendencijama i nastojanjima škole.

8. Između pojedinih vrsta učeničkih kulturnih interesa i nastojanja vaspitnih ustanova (škola i dr.) ne postoji dovoljno usklađenosti, — na primer, slabo interesovanje za političku literaturu, a izraženije interesovanje za šund, sport itd., nego za neke značajnije društvene događaje kod nas i u svetu.

9. Nastanak pojedinih interesa za kulturne vrednosti u znatnoj meri je uslovljen specifičnim životnim i porodičnim uslovima učenika, kao i socijalno-ekonomskim statusom njihovih roditelja. Ovi uticaji nisu uvek usmereni prema značajnim dostignućima iz oblasti umetnosti i kulture, već ka tradicionalnim lokalnim aktivnostima i zabavi.

DOKUMENTI

1. *Illegible text*

2. *Illegible text*

3. *Illegible text*

4. *Illegible text*

STVARALAŠTVO I SLOBODA

Kulturno stvaralaštvo zauzima značajno mesto u našoj samoupravnoj socijalističkoj zajednici i Savez komunista je posebno zainteresovan za njegov razvoj. Dokazi za to su i brojni i očigledni. To interesovanje je najvidljivije u Programu SKJ gde su jasno utvrđena marksistička opredeljenja o ciljevima, ulozi, idejnoj usmerenosti i putevima razvoja stvaralaštva.

Ova osnovna opredeljenja dominirala su i na Desetom kongresu SKJ koji je još jednom istakao da stvaralačka moć marksističkih opredeljenja izvire iz čvrste osnove, iz samog bića socijalističkog samoupravljanja koje nije politički oblik vladavine, a još manje organizaciona forma jednog društvenog poretka. Samoupravljanje je totalni društveni odnos koji sadrži i civilizatorsku i kulturnu funkciju. Samoupravljanje je svojevrsna društvena retorta u kojoj se odigrava složen proces oblikovanja nekog društvenog odnosa koji nema uzora ni u jednom dosada poznatom društvenom odnosu.

Složenost tog procesa može se objasniti učešćem brojnih subjekata u kreiranju samoupravnih odnosa pri čemu radnička klasa ima vodeću ulogu jer je osnovna oslobodilačka snaga savremenog doba i ima stvaralački odnos prema marksizmu. Taj odnos prema marksizmu ne bi bio realan ako se ne bi konkretizovao u društvenoj praksi, ako ne bi revolucionisao samu suštinu društva.

Oživotvorenje programskih opredeljenja nije jednostavan proces i ne odvija se pravolinijski i bez otpora. Nijedna revolucionarna ideja se ne može ostvariti a da ne naiđe na brojne vidljive i nepredvidljive teškoće i otpore. O tim otporima na Kongresu je govoreno otvoreno i jasno, a

iznešeni sudovi obavezuju komuniste u oblasti kulture da se efikasnije i revolucionarnije suprotstave tim otporima. Jer ocena da u kulturi „postoji još prilično rastojanje između pogramskih opredeljenja i prakse, koja u mnogo čemu još ne dostiže nivo principa sadržanih u Programu” ima obavezujuće dejstvo i ne može ostaviti ravnodušnim komuniste angažovane u kulturi.

Razlozi ovakvom stanju nisu izvan Saveza komunista, nego i u njemu samom, u prvom redu zbog toga što ova delatnost često nije bila na „glavnom kolosijeku, a često ni sastavni dio redovne aktivnosti mnogih organizacija i rukovodstava Saveza komunista”, kaže se u uvodnom izlaganju Budislava Šoškica na Desetom kongresu SKJ. To je razlog više što su „uske interesne grupe i klanovi uspijevali da osvoje uticajne pozicije u pojedinim kulturnim i obrazovnim ustanovama, na nekim katedrama i institutima, u upravnim odborima fondova, u raznim žirijima, u nekim djelovima izdavačke djelatnosti i publicistike, u kulturnim rubrikama i emisijama određenih sredstava javnog informisanja i dr. Pod firmom samoupravne autonomije, te grupacije su nastojale, a često i uspijevale, da određene kulturne, naučne i obrazovne ustanove i organizacije ograde od organizovanog uticaja samoupravnog društva i Saveza komunista, da ih pretvore u svoje zabrane i u njima učvrste monopolističku premoć” — ističe se u istom uvodnom izlaganju.

Savladavanje slabosti u proteklom razdoblju deo je borbe za dalju afirmaciju samoupravljanja jer, kako je u svom referatu istakao drug Tito, „borba za socijalističke samoupravne odnose bila je istovremeno i borba za to da nauka, obrazovanje, zajedno sa kulturom i umjetničkim stvaralaštvom, budu jedan od bitnih činitelaca oslobađanja radničke klase, svestranog razvijanja stvaralačkih mogućnosti radnog čovjeka i dinamičnog razvoja proizvodnih snaga”. Otuda svako zaostajanje u ovim društvenim delatnostima višestruko utiče na opšte zaostajanje. O tome se govori i u Platformi kada je reč o kulturnom stvaralaštvu, i u uvodnim referatima i u kongresnim zaključcima.

Zaostajanja je, međutim, bilo i premnogo i u referatu druga Tita o tome se jasno i otvoreno govori. Osnovna slabost se ogledala u pasivnosti mnogih organizacija i rukovodstava Saveza komunista, što je „imalo za posledicu prodore tuđih ideologija kojima Savez komunista nije pružao dovoljno odlučan otpor. Svuda gdje nije bilo istrajnosti i dosljednosti u ostvarivanju ciljeva revolucionarnog kulturnog preobražaja našeg društva, jačao je uticaj reakcionarnih sna-

ga. U sistemu obrazovanja takve tendencije uzele su priličnog maha, posebno na nekim univerzitetima. Potcjenjivan je naš originalni doprinos nauci, a unosili su se tuđi, antimarksistički koncepti. Štaviše, i pojedine ključne pozicije u kulturi, nauci i obrazovanju došle su u ruke protivnika marksizma i socijalističkog samoupravljanja”.

U proteklom razdoblju bili smo, kao retko kada, suočeni sa brojnim idejnim strujanjima čiji sadržaj nije bio socijalistički. Savez komunista se oslobađao administrativnog rukovođenja i dogmatske svesti ali su se u taj proces ubacivale idejne struje izrazitih tehnokratsko-upravljačkih tendencija i malograđanske stihije, koje podstiču monopolizam i grupašenje.

Kulturno stvaralaštvo je dugo, a to je i danas još prisutno, „tretirano kao „sektor opšte potrošnje”, kao zasebna sfera, zatvorena u svoje okvire i u znatnoj meri odvojena od materijalne proizvodnje i drugih oblasti društvenog rada”. To je, svakako, otežavalo da se razmahnu stvaralačke inicijative i sposobnosti, da se smanji polje slobodnog dejstva pa da se i sama sloboda stvaralaštva svede na formalnost. Kongres je u tom pogledu nedvosmisleno podržao dalju integraciju kulturnog stvaralaštva sa udruženim radom insistirajući na interesnim zajednicama kao na najefikasnijim formama takvog povezivanja. Samo udruženi rad može da obezbedi uslove slobodi stvaralaštva jer samo on stvara materijalnu osnovu koja nije rezultat fiskalnog zahvata u višak rada nego dobrovoljno i svesno udruživanje sredstava. „Samoupravne interesne zajednice, kaže se u referatu, treba da postanu najvažnije mjesto, a samoupravno sporazumijevanje i društveno dogovaranje dominantan način zajedničkog i ravnopravnog odlučivanja o programima i prioritetskim problemjima razvoja obrazovanja, nauke i kulture, o izvorima, obimu i načinu raspolaganja sredstvima namijenjenim za ostvarivanje onog što je dogovoreno.”

Pitanje slobode stvaralaštva nije doktrinarno pitanje. Za njega je u prvom redu suštinski zainteresovana radnička klasa, jer „stvaralačke slobode nisu neko posebno pravo i privilegija samo uske sfere tzv. vrhunskog stvaralaštva. Nisu samo u interesu umjetnika, naučnih, teorijskih i kulturnih radnika. One su neophodna potreba svih oblasti društvenog rada i stvaranja. Znače bitan elemenat oslobađanja rada i čovjekove ličnosti. One su svojevrstne samoj prirodi samoupravnih socijalističkih odnosa, koji zahtijevaju i podstiču razvijanje stvaralačkih dimenzija rada i stvaralaštvo radnog čovjeka”.

Savez komunista ne sme „mirovati”, on mora podsticati sva ona „smjela i kritična istraživa-

nja u umjetnosti, kulturnom životu, nauci i teoriji koja se kreću u horizontu naše revolucije, samoupravnog socijalizma i socijalističkog humanizma". Otuda će se Savez komunista, ističe se u uvodnom referatu, „suprotstavljati tendencijama svođenja umjetničkog i naučnog stvaralaštva na ideologiju, na političku propagandu, arbitriranje političkih struktura u stvarima kulturnog, teorijskog, naučnog i stručnog stvaralaštva i ozvaničavanja, odnosno favorizovanja bilo koje škole i oblika umjetničkog istraživanja”.

Ovako jasna opredeljenja Saveza komunista ne mogu a da ne utiču na ukupna društvena kretanja i odnose, ne mogu a da ne podstaknu svakog stvaraoca pojedinačno i da bitno utiču na stvaralačku atmosferu uopšte.

Složenost kulturnog stvaralaštva, njegova isprepletenost sa ostalim oblastima društvenog rada i stvaranja zahteva stalno kritičko osvetljavanje i preispitivanje prakse i njenih rezultata. U tome veliki značaj ima marksistička misao i teorija, a posebno marksistička kritika. O tome je drug Tito na Kongresu rekao sledeće: „Marksistička misao i kritika moraju, takođe, da postanu snažno idejno oružje našeg društva i kulture u svim oblastima — od pronalazaštva i racionalizatorstva u materijalnoj proizvodnji do rada na reformi našeg obrazovnog sistema, razvijanja naučnog i umjetničkog stvaralaštva.”

Osposobljavanje marksističke teorije i kritike za svakodnevnu akciju jedna je od kongresnih poruka i trajni zadatak svih stvaralaca. Marksizam je živa teorija i smislen je jedino ako se svakodnevno proverava i potvrđuje u praksi. Uostalom, ni jedna teorija, a posebno marksistička, ne mogu biti žive bez prakse, kao što se ni praksa, naročito revolucionarna, ne može razvijati bez teorije. U uvodnom referatu o ovome se govori sledeće: „U razvoju marksističke teorijske misli, kao i u našoj društvenoj praksi, ostvarivan je živi kontinuitet”. Međutim, taj kontinuitet je bivao i prekidan da bi se posle 21. sednice Predsedništva SKJ i Pisma povelu odlučnija akcija na suzbijanju svih onih tendencija i pokreta koji su vršili pritisak na marksističku teoriju i marksistička opredeljenja u kulturi i nauci.

Osporavanje marksizma dolazilo je od strane tehnokratizma koji se sve više osamostaljiavao kao ekonomska i društvena snaga, jer mu odgovara liberalizam kao ideologija, način mišljenja i društvenog ponašanja. „Hvatajući korijene i u redovima Saveza komunista, liberalizam je značio napuštanje klasne pozicije i široko otvorio vrata svim antisocijalističkim ideologijama, u-

ključujući i kontrarevolucionarne nasrtaje na tekovine naše revolucije."

Drugi vid osporavanja marksizma ogledao se u relativiziranju njegove suštine. „Pojednostavljeno rečeno, bilo je dovoljno da se neki pojedinac ili grupa pozivaju na marksizam i deklariraju kao marksisti, pa da se pod firmom marksizma, infiltriraju koncepcije i gledišta koja su tuđa i suprotna marksizmu — od anarhističkih i utopijskih pogleda, do egzistencijalističkih, funkcionalističkih, strukturalističkih i drugih građanskih, tehnokratskih i dogmatskih orijentacija."

Očigledno je da i u teoriji i u praksi predstoji stalno potvrđivanje marksizma. Progresivne društvene snage moraju se neprestano suprotstavljati svakom reakcionarnom pokušaju da društvene tokove zaustave i posumnjaju u ispravnost društvenog razvoja i idejnu svest revolucionarnih subjekata. Marksizam je živ ukoliko je teorijska osnova pokreta za socijalističko samoupravljanje i oslobođenje čoveka od najamnog odnosa. U tom cilju moraju se razvijati sve oblasti društvene nadgradnje, a kulturno stvaralaštvo u tome ne sme da zaostaje. Novi Ustav i Deseti kongres garantuju sigurnost kulturnom stvaralaštvu počev od materijalne baze do slobodnog razvoja misli i ideja.

Da bi se kultura nesmetano razvijala mora se voditi računa o nekoliko pitanja. U prvom redu mora se imati na umu klasna suština kulturnog stvaralaštva. U tom smislu „Savez komunista se mora odlučno opredeljavati i istrajno zalagati za kompletno shvatanje i razvijanje kulture kao sadržine i načina života radnih ljudi." Drugo, kad je reč o kulturnom stvaralaštvu mora se voditi računa o ravnopravnosti naroda i narodnosti što je u dosadašnjoj praksi „dobilo dosljednu potvrdu i primjenu u slobodnom, intenzivnom i svestranom razvoju nacionalnih kultura". Kultura mora biti još više koheziona snaga u jačanju bratstva i jedinstva, zblizavanju naroda i narodnosti, građenju zajedništva i socijalističke solidarnosti.

Kongresna rezolucija otuda i nalaže da su komunisti, svuda gde rade i deluju, obaveznj „nastaviti odlučnu, beskompromisnu i sasvim konkretnu borbu protiv svih vidova nacionalizma u kulturi, bilo da se oni ispoljavaju u nametanju kulturne supremacije i u drugim varijantama hegemonističkih i paternalističkih pretenzija u odnosu na kulture drugih naroda i narodnosti ili u obliku veštačkih ograđivanja, začaurivanja i zatvaranja u sopstvene nacionalne okvire". Borba protiv nacionalne uskogrudosti ili protiv nacionalne naduvenosti mora biti i odlučna i jedinstvena.

Značaj kongresnih dokumenata za kulturni razvoj je ogroman. Njima je obezbeđena osnova za dalje kulturne tokove, za kulturnu akciju. Sa Kongresom se završava veoma plodna debata koja sa diskusijom o Ustavu predstavlja stvaralački dijalog ispunjen bogatim i originalnim sadržajem, a istovremeno započinje novo razdoblje u kojem svi, a naročito komunisti, moraju uložiti ogroman napor, sve snage da se dogovoreno i utvrđeno realizuje, učini životom. Debata koja je vođena odlikuje se i time što u njoj ima udela i radnička klasa kao stvaralačka snaga. Otuda i u Ustavu i u kongresnim dokumentima nije samo izražen interes radničke klase nego je po prvi put sama radnička klasa uzela učešća u formulisanju tog interesa. Ovakav proces može se odigravati samo u društvu zasnovanom na samoupravnim socijalističkim odnosima koji svojom suštinom omogućavaju i obezbeđuju oslobađanje radničke klase stvarajući za to optimalne ekonomske, socijalne i političke uslove.

Sledi nekoliko izlaganja u Komisiji za nauku, obrazovanje i kulturu Desetog kongresa SKJ u kojima se bliže govori o kulturnom stvaralaštvu i kulturnoj politici u nas.

SRETEN ASANOVIĆ

Kultura ovog društva, društva socijalističkog i samoupravnog, društva ravnih i jednakih, u prkos i naspram građanske tendenciozne nonšalanse i nacionalne mitomanije, kao i dogmatskog straha od slobode, gradi se i obnavlja u ovom vremenu i prostoru danas i sutra, vrednostima koje su nastajale i u prošlim vremenima i u prostorima ali koje su vredne i potrebne za ovo naše danas i naše opet, podrazumevajući da sinteze tvorimo mi, da one iskazuju našu ideju života ostajući kao živi biljeg za one koji dolaze posle nas. Ta i takva kultura asimilira u sebe i tradicije, onu živu žicu vrednosti, nemirni vratak duhovnoga i materijalnoga života koji znači i zrači i poslije svojega davnoga trenutka.

U stvaralačkom preispitivanju i oživljavanju i umnožavanju kulturnih vrijednosti prošlosti, u njihovom prožimanju i utapanju u nove suštine koje hoćemo na sliku i priliku slobodnog cjelovitog čoveka, moramo ne samo kritički objasniti goleme moralne i intelektualne krize u koje smo bili do grla zagazili, već se kao društvo moramo osiguravati od njihovog obnavljanja i ponavljanja jer duh iz boce, duh građanske tradicije i „ideološkog srednjovekovlja“ udara u tanku žicu domoljubne isključivosti izuzetne i samo svoje prošlosti i kulture mimo i iznad drugih, uspešno se povezujući sa novim dogmatskim birokratskim nasledem.

U sprezi građanskog i birokratskog lako nastane pogodna klima za nadmetanje i nadgornjavanje u umjetničkim djelima na oko dobroćudno i bezopasno, ali i obilato i zloćudno, zadime kadijone cara Samuila, misterioznog Bodina, mirotočivog Nemanje, preblagog Tomislava, moćnog viteza Sama i Tvrtka bosanskoga kralja, pa feudalizam o kome kao marksisti znamo šta je, o kome je u opštim partijama iz istorije, prije nego što svako dođe u zabran svoje domaje, takođe sve podnošljivo objašnjeno, taj, dakle, feudalizam primenjen na nacionalnu vlastelu bilo kojeg od naših naroda izgleda kao jedno idealno društveno uređenje u kome zemaljski raj, plemenitih gospođa i ritera, svetaca, oceubica i naslednica što narode nose u miraz, izgleda kao hanan gde puk u blaženome miru pase po poljanama gospodnjim. Do ponovnog prizivanja i prikazivanja duhova prošlosti davno umrlih ili razvlašćenih društvenih i ekonomskih ustrojstava, neminovno će dolaziti i zbog toga što se kultura u nekim svojim vidovima još uvek ispoljava kao kultura građanske klase, dok se mi sami, ne rijetko, u vrednovanju njenih pojavnih oblika kretanja i rezultata ponašamo po ustaljenom sistemu vrednosti nasleđenom od građanskog društva a da nam nije uvek tuđa ni dogmatska viša potreba za strogo kontrolisanim redom stvari, što zajedno veoma uspešno koegzistira.

Predstoji nam, zato, u ime novog i samoupravljačkog preispitivanje mjerila o nauci i umjetnosti, obrazovanju i kulturi uopšte, estetici i oblicima i medijima iskazivanja kulture i stvaralaštva. Kao svjesni pripadnici i graditelji socijalističkog društva, društva koje napušta privatnu svojinu i što je najbitnije, koje je samoupravno i samoupravljačko, mi smo obavezni da se zalažemo za kulturu koja će biti izraz i integralni dio tih novih odnosa, a njeni rezultati i njena traganja iznad i ispred dnevnog trenutka i dnevne potrebe, a ne da negujemo vrijednosti starog društva i prevaziđenih mjerila i mentaliteta. Tako ni naša tradicija, životvorni dio kulture ovog vremena i ovog društva, vrijednost što zrači i utiče, nije i ne može biti ropska, feudalna kapitalistička tradicija, nasleđe patricija, barona i fabrikanta — naša je tradicija tradicija pobunjenih robova, Gupčevih kmetova, komunara i proletera; naše nasleđe, djela koja su pomjerala i pokretala ustajalu lokvu spokojstva sitih, osrednjih i ogrezlih u zločinu i iskorišćavanju potlačenih; naša je tradicija misao i vrijednost onih što su budili savjest i svijest čovečanstva svojom umjetnošću i svojom naukom, tradicija mislilaca što gorješe na lomačama i gnjiše u tamnicama. Ovo, naravno, ne dovodi u pitanje sve prave humanističke vrijednosti umjetnosti i stvaralaštva uopšte, bez obzira na njihovo porijeklo i vrijeme nastanka.

Dužni smo za to da djelujemo u ovom vremenu, misleći na njega i na budućnost, da mislimo o idejno-estetskim kriterijima koji podrazumijevaju angažovanost kao stvaralačko afirmisanje ideja koje su u osnovi morala i ideologije našeg društva, da djelujemo kao stvaraoci zajednice koja svojim djelima afirmiše svoju ideju života.

OSKAR DAVIČO

Svet u kome živimo, to je svet koji hoćemo da promenimo u duhu savremenih potreba, ideala i slobode. Podaci koje je izneo drug Veljko Vlahović, da je u vreme Marksa dva miliona ljudi stvorilo radničku klasu planete, dok je 1970. bilo preko 250 miliona pripadnika radničke klase, više su nego li impresivni.

Ako je radnička klasa brojčano porasla, za stotinu puta, njen standard za desetak puta, ne znači da su se njeni emancipatorski ciljevi promenili, ili da su se prilike na frontu klasnih borbi suštinski izmenile, da je klasna borba prestala. Lukav je i svirep buržoaski svet; buržoazija se služi svim sredstvima da bi obezbedila svoje privilegije. Klasni protivnici se ne biraju kao ideali.

Društvene pozicije svakog od nas u proizvodnji, kao i samosvest koja proističe iz te činjenice, kao i iz činjenice saznanja, određiće, u krajnjoj liniji, i naše ukuse, ali i naše protivnike koje će oni dovesti pred nas, bez potrebe za dijaboličkim crtanjem protivnika.

Uzalud bi ma ko od nas pokušao da u svom čovekoljublju prijateljuje sa klasnim neprijateljem. Uzalud bih ja, u želji da ga ne povredim, iznosio svoje programske teze tako kao da govorim isključivo o onom za šta sam, a ne i o onom protiv čega sam.

Uzalud ću protivniku nuditi med i šećer, hleb i meso, uzalud ću mu pokušati čak i da objasnim prednosti mojih miroljubivih ideala izvučenih iz konteksta sporova i suprotstavljanja. Uzalud ću reći da sam za vertikalnog, slobodnog i gordog čoveka, oslobođenog svih osećanja, potištenosti, izgubljenosti i izmišljenih bogova i kraljeva nad njim.

Vrlo brzo će me neprijatelji udarcima, naučiti ko su oni, za šta su i da žele da perpetuiraju ropstva čijeg sam se lanca suštinski već bio oslobodio. Ne da nismo iskusili i te udarce i politiku tih shvatanja, što su omogućila da ti udarci pljusnu po nama. Uzalud, velim, pokušaji navinih da prijateljuju sa svakim, bez obzira na njegovo klasno opredeljenje, gledajući u svakom

čovjeku, nezavisno od njih, od opredeljenja, potencijalnog prijatelja.

Treba se pomiriti sa tim da svi prijateljevati u ovom svetu ne možemo. Ni ljudi iz domena kulture, po pravilu nisu politička deca. Oni su određeni i niko ko nam se ispoljio kao neprijatelj neće nam postati prijatelj, dokle god bude nauružan i u poziciji da iz svog oružja puca na nas. Otuda je više no važno razoružati protivnike, onemogućiti im da se služe oružjem protiv sistema koji im ga je, nehotice, svojim čovekoljubljem dao u ruke. Ne babarogujem i ne plašim, ali mislim na neke urednike naših izdavačkih kuća, na ljude postavljene na takve položaje odakle mogu itekako da deluju u najboljoj nameri, oslanjajući se na svoj ukus koji je klasno determinisan. To mi ne smemo da zaboravimo. Oni će između ponuđenih rukopisa, recimo 50, izabrati onih pet koji odgovaraju kriteristici njihovih ubedenja. Nek ništa oni ne učine namerno, iz želje da nam pakoste; subjektivno, oni mogu misliti ili hteti da misle da su lojalni socijalizmu čak. Ali, oni iskreno i apsolutno veruju, određeni buržoaskom ideologijom, pa sledstveno i akciologijom, da su pesme tradicionalističke po formi i sadržini, da su stihovi nacionalistički i religiozni — oni pravi, oni dobri, oni jedini koji su valjani. Objavljujući samo takve, doprinose da se kod mladih javi uverenje da takve pesme i treba pisati, jer se takve jedino i objavljuju. Nenaučeni u našim školama da se klasno suprotstave svemu što nije slobodarsko, oni će sledećih godina nuditi izdavačkim kućama zbirke snabdevene ideološkim shvatanjima u modi.

Mladi su prilagodljivi. Nije li pre neku godinu obaran student na ispitu koji je odgovarao da ne pravi razliku između starog i mladog Marksa. Na popravnim ispitima, sledećeg semestra, rekao je da vidj tu razliku. Ali danas toga više nema, nema nijednog mladića ili devojke, koji će to reći u brk profesoru. Oni su se prilagodili. Stari Marks ne valja, a onaj mladi je dobar. U Minhenu je, navešću vam jedan primer, odstranjen kao nepodoban sa Akademije likovnih umetnosti, profesor Bojs, čuveni skulptor, likovni teoretičar, urednik časopisa novih likovnih tendencija. Ne znam u čemu je njegova nepodobnost bila, ali znam da se oko političke i anfanteriblovske nepodobnosti nekolicine naših profesora, ne skulpture, nego filozofije, pašti ovo društvo već skoro 10 godina. Ne znači da je iko u ovom našem sistemu vrednosti zato da se bilo kome od njih oduzme hleb, ali ko deluje u nastavi sa klasno suprotnih, antisocijalističkih, antisamoupravnih pozicija, ne bi smeo da ostane, po mom mišljenju, vaspitač. Van ovog za nas društva nema više. Ima za te ljude mo-

gućnosti zaposlenja na mestima gde će moći da se bolje koriste vrline njih kao stručnjaka.

Ali, onima koji nasuprot svemu velikom i dobrom, za ovih 30 godina urađenog kod nas, uče mlade da u ovoj stvarnosti vide samo društvene propuste i greške, pa čak niti to, nego ih poučavaju kako da ospore vrednosti i onog značajnog, a ostvarivanog na putu čovekove emancipacije, ne bi trebalo da bude mesta uz pedagogiju. To spada u samoodbrambena prava svake zajednice, svakog pojedinca koji poštuje sebe, ali i kad to ne bi tako bilo, ne znači da bi ova zajednica, neizazvano osporavana, na granicama svojim imala pravo da sebi namiče omču na vrat i dovodi u pitanje sve veliko i značajno što su donele 30 godina socijalističke slobode.

Osporavanje tih naših realnosti sa pseudolevih i drugih pozicija, kritičkih isključivo, prema onome što postoji u socijalizmu, pozicija koje su buržoaske, nije jedino. I sa dogmatskih pozicija poriču se i rezultati i slobodarski ideali našeg socijalizma. Pa ipak, i to treba da nas učvrsti u uverenju da jedina alternativa buržoaskom prisustvu u oblasti naše kulture ne predstavlja koncept socijalizma što administrativno ingeriše u sve.

Borba protiv dogmatizma latentno egzistira kod nas, no koji se povremeno i budi da bismo opet bili prinuđeni da ga uspavamo. Ne treba nijednog trenutka da doprinese da zaboravimo opasnost od dejstva buržoaskih ideologija, čak i pod rafiniranom i lukavom maskom parole kakva je bila ona o kraju svih ideologija, dakako o kraju socijalističke ideologije prvo, jer ta teza ne pretenduje da postoji i buržoaska ideologija.

STEVAN MAJSTORVIĆ

Pre 21. sednice i Pisma, kao što je poznato, došle su do izražaja tendencije zatvaranja nacionalnih kultura, slabljenja njihovih kontakata i formalizovanja međusobne saradnje. U izvesnim slučajevima u tim kontaktima je dolazilo do oživljavanja antagonizama na osnovama građanskog pogleda na svet i njegovih idejnih pristupa koji su ugrožavali socijalističke principe na kojima se zasniva naša samoupravna zajednica. U tom razdoblju ispoljavali su se i ignorantski i nacionalistički stavovi prema drugim nacionalnim kulturama, posebno kulturama manjih naroda i narodnosti. To se ogledalo u hipertrofiranju sopstvenih kulturnih dostignuća, na jednoj strani, i potcenjivanju dostignuća drugih kultura, na drugoj. Oni koji bi u sopstvenoj kulturnoj sredini podigli glas protiv takvih pojava bili su izlagani pritisku, a u

nekim slučajevima čak i intelektualnoj ekshumaciji.

Iako svi koreni ovih pojava nisu otklonjeni, ipak je odlučna akcija Saveza komunista posle 21. sednice uspela da u dobroj meri suzbije ove pojave. Promenjena društvena klima omogućava nam danas da na međunacionalnu kulturnu saradnju gledamo sa mnogo više odgovornosti i kritičnosti, a isto tako i sa jasnijim saznanjima o razvojnim perspektivama i potrebama. Globalna ocena saradnje nacionalnih kultura mogla bi, međutim, i pored ovih pojava da bude pozitivna i potvrđena argumentima. Doista su u svetu retke višenacionalne zajednice u kojima se ispoljava toliki stepen slobode i ravnopravnosti naroda i nacionalnih kultura koliki se ispoljava u našoj zemlji. To je, bez sumnje, velika zasluga Saveza komunista Jugoslavije. Mi smo na ovom Kongresu čuli opservaciju druga Vlahovića da je naš vlastiti unutrašnji internacionalizam osnova i potvrda našeg spoljnjeg internacionalizma. U tom pogledu mogli bismo da kažemo — a to u raznim prilikama i konstatuju ljudi u drugim zemljama koji o ovome mogu kompetentno da sude — da je primer samoupravne socijalističke Jugoslavije ohrabrujući i da predstavlja presedan koji bi mogao da bude od značaja za budućnost sveta.

Ali, odmah ću da dodam da ova globalna ocena ima relativno značenje. Imam u vidu ono šta se sve može i šta je preko potrebno uraditi u ostvarivanju novog kvaliteta u međunacionalnoj kulturnoj saradnji — čemu je samoupravljanje sa svojim klasnim karakterom dalo vizu — a ne samo ono što je postignuto. Ta mera naših mogućnosti i stvarnih potreba je isto toliko relevantna, ako ne i relevantnija, od poređenja sa drugim višenacionalnim zajednicama. Moje kritičke opservacije o međunacionalnoj kulturnoj saradnji zasnivaju se na ovakvom pristupu. Pomenio sam kvantitet te saradnje a sada ću se osvrnuti na njenu kvalitativnu stranu. Postoji opasnost da naše potrebe za intenzivnijim i širim prožimanjem i saradnjom nacionalnih kultura budu zamagljeni ciframa, statističkim i izveštajnim podacima i da nas to ispuni samoza-dovoljstvom i na taj način potisne u drugi plan živi smisao te saradnje, tj. da se izgube iz vida dublji razlozi kojima ona treba da se rukovodi i inspiriše: socijalistička i samoupravna socijalna, moralna i duhovna solidarnost, kvalitet novih kulturnih i društvenih potreba kao i identičnost društvenih ciljeva. Dakle, duh i smisao naše istorijske i današnje povezanosti i osnova našeg zajedništva koje nacionalne kulture treba pre svega da izraze.

Imamo u našim razvijenijim kulturnim centrima izdavačka preduzeća sa velikim kapacitetima.

razvijenu i uticajnu štampu i periodiku, TV i radio mrežu, muzičke, scenske i likovne institucije i kulturne organizacije preko kojih se ostvaruje komuniciranje i informisanje o kulturnim zbivanjima. Naše su mogućnosti u tom pogledu iz godine u godinu sve veće, pa ipak, verujem da ćete se sa mnom složiti, čak ni ova minimalna potreba se ne zadovoljava u potpunosti tako da s razlogom konstatujemo da smo kojiput bolje obavješteni o kulturnim događajima i kretanjima u stranim zemljama nego u svojoj sopstvenoj. Razume se, ne radi se samo o registrowanju kulturnih događaja, nego o odnosu koji bi odgovarao moralnim i društvenim osnovama naše zajednice kao i živim potrebama nacionalnih kultura. Mislim na kreativno otkrivanje, sa intelektualnom strasti, najdubljih vrednosti jedne nacionalne kulture od strane predstavnika druge, ili drugih nacionalnih kultura. Mi smo sada došli do takvih pitanja, jer se razvojem samoupravljanja kod nas otvara nova perspektiva u saradnji nacionalnih kultura. Ne treba, mislim, pri tom podsećati koliko je stvaralačko otkrivanje i usvajanje vrednosti drugih nacionalnih kultura u interesu svoje sopstvene koja se u takvim kontaktima i sama oploduje i nalazi mogućnost sopstvene provere, nova duhovna zadovoljstva kao i nove podsticaje stvaralačkoj imaginaciji.

Morali bismo, kako se meni čini, da konstatujemo da takvom pristupu međunacionalnoj i kulturnoj saradnji nismo davali, i još uvek ne dajemo, dovoljnu podršku. I više od toga, ovaj prostor je u većini slučajeva prepušten onima kojima marksistička stvaralačka misao nije polazište i inspiracija, nego manje-više prikriveni, ili čak otvoreni građanski estetički pozitivizam u spoju sa nacionalističkom uskogrudošću. To su, kako je nedavno komentarisao dr S. Šuvar, ograničenosti naših vidokruga koje, kako on navodi, deluju na formiranje profila vidovdanskih i domagojevsko-klerikalnih intelektualaca koji se međusobno svađaju kao nacionalisti, a kada se uzajamno interesuju za kulture drugog naroda, onda to čine samo da bi otkrili kakvih tamo ima afera i incidenata, kao i koliko je tamo nacionalista na broju. Marksistička revalorizacija prošlosti i marksistička evaluacija umetničkih ostvarenja i kulturnih zbivanja je posao koji nam tek predstoji. Još uvek smo na početku obnove marksističke kritičke misli, a u pojedinim oblastima kulture koju uzimamo u najširem smislu, čak ni to. Možda sam prestrog u ovakvom sudu, ali verujem da jasna svest o zadacima koji nam predstoje kao i akcionom programu koji bi iz nje proizilazio moraju da imaju u ovom trenutku prednost nad taktičkim ublažavanjima i mogućim iluzijama o stanju stvari kao i stvarnom stanju duhova. Ako ne tumačim

pogrešno političko psihološki trenutak u našoj intelektualnoj klimi — a verujem da se u tome ne varam — već smo uveliko zasićeni i već su dotužala ta stereotipna i kreativno jalova interpretiranja prošlosti koja umesto novih pogleda donose samo sumorno ponavljanje nacionalističkih i građanskih pristupa i zaključaka. Odsustvuje doista živa misao i istraživačka strast koji bi zamenili stereotipizaciju duha. Pogledajte, na primer časopise, književne i druge koji godinama izlaze s pravom građanstva, koje društvo plaća i koji formalno zadovoljavaju neku više rutinsku i po smislu nejasnu nego živu potrebu, i koji uprkos tome slove kao izrazi „više” stvaralačke svesti. U njima nema nemira i intelektualnih provokacija, nema novih i smelih otkrića, nema svežeg daha i ideja. Ako vam je dužnost da ih pratite a ovde je prisutan jedan deo takvih — ne ostaje vam drugo nego da ih, tako akademizirane i nezanimljive, preletite začas i ponovo se, po ko zna koji put, uverite da u njima stvaralačkih i marksističkih „min njet”, tj. da se stereotipnost duha toliko legalizovala da je postala normalno stanje stvari. Po neku varnicu, doduše, tu i tamo nađete, ali to je isuviše mala nadoknada za trud a još manja za uložena društvena sredstva tako da na kraju ne možete da mimoidete pitanje čemu oni u stvari služe.

To se, naravno, odražava i na odnose među nacionalnim kulturama koje sam uzeo za temu svog izlaganja. Da ne bih ostao na uopštenim opservacijama, koje su, kao što je poznato, u kontekstu naših kulturnih prilika mnogo više izraz duhovnog i političkog neutralizma nego učtivosti, navešću konkretne primere. Prevodilac koji, na primer, prevodi Getea, Šekspira ili Beketa ima danas šanse da u jednoj nacionalnoj kulturi dobije priznanje u vidu republičkih ili lokalnih nagrada a onaj koji dugogodišnje prati neku od jugoslovenskih nacionalnih literatura i otkriva kulturi kojoj pripada vrednosti te literature — te šanse nema, ili ih ima samo po izuzetku. Takođe su retki primeri da jedan stvaralac, pripadnik neke nacionalne kulture a čiji je posredan ili neposredan doprinos razvoju druge nacionalne kulture nesumnjiv i značajan, dobije priznanje u drugim kulturnim centrima. Ima tu još dosta uskog gledanja i lokalizma, insistiranja na tome ko kome pripada i odakle je, dakle, intelektualne uskogrudosti. Novosadski Forum je, na primer, dugogodišnjim trudom uspeo da veoma dobro prezentuje sve jugoslovenske literature u Mađarskoj i da dobrom i značajkom selekcijom da doprinos upoznavanju naših suseda sa srpskom literaturom, današnjom kao i onom iz prošlog veka, zatim sa slovenačkom, hrvatskom, makedonskom. Taj trud, međutim, bar koliko je meni poznato, nije dobio nikakvo od-

govarajuće priznanje i podršku iako je on bez sumnje od velikog značaja za pomenute nacionalne kulture. Forum je, takođe, veoma mnogo doprineo i upoznavanju savremene jugoslovenske literature od strane pripadnika mađarske narodnosti kod nas. Mogao bih navesti i primer kruševačke Bagdale, Struških večeri poezije u Makedoniji, kao i primere u drugim republikama — Sloveniji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori, ali ja ih neću posebno opisivati jer mi ovi nasumce uzeti primeri služe samo kao usputna ilustracija.

Navešću, dalje, makedonsku kulturu i kulture narodnosti — albanske, mađarske i druge. One su formalno ravnopravne sa ostalim našim kulturama u međusobnom komuniciranju, ali praktično ta ravnopravnost ne dolazi uvek do punog izražaja. Kao što znamo postoje još uvek sredine koje ne žele da priznaju činjenicu da postoji makedonska kultura kao i makedonska nacija kao i da one u samoupravnoj socijalističkoj Jugoslaviji doživljavaju dinamičan razvoj. Šta su sedna republika a i ostale nacionalne kulture i njeni predstavnici čine da u skladu sa principima socijalističke solidarnosti i zajedništva, humanističkim i internacionalističkim značenjem kulture kao i sa stanovišta naših stvarnih i širih kulturnih potreba pomognu makedonskoj kulturi da prevlada ova ignorisanja i afirmiše se u jugoslovenskoj kulturnoj javnosti a zatim preko nje, i uz njenu podršku, i u evropskoj i svetskoj? Lako ćemo se složiti da to nije, i da ne može da bude, samo stvar makedonske nacionalne i socijalističke kulture, ili kulture albanske, mađarske i drugih narodnosti, nego stvar čitave jugoslovenske socijalističke kulturne javnosti.

U pomenutim nacionalnim literaturama ima više prevodilaca i onih koji sistematski prate kulturne tokove i zbivanja u drugim kulturnim centrima — Beogradu, Zagrebu, Ljubljani — nego obrnuto, i to je jedan oblik faktičke neravnopravnosti u okviru formalne ravnopravnosti nacionalnih kultura. Imamo vrlo dobrih prevodilaca sa srpskohrvatskog i slovenačkog na albanski, mađarski, rumunski i jezike drugih narodnosti, ali vrlo malo obrnuto, ili ih uopšte nemamo. A bez toga nema, i ne može biti, pravog i dvosmernog kulturnog komuniciranja. Za sada postoje samo izolovani pokušaji da se ova praznina popuni.

Hteo bih da kažem nešto i o jednom manje vidljivom ali takođe prisutnom obliku zanemarivanja ravnopravnosti nacionalnih kultura. Pojedine nacionalne kulture, sa jačim i razvijenijim institucijama i mogućnostima dispersije i uticaja, mogu čak i kad se u međusobnim odnosi-

ma rukovode principima ravnopravnosti, da prigušuju razvoj kultura manjih naroda i narodnosti. Tu ne bismo mogli da prihvatimo formalnu ravnopravnost i mehanički reciprocitet, a još manje goli tržišni princip i komuniciranje koje se ostvaruje spontano i bez našeg socijalističkog i marksističkog uticanja. To nisu i ne mogu biti samo pitanja kultura manjih naroda i kultura narodnosti ka kojima su ti uticaji usmereni, i koje su za njih otvorene, što je sada preovlađujući pristup, a kojima preti opasnost da budu potisnute i provincijalizovane, nego bi morala da budu i aktuelna pitanja i onih nacionalnih kultura i sredina iz kojih ti uticaji dolaze. Kad je reč o literaturi, radiju, TV i štampi imam pre svega u vidu kod nas dominantno srpskohrvatsko jezičko područje. Sta se sa tog područja, u okviru jugoslovenske kulturne povezanosti i komuniciranja koje bi po pretpostavci moralo da bude dvosmerno, emituje manjim nacionalnim kulturama i kulturama narodnosti, kako se to reflektuje na te kulture i kakvo značenje za njih ima? Mi, doista, ne bismo imali prava da u UNESKU ili na Kebu, u Ženevi, pokrećemo ova pitanja u međunarodnim okvirima ako ih otvoreno, i u duhu samoupravne socijalističke uzajamnosti i razumevanja, sa svom odgovornošću i marksističkom kritičkom svesti ne pokrećemo i u svojoj sopstvenoj sredini. To su kvalitativno nova pitanja do kojih druge višenacionalne sredine još nisu stigle, i ko zna kada će stići, a koja razvoj samoupravljanja kod nas već danas čini neposredno aktuelnim.

Sve su to razlozi zbog kojih, ma koliko inače kvantitativni pokazatelji u međunacionalnoj kulturnoj saradnji bili impresivni, ne možemo kao komunisti biti zadovoljni sada preovlađujućim reprezentativnim, delegatskim, esnafskim, formalnim i manifestativnim oblicima saradnje kao i prostim registrovanjem kulturnih zbivanja i njihovim kvantitativnim bilansima koji mogu da zavaravaju. Naš senzibilitet ne bi smeo da se iscrpljuje u ekscenim slučajevima, kada nacionalistički ispadi, kao što je, na primer, nedavno bio u Srbiji slučaj sa mapom u „Kekecu” (koji je povredio čast i dostojanstvo ne samo makedonske kulture nego i srpske i onog njenog toka koji počinje od Svetozara Markovića i koji nema ništa zajedničko sa nacionalnim kulturama), pobuđuju naše reagovanje, nego bi morao da se proširi i na ovakve situacije. Ono što nam je sada neophodno i neposredno aktuelno — to je razrada jedne dugoročne perspektive kao i angažovanje svih kreativnih komunikatora međunacionalne kulturne saradnje na stalnom otkrivanju kvaliteta i vrednosti svake naše nacionalne kulture. A to, dozvolite mi da kažem, prevazilazi okvire nacionalnih, republičkih i pokrajinskih ili drugih ključe-

va i reciprociteta i podleže normama živih funkcija naših nacionalnih kultura u kojima se izražava svo bogatstvo varijeteta i raznovrsnosti kulturnih izraza i tradicija po kojima je, inače, naša zemlja poznata u svetu, i što čini bogatstvo našeg ukupnog kulturnog fonda. To je prava i inspirativna osnova stvaralačkog podsticanja naših nacionalnih kultura i njihovog međusobnog prožimanja u okviru samoupravnog socijalizma koji je njihov zajednički socijalni, idejni i moralni imenitelj. To podrazumeva ohrabrivanje najprogresivnijih duhova u svim našim nacionalnim kulturama koji su u stanju da, oslobođeni od građanskih i drugih stereotipa, misle dublje i šire i koji će doprineti svojim kreativnim posredovanjem da se, na primer, u Srbiji još više približe, vole i cene makedonska, slovenačka i hrvatska kultura i tradicija kao i kulture albanske, mađarske i drugih narodnosti — kao i obrnuto.

Mislím da bi SKJ — ovaj Kongres je mesto na kome to treba reći — morao da se založi za nove ideje i nove, dublje i raznovrsnije oblike međunacionalne kulturne saradnje.

Posebna je odgovornost na razvijenim kulturnim centrima i onim nacionalnim kulturama kojima su istorijski uslovi omogućili da se brže razvijaju. Oni ne mogu da prilaze saradnji sa drugim nacionalnim kulturama sa stanovišta formalnog i mehanicističkog reciprociteta, one imaju dublje moralne i socijalističke obaveze, jer su lansirna rampa za prepoznavanje i upoznavanje vrednosti tih kultura od strane jugoslovenske kulturne javnosti i preko nje dalje — evropske i svetske. U tom smislu borba protiv nacionalističke uskogrudosti i građanskih kulturnih i istorijskih mistifikacija, ma koliko se ove pojave inače specifično izražavale u pojedinim nacionalnim kulturama, predstavlja našu zajedničku borbu koja tek kao takva ima šanse na uspeh, jer izražava socijalističku intelektualnu solidarnost i stvarnu duhovnu povezanost.

Imam utisak da u dosadašnjoj saradnji nismo preovladali oblike reprezentativnosti i manifestativnosti, razmene predstavnika „kulturne“ birokratije, festivale, usko profesionalne kontakte kulturnih institucija i organizacija, jedan formalizam koji i kada je motivisan dobrim namerama — a u većini slučajeva on to i jeste — nije sve i nije ono što bi samoupravnoj socijalističkoj višenacionalnoj jugoslovenskoj zajednici bilo primereno. Još nekoliko reči, ako dozvolite. Mislím na mlade generacije. Trebalo bi da revidiramo udžbenike istorije i posebno kulturne istorije u kojima još uvek ima mnogo građanskih i nacionalističkih mistifikacija. To je opsežan i dugoročan posao, ali on se više ne može mimo-

laziti. Treba da više podstičemo stvaralačke kontakte i veze mladih, treba ozbiljno razmišljati o jednom predlogu koji je u susretu sa makedonskim kulturnim radnicima nedavno, ovde u Beogradu, izneo profesor dr Slobodan Marković — da u školske programe unesemo i nastavu makedonskog i slovenačkog jezika ako ne sa ambicijama da daci nauče te jugoslovenske jezike, ono bar da steknu osnovna znanja i da mogu da čitaju. Treba, takođe, da sada dominirajući oblik kulturnih kontakata preko delegacija kulturnih radnika i profesionalaca proširujemo i na kontakte radnika kao i ljudi sa sela, dakle kroz udruženi rad. Bilo bi potrebno isto tako da i međunarodnu kulturnu saradnju i njene postojeće forme kritički preispitamo i u saradnji i dogovoru, u duhu socijalističke uzajamnosti, određujemo zadatke i prioritete. Tu, kao što je poznato, ima dosta neusklađenosti pa čak i direktnih antagonizama i konkurentskih odnosa. Zatim, treba da još više stimulišemo neposredno povezivanje i saradnju kulturnih i umetničkih institucija i stvaralaca, jer je to u zajedničkom interesu svih nacionalnih kultura.

Mislim da, takođe, treba preispitati i postojeće jugoslovenske organizacije kao što su Zajednica kulturno-prosvetnih organizacija Jugoslavije, Nacionalna komisija za UNESCO i drugi. Oni su, po mome mišljenju, nedovoljno efikasni i još uvek nose pečat jedne loše shvaćene decentralizacije, koja se nije odvijala paralelno sa širokim samoupravnim povezivanjem, dakle „demontaže federacije”, jer je njihov rad fragmentaran i nedovoljno samoupravno usklađen i dobrim delom se svodi na formalnu reprezentativnost a ponekad u praktičnoj organizaciji i metodima delovanja sadrži u sebi povode nepotrebnog konfrontiranja i netolerantnosti. Karakter tih organizacija (a i drugih, kao što su razni umetnički savezi, federalni zavodi i institucije) je zastareo i više sputava nego što podstiče nove inicijative i zadovoljava nove i aktuelne potrebe. Razume se da mi ne pada na um da preporučujem nov oblik centralizacije, nego nove i efikasnije oblike samoupravnog socijalističkog dogovaranja. Najzad, treba povezati i naučno istraživačke ustanove koje se bave proučavanjem kulturnog razvoja i kulturnih pojava. Po mome mišljenju bilo bi dobro ako bi one zajednički izradile jednu studiju o međunacionalnoj kulturnoj saradnji.

Društvena, a sa njom i kulturna klima, su se izmenile što bi međunacionalnoj kulturnoj saradnji moglo da da nove impulse. Savez komunista treba da bude nosilac inicijative da ta saradnja dobije bogatije oblike i sadržaje u skladu sa duhom i karakterom naše samoupravne zajednice i njenom klasnom suštinom, uz

puno poštovanje specifičnosti nacionalnih kultura i stvaranje uslova za razvijanje i potvrđivanje njihove ne samo formalne nego i suštinske ravnopravnosti.

Dr STIPE ŠUVAR

Naše robovanje u duhovnoj zaostavštini i prošlosti još je golemo i to je za mene prvorazredni fakat kad se radi o zadacima tzv. idejne borbe danas u svojoj širini na svim poprištima duhovne proizvodnje društva.

U našem duhovnom podneblju još su i te kako aktuelne inspiracije onim što bih nazvao srednjovekovno-građanskim fondom ideja koje formiraju prosječnu ljudsku svijest, nacionalnu svijest, svijest tzv. elitnog intelektualca ili, ako hoćete, često i svijest socijalističkog aktiviste, a raspon je toga fonda doista veliki od kosovskog mita, ili mita Zrinjskoga pa dalje, i sve do neizvijenog provincijalnog mentaliteta. Mi smo, na primjer, bili, kad je riječ o političkoj opasnosti od nacionalizma ili nacionalizama, ne govorim o Hrvatskoj već o Jugoslaviji, manje-više svi u istom položaju — da o njemu puno govorimo i da ga suzbijamo relativno oštrom političkom akcijom, a on je svakako jedna duhovna snaga, jedno stanje svijesti koje i sutra i prekosjutra može jače nastupiti ako mu razvoj našeg društva otvara veće pukotine. Kad je riječ o tome, bili smo ne tako davno zatečeni siromaštvom vlastitog saznanja i o naciji i nacionalističkom, pa i o razvoju naših nacija i nacionalnosti i u prošlosti i sadašnjosti. Nama se dugo činilo da tu i nema nekih problema i da je revolucija više-manje jednom te stvari riješila i da mi tekovine revolucije više-manje u tom čuvamo zaklinjanjem u parolu bratstva i jedinstva.

Pokazalo se da je nacionalizam ne samo duhovno vrlo žilav, živ, nego da je i da ostaje najpogodnija platforma svake političke kontrarevolucije. Pokazalo se i to da je nosilaca nacionalizma bilo i u Savezu komunista i da mnogi komunisti, bolje rečeno članovi Partije, nijesu uopšte ili nijesu bili imuni prema nacionalističkoj svijesti.

Naprосто, to je zato što marksisti nijesu u svojoj domenu obavili ni relativno mali dio posla koji bi morali obaviti da bi spriječili reprodukciju nacionalističke svijesti kao još masovne, prosječne svijesti.

Nije istina da je nacionalizam proizvod besprincipijelnih birokrata, racionalističke inteligencije, a da su radnici, seljaci, omladina prema njemu;

po pravilu, otpornici. Oni koji su povlašćeni, koji su elita, igraju, doduše, ulogu inicijatora buđenja nacionalizma, prenosnika, formulatora, advokata itd. Ali, nacionalizam kao duhovna snaga proizilazi i obnavlja se iz svega onoga što možemo imenovati negativnom duhovnom zaostavštinom prošlosti a, dakako, iz karaktera proizvodnih odnosa.

Něke naše najreprezentativnije kulturne institucije, i danas su više kao zatočenci duha malo-građanskog nacionalizma, kakav je možda bio opravdan i napredan u 19. stoljeću, nego kao ishodišta marksističke misli i duhovnog stvaralaštva.

Poslije oslobođenja u nas je učinjeno veoma mnogo na sređivanju, proučavanju, enciklopedijskoj obradi i čuvanju kulturne baštine, ali i relativno malo na njezinom preocjenjivanju, u duhu marksističkog pogleda na svijet.

Usudio bih se reći da su više učinili naši prijratni malobrojni marksisti nego legija naših današnjih socijalističkih sveučilišnih profesora i doktora nauka...

Nemam ništa protiv tvrdnji da naša inteligencija jeste i postaje u dalekom pretežnom dijelu socijalistička, dio radničke klase, što i sam izričem takve tvrdnje. Ali, čini se neospornim i to da društvena podjela rada još inteligenciju izdvaja iz neposrednih proizvođača materijalnih dobara i da su veliki dijelovi naše inteligencije još, kako svojim životnim pogledom, tako i ponašanjem prožete frakcionalističkim ponašanjem i cehovskim elitizmom i da to, ipak, daje pečat njihovom cjelokupnom društvenom angažovanju.

Možemo, na primjer, tvrditi da ozbiljnih političkih problema nema i da je ona konstruktivna i da se uključuje u proizvodnju, da sama sebe osjeća dijelom radničke klase. Ali, mogli bismo i u isto vrijeme reći da se ona još pretežno obrazuje odvojeno od svijeta rada i da zauzima stav tehnokratskog prosvjetitelja, da je privreda na tipičnim vrijednostima potrošačkog društva i da njezina konstruktivnost često znači i nešto drugo, apolitičnu lojalnost i apstinenciju društvenog angažmana i zbog relativno uskih društvenih vidokruga.

Možemo i na isti način rasuđivati i o komunističkoj humanističkoj inteligenciji, koja nam inače izgleda nekako malo sumnjiva zbog ovih ili onih „skretanja”. Ali, zar se ovdje još ne radi o poziciji tradicionalnog izopaćenika koji sebi štošta umišlja, pa se i proglašava intelektualnim proletarijatom, više po tome što se osjeća prikraćeno od nekoga, a manje se radi o tome da

je kod ovog dijela inteligencije doista dokinuta misijanska svijest i socijalna distanca prema radničkoj klasi.

Ne smijemo žmiriti pred činjenicom da se kod nas još reprodukuju i svetosavski i domadevsko-klerikalni duhovni protivnici kao i što se mnoge pojedinačne svijesti pretežno formiraju isključivo u horizontu građanskog tehnokratizma, primitivno-patrijarhalnog socijalizma ili, recimo, podaničke, najamničke podanosti birokratskom ili kakvom sličnom autoritetu.

Mi priželjkujemo da neprestana, bogata, svestrana marksistička duhovna produkcija, odnosno reproduciranje najnaprednije društvene svijesti skine tako neprozirne velove s raznih tokova naše suvremenosti i da se pretače u svakidaju borbenu i stvaralačku svijest. Marksov i Engelsovim nalazom te ideje postaju materijalna snaga kad ovladaju masama, ali još mnogi tradicionalni skupovi i kolotečine svijesti stvaraju mnoge duhovne orijentacije i ne samo da nijesu te duhovne orijentacije izložene marksističkim uplivima nego nijesu ni marksizmu savremenih konkurentnih građanskih gledanja, pripadaju predmarksističkom svijetu ideja, te im samo građansko prosvjetiteljstvo osamnaestog vijeka ostaje nedostižno. Detaljnija analiza stvaralaštva u društvenim naukama u raznim oblastima kulture i umjetnosti u nas pokazuje svu tu nagomilanost starih i prastarih ideja, koje čak održavaju živim i uticajnim i srednjovekovni duh i svijest i prenose ih na nove narastaje u socijalističkom društvu druge polovine devetnaestog vijeka.

Mi tu mislimo da ćemo stvari na duži rok izmijeniti ako o tome samo govorimo, a ne organizujemo, u svoj širini i dubini, duhovnu proizvodnju društva na revalorizaciji kulturne baštine i poražavanju ove svijesti iz prošlosti. Ja, recimo, zapažam da kod nas sve više bujaju žongleri marksističke frazeologije, a čini mi se, često se radi o onima koji misle da su našli alibi za svoju šterilnost, galameći na druge, po onom pravilu „držite lopova”.

Moramo biti oprezni prema navodnim marksistima koji danas izranjaju iz pomrčine i dižu svoj glas patosa i povike — evo mi smo tu, mi smo oni pravi, ali smo mi potisnuti, diskvalifikovani, onemogućeni. A, pogledajte ne njih, već njihova djela, pa ćete vidjeti da tih djela ili nema, ili da su to koještarije kojima se mogu, kad je riječ, na primjer, o obrazovanju studenata i učenika mladi više odbiti od marksizma, nego privući njemu. Ako bismo mogli, mi bismo morali zavesti jednu vrstu poreza i na svojevrsan marksistički šund koji se na toj osnovi stvara.

U protivnom, platićemo račun time što ćemo još više zaglušiti uši mladoj generaciji, u njihove glave utuviti tek neku osiromašenu dogmu, kanon, svojevrсни laringijsko-patetični katedorijalni aparat... Umjesto tog forsiranja frazeološkog pritiska u smislu marksizma, mi moramo i u smislu idejne borbe i u smislu organizacija duhovne produkcije društva mnogo stvari temeljitije, dublje i na širini uz puno angažovanje Saveza komunista postaviti.

Savez komunista u nas je u opštoj političkoj ofanzivi, pa i u idejnoj, ali ponavljam, moramo biti svjesni da se ne radi o kratkotrajnoj kampanji, već o mnogim stvarima koje moramo uporno rješavati na dugi rok, u ovoj borbi protiv stare društvene svijesti.

Dr ARIF TANOVIĆ

Kad je reč o odnosu Saveza komunista prema idejnosti i stvaralaštvu, idejnost shvatam kao opredeljenje na poziciji jedne o istorijskih klasa koje može biti progresivno i konzervativno zavise od položaja i perspektive borbe klasa.

Poznato je da opredeljenje na strani radničke klase ima epohalni, a ne dnevno-politički smisao i značaj. To nije i ne može biti puki praktizam ili neosmišljeni borbeni aktivizam. Takođe je poznato da je partijnost i disciplina u ponašanju, doslednost stava da pretpostavljaju demokratsku borbu mišljenja i na toj osnovi idejno jedinstvo kao pretpostavku stabilnosti idejne orijentacije. U tom smislu insistiranje na marksističkom stavu, kao i naučnoj kritici ostvarenog, jedna je od primarnih pretpostavki duhovnog života u cjelokupnosti životne prakse.

Stvaralaštvo kao pojam upotrebljavam, takođe, u najširem smislu, ne samo kao umjetničko, nego celovito, svestrano, raznovrsno kreiranje ljudskog predmetnog svijeta. Zapravo u strogom smislu riječi za pojam slobode stvaralaštva nisu ni potrebne dvije riječi, nego samo jedna, jer nema slobode bez stvaralaštva i obratno. Takođe sloboda ljudskog kreiranja nije i ne može biti ograničena, ukoliko nije uslovljena materijalnim sredstvima, ali sloboda zloupotrebe stvaralaštva bi morala biti ograničena, posebno ona koja je uperena protiv osnovnih principa ljudskog dostojanstva, odnosno društvenog poretka, kakav je naš koji čuva ostvarene slobode, koji čuva ostvarenu slobodu — stalno je proširuje i omogućuje rascvat stvaralaštva.

Pitanje se postavlja kako se može neprotivurječno insistirati prvo, na jedinstvu idejne opredeljenosti i naučne objektivnosti; drugo, na pre-

nošenju objektivnog znanja i odgajanja određenog cilja i treće, na prihvatanju tendencije umjetnosti i postizanju umjetničke istine.

Istorija i iskustvo svakako potvrđuju da su to neodvojive komponente svakog ljudskog kreativnog čina, koji ne može biti bez neke svrhe i smisla, bez opredjeljenja i poruke; čak i kad je u pitanju čista igra, ljudska djelatnost je motivirana i ima društvene posledice.

U svojoj praksi iskusili smo, posebno između dva kongresa, nekoliko za marksizam i za Savez komunista neprihvatljivih pristupa stvaralaštvu i inteligenciji. Prvo, to je poznati birokratski dogmatizam koji stvaralaštvu propisuje mjeru i smisao, sav ljudski duh svodi na jednu dimenziju, na jednu boju, najčešće sivu, kako je govorio Marks, određuje stil pjesniku i slikaru, metodu naučniku i kliširani sadržaj vaspitaču.

Ovaj pristup je defetistički i na kraju ljudski duh pretvara u siromašnog slugu moćnije birokratije i sve moćnije države. Taj metod je odavno prevaziđen u našoj praksi, ali se ne može reći da je iščezao, da se kao avet iznova ne pojavljuje i ne priziva svoje tzv. pravo na jedinu istinu, jedini metod, jedini put. Taj dogmatski pristup proizilazi iz etatističke materijalne pozicije i etatističkog mentaliteta u novim društvenim odnosima, ali on se iznova porađa u nerazvijenoj samoupravnoj društvenoj svijesti i nalazi hranu u primitivnim sredinama i zaostaloj društvenoj svijesti.

Demokratizovanje naših društvenih odnosa, jačanje socijalističke samoupravne društvene svijesti, vodiče dokidanju dogmatske zaostale društvene svijesti i birokratskog odnosa prema stvaralaštvu i inteligenciji.

Drugo, idejni neutralizam koji je zapravo drugo ime za građanski pozitivizam, a imao je podršku tehnokratije i odgovarao anarholiberalističkoj struji u društvu, čiji je uticaj dospeo i u našu partiju, teži da duhovne proizvode pretvori u robu, promjetnu vrijednost i na kraju osiromašuje misao i imaginaciju, jer ljudsku kreativnost kao svrhu pretvara u instrument, metod postaje sebi svrha, sadržaj se žrtvuje za račun forme, cilj se podređuje sredstvu. Kada takav pristup stvaralaštvu i inteligenciji postaje dominantan, onda se tolerišu sve idejne struje, pa i nacional-šovinizam, jer se tolerišu svi društveni interesi, pa i interesi preživjelih eksploatatorskih klasa. Interesi svi oni koji ne ugrožavaju pozicije otuđenog kapitala, osamostaljene finansijske moći, koja manipuliše društvenim sredstvima, pa i tzv. ljudskim faktorom, no i

zato tehnokratiji, principijelna marksistička ideologija predstavlja smetnju, pa je želi da ras-tvori u pluralizmu ideja i u neprincipijelnostima građanske svijesti. Otuda odsustvo pouzdanih kriterija uprošćenih vrijednosti, pojava šunda, crnog vala, komunističke kritike stvarnih vri-jednosti, preispitivanja, a zapravo dovođenja u sumnju nesumnjivih vrijednosti revolucije i so-cijalističke orijentacije društva.

Treći pristup bi mogli nazvati prakticističkim. U pitanju je više stav koji potcenjuje stvaralaštvo i njegov humani značaj, koji potcenjuje marksističku revolucionarnu teoriju, kao neizostavni uslov revolucionarne prakse, ne pridaje značaj duhovnim vrednostima i krajnjim ciljevima socijalizma, ne brine o idejnom uzdizanju boraca za socijalizam, malo veruje u idejnu borbu a previše u organizacioni prakticizam i administrativne mjere. To je onaj mentalitet koji teži da sve stvaralaštvo podredi svakodnevni, apologiji dnevne politike u jednom trenutku trajanja, u jednoj akciji u lancu revolucionarnog kretanja.

Četvrto, evidentan je pristup koji se deklarise kao reakcija na sve prethodne, a koji je već iskazan kao radikalna kritička pozicija apstraktnog humanizma koja u svojoj bespoštednosti u kritici i ekstremizmu u društveno-političkoj akciji negira sav pređeni put revolucionarnog preobražaja društva, sve postignuto i vrijedno — pa logično završava u nihilizmu i u svom ctuđenju od društvene prakse i revolucionarne br-bbe Saveza komunista.

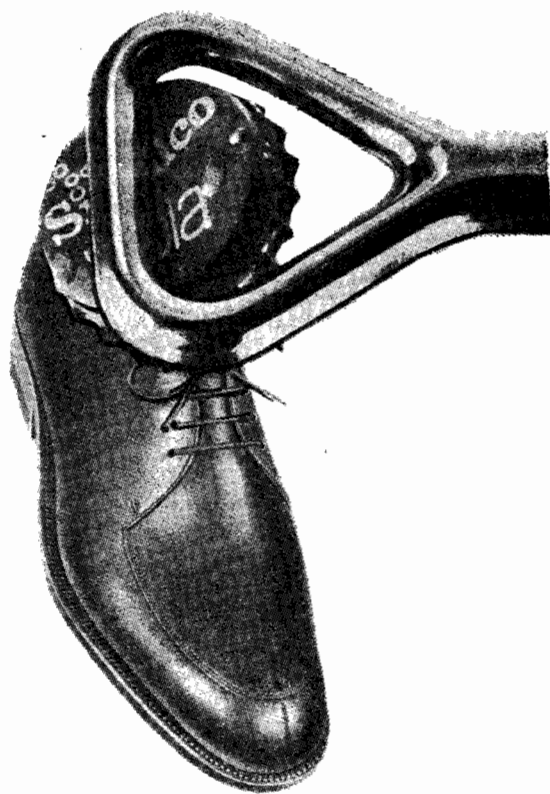
Promašaj ove pozicije potvrđuje se, konačno. u odsustvu ma koje ideje koja bi nudila društvu progresivne odgovore na stvarne protivurečno-sti i probleme razvoja samoupravnog socijali-stičkog društva. Odbacujući ove i druge pozicije Savez komunista može ponosno da ide svojim putem, da iznova afirmiše poznate stavove iz svog Programa i platforme. On može da potvr-di i na ovom Kongresu svoj princip slobode stvaralaštva, razvijanja teorijskog mišljenja, naučnog istraživanja intelektualne imaginacije, podrške novim djelima umjetničke vrednosti i ljudske borbe za emancipaciju. Naš Savez može iznova reći da ne stoji ni iza jednog pravca ni stila umjetnosti, ni iza jednog specijalnog meto-da istraživanja, da će sve učiniti na planu stva-ranja sve boljih uslova za istraživanje i krea-tivnost, za moderno organizovanje društva i na ovom nivou, u ovoj sferi društvenog bića.

Stvaralaštvo je neizostavan i nezamjenljiv uslov u izgradnji samoupravnog socijalističkog druš-tva. Nemamo gotovih odgovora niti nesumnji-vih uzora na našem samostalnom putu. Na sva-

kom koraku i u svakoj oblasti potrebno je istraživanje, nova saznanja, nova rješenja, nove kategorije. Novi društveni samoupravni odnosi proizvode i nove vrijednosti, novu društvenu svijest, koja je negacija stare tradicionalne svijesti sa građanskim sistemom vrijednosti. Ali, zato je i u duhovnoj sferi potrebno novo, smjelo stvaralaštvo.

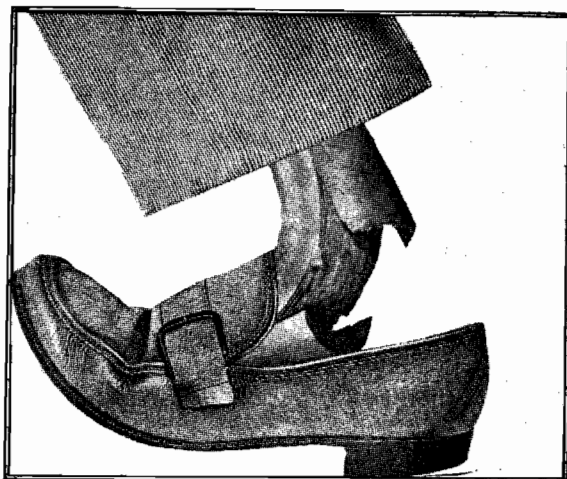
Na kraju, treba reći da u nas ima, mada bezuspješno, pokušaja odvajanja inteligencije od partije i osnovnih društvenih tokova i stvaranja dojma u javnosti o pasivizmu inteligencije. Zapravo, riječ je o nekim pojedincima i uskim grupicama koje svoj sukob sa društvom žele da predstavljaju kao sukob društva i inteligencije. Ta antisocijalistička pozicija svakako ne treba da ostane bez društvene kritike, jasne javne riječi, da to što govori nije istina i da je suprotno najvitalnijim interesima našeg društva u razvoju socijalističkih principa djelovanja naše avangarde, gdje, takoreći, sva inteligencija: naučna, tehnička i humanistička ne samo da stoji na pozicijama Programa Saveza komunista nego je najneposrednije angažovana u kreiranju i realizovanju politike Saveza komunista u izgradnji samoupravnog socijalističkog društva. Štaviše, ona je danas nezamenljiv sudionik našeg društvenog preobražaja, kao što je to bila progresivna inteligencija u svim fazama istorijske revolucionarne borbe naše partije.

Ako insistiramo na jasnom idejnom opredeljenju, mi insistiramo i na istinskom humanizmu i oslobađanju rada radničke klase i cjelog društva od svih oblika uniženja, eksploatacije i otuđenja. To se može ostvariti samo u istorijskom procesu društvene akcije osvajajući nove uslove slobode, nove uslove stvaralaštva i sa većim ljudskim mogućnostima.

IV DEO

OSVRTI

JELENA STAKIĆ

USPETI U ŽIVOTU POMOĆU MAGNETSKOG UPLIVA

Postoji vrsta knjiga koja bi se teško dala svrstati u neki poznati književni rod; s druge strane, te knjige nikako se ne mogu svrstati među relevantna dela iz oblasti psihologije. Pa ipak, u tim je knjigama reč o psihičkim procesima, svojstvima i sposobnostima posebno značajnim za dobrobit pojedinca u društvenoj zajednici. To su knjige čiji autori, manje ili više vični pisanju, koriste iskonsku potrebu čovekovu da bude bolji i da mu bude bolje — te nude čitaocu „čarobna” uputstva kako da razvije ovu ili onu svoju sposobnost, kako da na ovaj ili onaj način kontroliše svoju okolinu.

Knjige te, prezrene i odbačene od „zvanične i naučne” psihologije — pa zato i van svake njene kontrole i kritike — nečitane od „ozbiljnih” čitalaca, smatrane „psihološkim šundom” — kao i svako drugo lako štivo nalaze put do mnogobrojnih čitalaca preko malih novinskih oglasa, uličnih prodavaca, ali i preko knjižarske mreže.

Ovde će biti reči samo o nekoliko takvih knjiga koje se mogu nabaviti u knjižarama.

1.

Jedan Amerikanac po imenu Hari Lorejn (Harry Lorayne) autor je knjige sa naslovom koji mnogo obećava: *Tajna snage duha*. Izdavač¹⁾ predstavlja pisca kao „osobu koja je čitav svoj život posvetila proučavanju ljudskog duha, njegove

¹⁾ Očigledno privatno: Zdravko Gručić, Zagreb, 1972.

organizacije i razvoja". Osim toga, a i dalje po rečima izdavača, „on je davao diljem cijele Amerike zadivljujuće predstave pod naslovom „Čuda memorije". Sam Lorejn, koji dosta vešto barata jednostavnim sklopovima misli i rečenica (a u složene se i ne upušta), snabdeo je svoje delo mnogobrojnim izrekama poznatih ljudi kao sažetom potvrdom onoga što želi da prenese svojim čitaocima. A to šta je — najbolje se vidi iz naslova nekoliko poglavlja: „Organizirajte vaš duh — radi pune efikasnosti", „Pobudite svoj entuzijazam — povećajte svoju inicijativu", „Kako pobijediti strah i savladati neizbježne nevolje", „Zamijenite pozitivno mišljenje pozitivnom akcijom", „Možete riješiti vaše probleme — ako ih jasno definirate", i tako dalje. Pri svemu, Lorejn priznaje (i to je pošteno priznanje — pogotovu za knjigu ove vrste) da od čitalaca zahteva određen, i to veliki napor; ne zavarava ih, dakle, da se „tajna snage duha" stiče tek tako... Simpatična, nevažna i naivna — takva je njegova knjiga.

Čak i kada su najnaivnije (i ima ih, eto, koje su po duhu takve, mada autorova krajnja namera — tekućim jezikom rečeno — „nije bila nimalo naivna", budući da je reč o popriličnoj zaradi koju prodaja takvih knjiga donosi), čak i kada su najnaivnije, dakle, donose takve knjige i nešto dobro: jedan podsticaj, možda, ideju ili ohrabrenje onome ko je već na putu da želi da popravi sebe, da se razvije kao ličnost, da bolje gospodari sobom. — Bez sličnih želja — čovek neće ni kupiti ni pročitati takvu knjigu. Svejedno je hoće li te želje priznati sebi i drugima, ili će ih sakriti iza radoznalosti, pa i podsmeha. Ovo drugo je, štaviše, verovatnije: iz straha (najčešće i opravdanog) da će ga drugi ismejati i omalovažiti uhvate li ga da „veruje tim glupostjima", čitalac ovih knjiga će se i sam nadmeno odnositi prema svome štivu (ponekad ne bez razloga, doduše).

Ali, pred nekim zrcima banalnih, pa ipak prečesto zaboravljenih takozvanih „životnih istina" — možda će ipak zastati, zamisliti se. A to i jeste najviše što od knjiga poput *Tajne snage duha* može da se dobije.

2.

Pred kraj leta, pojavilo se u izlozima beogradskih knjižara par knjižica namenjenih onima koji misle da je „dobro pamćenje" — ključ uspeha u životu. U ponekom se izlogu još i sad mogu videti te knjižice — tik uz školske udžbenike, pa pomisao (pomalo zlobna) da ti mnemotehnički priručnici možda idu kao dopuna uz školske knjige — dolazi nekako sama od sebe.

Reč je o dva takva priručnika: prvi, pod naslovom *Kako steći super memoriju* iz pera je onog američkog „čuda od pamćenja” Harija Lorejna, zabavljača koji je od svog dobrog i disciplinovanog pamćenja, potpomognutog mnemotehničkim trikovima, napravio profesiju. U njegovu kompetentnost kada objašnjava te trikove ne treba, prema tome, sumnjati.

Drugi priručnik — *Veština pamćenja ili mnemotehnika* — delo je našeg čoveka, izvesnog Petra B. Petrovića. O njemu se sa korica knjige može doznati da je autor još dva korisna priručnika i mada to nije u neposrednoj vezi sa našom temom — vredni reći koji su i kako ih autor reklamira, jer se i iz toga može što-šta zaključiti o njemu, u nedostatku drugih podataka. Dakle, jedna od njegovih knjiga nosi naslov *Profesionalne tajne sa detaljnim praktičnim uputstvima za gajenje pečuraka*, a druga — *Kako se uče strani jezici*. Uz prvu ide napomena da se „sa praktičnim znanjem stečenim iz ove knjige može živeti veoma dobro u svim zemljama sveta”, a uz drugu — da predstavlja originalni metod na bazi psihodinamike (!) i mnemotehnike i da negira potrebu talenta za učenje stranih jezika. To je metod, doslovce po Petroviću, „za automatsko-podsvesno učenje bez učenja i svesnog napora i zalaganja”. — Na sreću učenika „netalentovanih za jezike”, te knjige nema u izlogu, uz udžbenike stranih jezika. Možda je rasprodata? Napominjemo da je Petrovićev priručnik iz „veštine pamćenja” — koji, gramatičke greške na stranu, vrvni od glupih i nakaradnih tumačenja o pamćenju, zaboravljanju i značaju mnemotehnike — doživeo ništa manje od pet „prerađivanih i povećavanih” izdanja. Pošto je autor sam sebi izdavač — jasno je da mu se delo isplatilo.

Jasno je još nešto: potreba ljudi da lakše i brže uče, da nekako srede i zadrže nešto od preobilja informacija kojima su zasipani sa svih strana, da se bolje snalaze u situacijama kada se plaše da će ih sećanje izdati... — u nadi da će zadovoljiti tu potrebu, ljudi prihvataju ona rešenja koja im se nude; kod nas, na žalost, osim Petrovića i Lorejna malo im se šta drugo nudi, retko i daleko stidljivije.

Recimo i koju dobru reč o mnemotehnici: memorisanje činjenica, imena, brojeva, spiskova i tako dalje često nije naodmet, a na ispitima i u nekim poslovima čak je neophodno. Onome ko je dovoljno motivisan da uvežbava mnemotehničke trikove, svaki odgovarajući priručnik biće od koristi. Ali, svi se takvi priručnici zasnivaju na jednoj pogrešnoj pretpostavci i stoga vuku svoje korisnike na pogrešnu stranu, da ne kažemo da ih obmanjuju.

Postojala je, a i danas se ponekad čuje za nju, doktrina o takozvanoj „psihologiji fakulteta“, to jest „moći“; po toj doktrini, psiha je sastavljena od izvesnog broja „mentalnih fakulteta“ ili „moći“ — kao što su pamćenje, volja ili pažnja — i te „moći“ proizvode različite mentalne aktivnosti. Moderna je psihologija napustila ovakvu doktrinu i ne pretpostavlja postojanje neke izdvojene „moći pamćenja“. Samo pamćenje predstavlja veoma složenu aktivnost koja se sastoji iz više različitih faza, od kojih memorisanje ili učenje predstavlja prvu, ali i samo jednu.

Polazeći od pogrešne pretpostavke da pamćenje predstavlja izdvojenu „psihičku moć“, sastavljači mnemotehničkih priručnika čine dvostruku grešku: čitavu složenu funkciju pamćenja svode na mehaničko memorisanje, a ispuštaju iz vida (pa tako i iz svojih „napomena“ i „uputstava“ učenicima) niz bitnih činilaca koji utiču na učenje i zadržavanje naučenog, kao što su — da nadohvat pomenemo samo neke — motivacija, usmerenost mišljenja, interesovanje, način, mesto i trajanje učenja... Učenici, otuda, bivaju usmereni krivim putem: ono što im je stvarno potrebno — to je da nauče kako da uče; umesto toga, dobijaju uputstva kako da, putem artifičijelnog i besmislenog povezivanja raznorodnih pojmova („Sto besmislenija veza — to bolje“, kažu učitelji mnemotehnikе) upamte nizove podataka. Šta će im to? Zašto se opterećivati „znanjem napamet“ onoga što se po potrebi može naći u enciklopediji, kalendaru ili telefonskom imeniku? Zar zbilja predstavlja veliko i nenadoknadivo gubljenje vremena ako ono što treba da obavimo tokom dana zapišemo na ceduljicu pa zavirujemo u nju s vremena na vreme — umesto da, po savetu mnemotehničara, držimo sve to „u glavi“ pomoću nekog njihovog trika?

Mnogo bi se takvih pitanja moglo postaviti. A i nešto drugačijih: zašto se u mnogim školama precenjuje upamćivanje činjenica, a nedovoljno podstiče stvaralački rad? Zašto se o psihologiji učenja tako malo zna van najužih stručnih krugova? Zašto neke nemušte i nekorisne knjige moraju da se prodaju u ozbiljnim i uglednim knjižarama?

Vratimo se našem zemljaku Petru B. Petroviću. Citiraćemo ga, ponovo, ne da bismo mu naškodili (a i teško bi bilo njemu nauditi!) već da bismo potkrepili tvrdnje o kvalitetu njegove knjige i njegovog rezonovanja. Veli Petrović: „Uopšte uzevši, posečno prirodno pamćenje jednog naroda u obrnutoj je srazmeri sa njegovim kulturnim razvitkom. A dokazano je da i provincijalci imaju bolje pamćenje od stanovnika

velikih gradova, kao i to, da prosti, često sa-
svim neškolorani ljudi imaju bolje pamćenje
od naučnika..." Pošto je, po Petroviću, za sva-
ku nauku i napredak ono što on naziva „dobrim
pamćenjem" najvažnija stvar, pitamo se: kako
li su samo oni, slabim pamćenjem hendikepirani
narodi, uspeli da se razviju, a i za naučnike je
pravo čudo što su uopšte nešto postigli, uprkos
tome što ne „pamte" tako dobro kao neško-
lorani ljudi.

Mora da tu ima još nečeg, ali u knjigama o
mnemotehnici o tome se mudro čuti.

3.

Privatna izdavačka produkcija sada već pozna-
tog nam Petra B. Petrovića cveta: krajem pro-
šle godine pojavilo se (po tvrđenju autora „na
mnogostruki zahtev od strane čitalačke publi-
ke") „deveto duplo povećano i ilustrovano izda-
nje" dela *Hipnotizam i njegova praktična pri-
mena u Medicini — Pedagogiji — Kriminalistici
i svakidašnjem životu*. Pošto je izdejstvovao da
mu delo bude, na osnovu mišljenja Republičkog
sekretarijata za kulturu²⁾ oslobođeno posebnog
Republičkog poreza na promet (da neko slučaj-
no ne pomisli da je reč o šundu), autor mu je
odredio cenu od 150 dinara (novih), distribuciju
poverio knjižarskoj mreži, a propagandu poveo
preko rubrika „Razno" u dnevnim listovima:
„Hipnotizam, ilustrovano, 320 strana. Naučno izu-
čavanje. Pogledajte sadržaj. Prodaju knjižare."

Pa, da pogledamo sadržaj, odnosno tek nekoliko
naslova, pošto sam sadržaj zauzima više gusto
ispunjenih stranica. Dakle: Kako se budi lični
magnetizam, Jačanje organizma u cilju postiza-
nja ličnog magnetizma, Razvijanje levog dela te-
la „Ambidekstrija", Magnetski pogled i glas,
Sugestivni uticaj na prolaznike na ulici, Da pri-
siliš voljom neku osobu da se okrene, Magnetski
upliv putem pisma, Hipnoza kao sredstvo za
vaspitanje, Sugestija i hipnoza mase, Kriminal-
na sugestija, Hipnoza — najopasnije oružje, Pri-
meri hipnotičke moći, Jeziv doživljaj u Indiji...
i tako dalje. Ne vredi dalje nabrajati, jer ni iz
potpunog spiska naslova ne bi se moglo videti
po čemu ova knjiga zavređuje našu pažnju.

Ipak, na knjizi se treba zadržati da bismo sebi,
a ne njenom autoru, postavili neka opštija pi-
tanja.

Prve rečenice autorovog uvoda vredi doslovce
navesti: „Borba oko egzistencije svakim danom
biva sve žešća i teža, nalaže čoveku današnjice,

²⁾ Broj 413—790/73-02, od 3. 12. 73.

da se naoruža svim sredstvima koja mu stoje na raspoloženju, kako bi u toj borbi postigao što povoljniji rezultat i što veću, značajniju pobjedu. I danas još, kao i nekad, važi ovde „pravo jačega”, spremnijega. Nije tu govor o onoj „školskoj” spremi ili o spremi koju si stekao u profesiji, to je tek „vozna karta” za put; a s tim još nije sve rečeno. Štaviše, sama vozna karta, u najvećem broju slučajeva, predstavlja tek jedan od najsporednijih delova 'putnih potreba.' — tako počinje Petrović, i nešto dalje objašnjava: „Kao što mašina, ako treba da vrši neki posao, treba da je snabdevena snagom (parom, električitetom itd.), tako je i čoveku potrebna pokretna snaga za obavljanje delatnosti, a ta snaga je „volja”. Pošto ljudi sa voljom, izgleda, ne stoje najbolje, Petrović im priskače u pomoć: „...ali svi (pa i Ti, čitače) mogu svoju volju sistematskim vežbama da ojačaju i očeliče u tolikoj meri da sve prepreke savladaju i da vladaju svojom okolinom.”

Ovakva shvatanja, tuda i našem vremenu i našem društvu, da su samo izrečena u drugoj nekoj prilici, u drugoj nekoj publikaciji, verovatno ne bi ostala van domašaja kritike. Pitanje je koliko ih sa autorom deli i „mnogobrojna čitalačka publika” njegovog „dela”. (Podsećamo da je ovo ništa manje do deveto izdanje *Hipnotizma*... , ali za utehu recimo da se prvo pojavilo čak negde pred rat.) No ako ti čitaoci imaju iole kritičkog duha, neće im promaći komičnost praktičnih saveta Petrovićevih, kao što je, na primer, ovaj: „...ako želiš da dobiješ neko željeno nameštenje, povišicu plate itd., ili uopšte da neku osobu pridobiješ za neku stanovitu ideju, onda već kroz nekoliko dana unapred svakodnevno vrši magnetski upliv iz udaljenosti na odnosnu osobu...”.

Na ono što je očigledno glupo ne vredi trošiti reči. Ali šta ako je nešto štetno, da ne kažemo i opasno? I da li grešimo ako tvrdimo da nije bezazleno ako neko obećava čitaocima da će ih njegova knjiga naučiti kako da „vladaju svojom okolinom”? Ne zato što bi Petrovićevi saveti mogli kojim čudom biti delotvorni (uzgred: koliko li se ljudi oko nas trudi da nas, vežbajući „snagu volje” pomoću koje će uspeli u životu, natera da se okrenemo, češemo, kijemo...), već stoga što ljudima određenih sklonosti i potreba izbijaju iz džepa poveću svotu novca, nudeći im nakaradna shvatanja o psihologiji, medicini, društvu u celini i navodeći ih da, radi lične dobiti (na koju nesumnjivo imaju pravo) ulažu silne napore u jednom potpuno pogrešnom pravcu — u pravcu takozvanog jačanja volje.

„Volja” kao termin koji označava neku posebnu moć upotrebljava se u svakodnevnom životu, ali ne i u nauci. U doktrini o „psihologiji fakul-

teta", to jest „moći”, o kojoj je već bilo reči i koju je savremena psihologija napustila, „volja” je bila jedna od moći iz kojih je sastavljena ljudska psiha, i koje proizvode različite mentalne aktivnosti.³⁾ Psihološki rečnici i enciklopedije, ako i pominju volju, govore o njoj samo kao o sposobnosti za namernu aktivnost, ništa drugo.⁴⁾ Nije ovo prilika da se upuštamo u razmišljanje o aspiracijama, motivima ljudskog ponašanja, uticajima sredine, crtama ličnosti — o svemu što utiče na ono što se običnim jezikom naziva „voljom”. No nije nevolja sa Petrovićevim shvatanjem volje u tome što je to shvatanje nenaučno; nevolja je u tome što on volji — ma šta ona bila — pripisuje moći koje ona nikad i nikako ne može da ima. Ukratko, osnovna piščeva ideja — da se jačanjem volje mogu postići životno važni ciljevi — pogrešna je i služi obmanjivanju čitalaca.

Petrovićeva shvatanja o životu i društvu nakazna su — kada nisu smešna, o psihologiji su zastarela — kada nisu pogrešna, a o medicini su sve to zajedno. Da ovo što je rečeno ne bi izgledalo preterano, treba citirati nekoliko redaka iz odeljka o lečenju hipnozom: „Psihoterapija broji više metoda duševnog tretiranja bolesti: sugestivna terapija u budnom stanju, i psihoterapija u hipnotičkom snu; psihoanaliza (Freud); Stekelova „aktivna analiza” i Adlerova „individualna psihologija”. Svi ti metodi imaju nešto za sebe; svaki od njih poseduje pozitivne i negativne strane; ali prvo mesto zauzima nesumnjivo hipnoterapija.” Pa malo dalje: „Njena neraszmerena preimućstva nad drugim navedenim metodama i stvarni rezultati, koji su u nebrojeno slučajeva postignuti tim načinom lečenja, doprineli su tome da danas i najokoreliji skeptici sagibaju glavu pred — činjenicama.” Što se tiče ostalih bolesti, „...pogrešno je mišljenje (a — na žalost zastupano je i od izvesne klike lekara) — da pomoću hipnoze mogu da se leče samo nervne i izvesne kategorije duševnih bolesti. dok da su organska oboljenja — navodno — nepristupačna hipnoterapiji.”

A dokazi za tako kategorične tvrdnje? Petrović navodi i dokaze, recimo ovaj o „lečenju mucanja pomoću hipnoze”: „U vezi sa izloženim vredno je napomenuti da je „Politika” u broju od 26. VI 1940. godine donela sledeću vest: *Mucavac postao agent osiguravajućeg društva!*”

Kada tako neznalački (i sa nipodaštavanjem: „klika lekara”!) govori o pojavama o kojima se

³⁾ Inđić i Inđić: Obuhvatni rečnik psiholoških i psihoanalitičkih pojmova, Savremena administracija, Beograd, 1972.

⁴⁾ U J. Dreverovom *A Dictionary of Psychology*. (Penguin Books) za volju se kaže da „jedva da je psihološki termin”.

savremena nauka uglavnom izjasnila, šta treba misliti o Petrovićevim shvatanjima i tumačenjima pojava koje su, za sada, „s onu stranu nauke”, a koje se najčešće nazivaju parapsihološkim? Grubo bi bilo reći da liče na širenje praznoverja više no na bilo šta drugo — ma da su pojedini delovi („Jeziv doživljaj u Indiji”) upravo takvi. U drugim delovima — kada piše o načinu života i samodisciplini — Petrović je tek osrednji moralizator. Da li je nešto bolji kao tumač parapsiholoških pojava — teško bi se moglo reći. Vredelo bi se, svakako, detaljnije obavestiti o parapsihologiji, ali iz knjiga u koje bi se imalo više poverenja no u ovu Petra B. Petrovića (svejedno što tako, izgleda, nisu mislili i u Republičkom sekretarijatu za kulturu SRS kada su *Hipnotizam...* oslobodili onog posebnog poreza na promet, a time i etikete „šund”).

Bilo kako bilo, ljudi se interesuju za parapsihološke pojave. U mnogim zemljama postoje parapsihološki instituti u kojima rade ozbiljni naučnici raznih struka; ni najugledniji psiholozi ne libe se da pišu o hipnozi, telepatiji, sugestibilnosti, vidovitosti, na način dostojan naučnika i istovremeno tako da i laici mogu da ih čitaju, i to sa interesovanjem.⁵⁾ Petar B. Petrović je najmanje kriv što se kod nas o parapsihologiji piše uglavnom samo sa ciljem da se izazove „senzacija” i poveća tiraž nekog lista; što o parapsihologiji ima malo ozbiljnih javnih rasprava⁶⁾ i predavanja⁷⁾. Petar B. Petrović nije kriv ni što u našim knjižarama nema više različitih dela o hipnozi, jogi, parapsihologiji, namenjenih širim ili užim krugovima čitalaca, pa da među tim drugim (stručnim, ozbiljnijim, bolje napisanim...) knjigama njegova zauzme mesto koje zaslužuje. (Nije kriv ni ako postoji neka takva knjiga, ali je zaturena ko zna gde — jer njen izdavač neće ili ne može da je svakodnevno oglašava u štampi.) Nije kriv, dakle, što se njegov *Hipnotizam...* sam šepuri po najuglednijim beogradskim knjižarama i stoji u mesto svih onih kod nas nepostojećih naučno-popularnih dela o pojavama koje su oduvek kopkale zdravu ljudsku radoznalost i o načinima kako da čovek učini sebi život lakšim i lepšim (ako može...).

Problem, očigledno, nije u Petru B. Petroviću.

⁵⁾ Na primer: H. J. Eysenck: *Sense and Nonsense in Psychology*, Penguin Books, 1957.

⁶⁾ Jedna je pre par godina održana u okviru stručnog rada Društva psihologa SR Srbije, ali je u tom „okviru” i ostala.

⁷⁾ Dr Vladeta Jerotić, nedavno, u Studentskom kulturnom centru u Beogradu.

DRAGOLJUB CAVARIĆ

SKUPŠTINA KNJIŽEVNE OMLADINE

Pre tri godine, bez velike najave i propagande, stvorena je organizacija Književne omladine Srbije. Bilo je zamišljeno da to bude organizacija čiji će prvi zadatak biti propagiranje knjige među mladim svetom. Želja je bila da ona bude masovna organizacija mladih, a uzor je imala u izvrsnoj organizaciji Muzičke omladine.

Književnoj omladini postavljeni su mnogi zadaci: da okupi sve ljubitelje knjige i mlade književne stvaraocce; da knjigu približi seoskoj, radničkoj i školskoj omladini; da razvija pismenost; ujedini mlade koji pišu u celoj Republici; da razvija i podstiče sklonost za književno stvaranje; da afirmiše vrednosti u stvaralaštvu mladih; da razvija među omladinom smisao za književne vrednosti, afirmaciju književnog ukusa; da podstiče osnivanje novih i dopunjavanje postojećih biblioteka; da upozna mlade sa savremenim tokovima i delima u našoj i stranoj književnosti; da ih upozna sa najistaknutijim našim književnicima i tako omladini približi iskustva stvaralačkih ličnosti; da se uključuje u društvene akcije književnog i kulturnog tipa; da se zalaže za bogatije književne i kulturne sadržaje i utiče na razvoj savremenog književnog duha.

Početak ove godine održana je godišnja skupština Književne omladine Srbije na kojoj je, između ostaloga, dat kritički osvrt na dosadašnji rad, predložen program aktivnosti i izabrano novo rukovodstvo.

Osnovne zamerke učinjene na ovom skupu stoje se u tome da se organizacija nije osamostalila, da je zapadala iz krize u krizu, da ima mali broj aktivista i pristaša, naročito u škola-

ma, preduzećima, i unutrašnjosti, i da mnoge zadatke koji su joj bili postavljeni nije ispunila.

I pored toga, bilo je nekoliko akcija koje su i okupile izvestan broj mladih, a i imale značajne kulturne rezultate. Te akcije su: „Pesniče, znaš li svoj dug“, „Svi za knjigu — knjiga za sve“, „Selu u pohode“, „Nedelja Književne omladine“ i „Nagradni konkurs“. Osnovni smisao ovih akcija je podsticanje stvaralaštva mladih, propagiranje književnog stvaralaštva i širenje književne kulture, kao i nastojanje da se probude i prošire interesovanja za knjigu. Ove akcije su tako zamišljene da obuhvataju što širi sloj omladine i u gradovima i u selima, a posebno školske omladine.

U izuzetne uspehe ove organizacije treba ubrojati časopis „Književna reč“, na čijim se stranicama pojavljuju priloge velikog broja mladih — učenika, radnika, studenata. Ovaj časopis, u našoj kulturnoj stvarnosti, zauzima značajno mesto i svojim prilozi i saradnicima. Njegova posebna vrednost je u tome što predstavlja izvanredne mogućnosti za ispoljavanje književnog talenta omladine i iznošenje stavova, mišljenja i raspoloženja mladih ljudi u oceni određenih kulturnih događaja i kulturne situacije u celini.

Pored „Književne reči“, Književna omladina bavila se i izdavanjem knjiga. Izišle su dve antologije: „Novije srpsko pesništvo“, koju je sastavio Milan Komnenić, i „Nova srpska pripovetka“, koju je sačinio Ljubiša Jeremić. Obe knjige u javnosti su pozdravljene, a od kritike veoma pozitivno ocenjene.

Ocenjujući kritički dosadašnju aktivnost, na Skupštini je zapažena ambiciozna rešenost da se Književna omladina što više omasovi i okupi što veći broj mladih, naročito u unutrašnjosti, među seoskom, radničkom i školskom omladinom. To je ujedno i prvi zadatak postavljen u ovogodišnjem programu. Omasovljavanje treba da se ostvari putem nekoliko akcija. To je na prvom mestu akcija „Svi za knjigu — knjiga za sve“. Ona se sastoji u tome da se u svakom gradu Republike organizuje u toku tri dana, veliki miting poezije i osnivačka skupština književne omladine toga grada. Pored toga, organizovaće se akcija „Svi u biblioteke“, u kojoj učenici upisuju svoje roditelje i građane u biblioteke. Najzad, u svim školama grada, tačno u dvanaest časova, određenog dana, održaće se čas, na kome će pesnici, profesori, javni i kulturni radnici govoriti o značaju knjige. Na kraju akcije, najaktivnijim upisivačima u biblioteke dodeljivaće se nagrade u knjigama.

Druga akcija je „Knjiga po knjiga — biblioteka”, koja se sastoji u popunjavanju knjigama postojećih i otvaranju novih biblioteka u selima. Ulaznice za ove manifestacije predstavljaju knjige koje će biti poklonjene školskim bibliotekama. Ova akcija počinje 24. novembra, u hali sportova u Novom Beogradu.

„Pesniče znaš li svoj dug” je akcija koja se sastoji u tome da pisci i dramski umetnici čitaju književna dela u halama preduzeća. Na kraju svake priredbe, najboljem, ili najmlađem radniku, ili radniku koji je pročitao najviše knjiga, dodeljuje se poklon u knjigama.

Nedelja Književne omladine održava se od 18. do 24. novembra.

Programom se predviđa, pored časopisa „Književna reč”, da se izdaju i knjige mladih književnika, članova Književne omladine.

Prvorazredni zadatak književne omladine, međutim, je da njeni članovi steknu čitalačke navike i potrebe za knjigama. Čini nam se da je jedna ideja u tom pravcu vredna pažnje. Ona se sastoji u tome da se članovima Književne omladine omogući da dođu do dobre jeftine knjige. To bi, između ostalog, predstavljalo i konkretnu aktivnost ove organizacije, a značilo bi i podsticaj da se mladi vezuju za samu organizaciju.

Ideja je prihvaćena i na njenom realizovanju se radi. Dakako, ostvarivanje ideje zavisi kako od organizacije Književne omladine tako i od podrške interesnih zajednica kulture i obrazovanja, društvenopolitičkih organizacija, pre svega Sindikata i Saveza omladine. Prema ovom projektu, svaki član Književne omladine mogao bi da kupi svaku knjigu od izdavača Srbije po nižoj ceni. Ova akcija sprovela bi se u zajednici sa Stalnom konferencijom izdavača Srbije. To, međutim, ne obezbeđuje da svaka knjiga bude i jeftina. Otuda bi, paralelno s ovom mogućnošću, bila pokrenuta posebna biblioteka Književne omladine. U njoj bi bila objavljivana dela naših i stranih klasika i savremenih pisaca, zatim i druga vrsta literature, prema interesovanju, i socijalnoj i starosnoj strukturi pripadnika ove organizacije.

Iako ova organizacija nije pustila dublje korene među mladima, čini nam se da, s obzirom na ciljeve koje je sebi postavila i program akcija koje predviđa u ovoj godini, predstavlja izvanrednu šansu mladima za njihovo trajno vezivanje za knjigu kao najveće kulturno dobro, kao i mogućnost da se književno više kultivišu, a svoje stvaralačke potencijale ispolje i ostvare.

V DEO

PRIKAZI

MIRKO ĐORĐEVIĆ

ETIDE O (I) RACIONALIZMU

Ma kako i na bilo koji način određivali suštinu i tokove iracionalizma, u granicama opšte, tradicionalne filozofske terminologije, ma kako ga klasifikovali u neophodnim priručnicima, — on, iracionalizam, ostaje jedan zanimljiv tok evropske misli novijega doba. Nikada nije bila sporna činjenica da se radi o jednom paralelnom toku evropske misli, *kontratoku*, paralelnom onom toku koji vodi od Kanta preko Hegela, i istorijski, rezultira u Marksovom epohalnom učenju. Nije reč samo o tome da je taj tok evropske misli tako označen — on to i jeste, već u *lošem* imenu iracionalizma. To loše ime učinilo je svoje. Jedna je misao koja je nesumnjivo kontinuirano trajala, koja je igrala i igra i danas, ulogu dijalektičkog oponenta, na izvestan način odbačena, istorijski funkcionalno vrednovana tako da je ideološki obeležena i iskorišćena, na simplifikovan način potisnuta u filozofski vokabular kao činjenica manje vrednosti.

Obraćajući pažnju na ovu činjenicu, nikako nemamo nameru da se upuštamo u besmislen napor nekakve rehabilitacije iracionalizma.

Suvoparne formulacije su plejadu mislilaca katalogizirale, zatvorile u šeme, pod stigmom da nemaju vizu i oznaku *ratio*, i tako se dešava nužno iznenađenje, koje dolazi sa vremenom, da se svi ti mislioci i njihova dela mogu i nužno moraju na nov način *čitati*. Milerova knjiga¹⁾ je pravi povod da se na ovu temu progovori.

Ona to jeste preglednošću kojom se odlikuje u velikoj meri a, što je zapravo bitnije, posebno konceptijskom novinom u pristupu i postavljanju problema. U Milerovim etidama, uglavnom monografskog tipa, iracionalizam je izučen bez

¹⁾ Naš osvrt je posvećen knjizi F. — L. Mueller-a, *L'irrationalisme contemporain*, éd., Payot, Paris. Autor ovih šest zanimljivih etida, duhovitih monografskih osvrta je filozof po vokaciji, daroviti hegelijanac, poznat kao aktivni generalni sekretar ženevskih „Internacionalnih susreta“. Njegova *Istorija psihologije*, kao i druga dela, mnogo je prevedena, i smatra se klasičnim delom u svojoj oblasti. Isto se može reći i za njegovu *La psychologie contemporaine*.

sputanosti, bez tradicionalnih predrasuda, i naravno, kritički i studiozno akribijom izuzetnog dara.

Čitav tok intelektualnog trajanja, od Šopenhauera do Sartra — ovo je samo sobom novina, prosleden je linijom veoma zanimljive geneze, za koju je iracionalizam, na zanimljiv način viđen i izučen, uzet kao specifična odrednica. Već je time posvedočena jedna smelost da niz mislilaca, tako različitih, *tematski* dalekih čak bude doveden u vezu i filozofski vrednovan. U tome je posebna privlačnost Milerovih analiza, jer — mnogi tokovi koje, poslovično, držimo podalje od tradicionalnog filozofskog, ovde su vezani u celinu. U celome nizu Miler je našao jedno filozofsko trajanje na kakvo, u velikoj meri, nismo navikli. Poduhvat je tim značajniji što je filozofska *potka* uistinu opravdana upravo uspešnim analizama.

Prve zabune uostalom, koje oko ovoga nastaju, Miler sam vešto i znalčki otklanja već u pristupu problemima, — ne treba mešati činjenicu da je, recimo, Frojd, iracionalista kao mislilac u ontološkom smislu, ali je, u isto vreme, tvorac jednog, u biti racionalnog sistema. Već nam ovo pomaže da brzo budemo u dosluhu sa inventivnom koncepcijom Milerovom, sa onim nastojanjem da se od filozofa Šopenhauera, preko psihoanalitičara Frojda i Junga, do „angažovanog“ J. P. Sartra uspostavlja i analiza dokazuje jedno intelektualno trajanje, u suštini filozofsko. U tom smislu treba i razumeti i pristup i meru za vrednosti koje Miler posvedočava.

Uostalom, ovaj Švajcarac nije nikako prvi koji je pojave od Šopenhauera preko Ničea do Sartra vezao u celinu. Ali, on je prvi pristupio celovitoj analizi koja ovakvu koncepciju zaista pravda, koja nalazi stvarne sadržaje kojima će ispuniti jedno ovako široko shvatanje i određivanje pojma filozofskog. Od Šopenhauerove detronizacije razuma, preko Ničeovog dionizijskog ushićenja i frojdističke objave instinkata nasuprot duhu, i protiv duha, do Adlerovog principa individualne afirmacije i Jungove revolucije koja je *šlimanovski* zaronila u dubine i nutrine u potrazi za *nukleusom* arhetipova, krug se zatvara sa Sartrom, upravo njegovim humanizmom u grču, zatvara se savremeno, na tački našega ovde i sada.

Miler je zanimljiv po još jednoj odvažnosti koja je u pristupu samome naglašena. On je na zanimljiv način prišao čuvenoj filozofskoj legendi o Fridrihu Ničeu, legendi koja i danas traje, koju je stvorio veliki mađarski marksista Derđ Lukač. Lukačeva legenda ovde zaslužuje poseban osvrt upravo stoga što je danas aktuelna, što je i prihvatana i sporena.

Famozna legenda o Ničeju je iz konteksta poznatih Lukačevih sudova o iracionalizmu kao „sramoti nemačkog duha“ nastavila da živi u dogmatskom tumačenju i pristupu Ničeju: njena je parola postalo čuveno geslo da je Niče preteča nemačkog nacizma i pogubne nemačke kontinentalne hegemonije. Veoma se često zaboravlja da je sud autoritativnog mislioca zapravo jedan od njegovih glasovitih paradoksa, i što je još važnije, Lukač je svojim paradoksom usamljen, naročito ako se samo podsetimo na to koliko Tomas Man, recimo, pa i sam Lukač, duguju Ničeju — a kolika je opsesija samome Lukaču jedan Tomas Man, jedva da je potrebno podsecati²⁾. Ovde ćemo, radi boljšega razumevanja Milerove koncepcije, podsetiti na jedan naš primer. Još dvadesetih godina, pa i često kasnije, Miroslav Krleža, levičar i marksista, progovoriće o Ničeju na način koji je nespojiv sa famoznom legendom koja je dotrajala do naših dana, progovoriće o Ničeju kao antinazarencu. Krleža će se zapitati nadahnuto i uzbuđeno, „tko je izazvao na dvoboj čitave legije nazarenaca evropskog duha, ako nije on?“ — izraziće čuvenu sumnju zašto se tako „mnogi materijalistički „Schleiermacheri“ klone upravo tih protunacionalističkih i protunazarenskih teza Nietzscheovih, kao đavo tamjana“. Krleža je u Ničeju video mislioca koji je „jednom stranom svoga mozga uvijek na koturnima nadljudskoga patosa, drugom, inteligentnijom, zemaljskijom, neprekidno je rovaio pod svakodnevnim ljudskim lažima, kao Voltaire“, naglašavajući ingeniozno da je Niče zapravo jedini koji je „biblijski zavapio za zemljom“ i „uznastojao da opere pojam helenske životne radosti i zdravlja od čitavog niza romantičarskih, dekadentnih gluposti“³⁾.

Zadržali smo se na ovom momentu upravo zato što sam Miler insistira, uporno se zadržava na ovoj legendi, iako je ne obara materijalom kojega ima dosta. Njegov je cilj da pravilno postavi čuveno pitanje odgovornosti mislioca pred vremenom i u vremenu u kojem živi. Iako je, dakle, šira argumentacija izostala, Miler posebno — odbacujući legendu o Ničeju, naravno — naglašava delikatnost toga problema. On is-

²⁾ Od nedavno imamo prevedenu knjigu Đerđa Lukača, njegovo rano delo, *Duša i oblici*, i to delo upravo pokazuje koliki je Lukačev dug Ničeju i uopšte nemačkom iracionalizmu. Ovak se tematski krug počinje u nas raspravljati, i već prvi rezultati, prvi osvrti, pokazuju Lukača spornog, posebno, usamljenog sa svojim kasnije uobličnim paradoksom. To delo posebno pokazuje suštinski odnos Lukača i Tomasa Mana.

³⁾ Navedeno prema Krležinom brevijarijumu pojmova i imena iz časopisa *Forum*, br. 2, 1963. godine, p. 383—384. Brevijarijum obuhvata posebno izabrane fragmente iz napisa objavljenih još godine 1917, pa sve do onih tekstova i fragmenata koji su pisani tridesetih godina, posebno u čuvenim ratnim dnevnicima.

tiče i podvlači da, ako bismo išli tragom ovakve legende, morali bismo tvrditi da je hrišćanstvo rodilo inkviziciju a marksistički humanizam Staljina i staljinizam. U tom smislu je Niče ovde protumačen kao glavna prepona, to je razlog zašto se Miler toliko i na takav način i zadržava na njemu.

No, celi problem nije samo u tome. Stoga, opet, da bismo lakše i jasnije razumeli Milerove etide, obratićemo pažnju, naravno fragmentarno, na činjenicu da on *ne zna* za još jedno, u nas malo poznato tumačenje Ničea i suštine njegove filofske poruke, tumačenje koje, bez obzira na to što je nastalo davno, danas biva na zanimljiv način aktuelno. Reč je o knjizi glasovitog *antifilosoфа* Lava Šestova, koja se pojavila još na samome početku našega veka.⁴⁾

Originalan i maštovit, originalan i u svojoj često protivrečnosti, Šestov je na izuzetno zanimljiv način doveo u vezu Ničea i Dostojevskog, najavivši krug zanimljivih problema zajedničkih dvojici mislilaca koji su inače, poslovično, uvek gledani kao suprotnosti. Ono što je njima zajedničko, po Šestovu, to je „pokušaj rehabilitacije čoveka iz podzemlja”, usamljenika iz *mrtvog doma*. Ovaj maštoviti pristup utoliko zbunjuje kada se zna da su formule *Nadžovek* i *Svečovek* suprotnosti. Ali, duhoviti Lav Šestov ume i zna da vidi i još jedan dublji sloj stvarne suštine. On je upravo među prvima primetio da „Niče odlučuje da sopstvenom sudbinom proveri ispravnost i istinitost ideala, koje su nam zaveštali milenijumi i još toliko ih opravdali najbolji umovi čovečanstva”. Otuda, i Niče i Dostojevski i rešavaju ne toliko pitanje ljudske budućnosti nego pitanje sopstvene budućnosti.

U čemu je, po Šestovu, istinska drama Ničeova?

Ona je u tome što je Niče izabrao optimizam sa ciljem da se nanovo stekne, na nov način, pravo na stvarni optimizam, zapravo na pesimizam. Šestov je obratio pažnju na Ničeovo zavetno shvatanje da „dok se život razvija, sreća je jednaka instinktu”, da moralne i metafizičke ideje prestaju da postoje — dok je, međutim, „oklevetano ja izraslo do kolosalnih i nečuvanih razmera, zakrililo pred njim celi svet”. U svakom slučaju, jedno Šestovljevo zapažanje zaslužuje da bude istaknuto. Naime, on je isticao, u okviru inventivnih paralela između Ničea i Dostojevskog, jednu zanimljivu misao. „Kod Ničea — kaže Šestov — misliti znači lomiti se, mučiti se, savijati se u grčevima. Kod Dostojevskog, ako pamtite njegove romane, takođe niko od junaka ne razmišlja po pravilima logike.”⁵⁾

⁴⁾ Левъ Шестовъ: Достоевскій и Нитше, éd., С. — Петербургъ, 1903. год.

⁵⁾ Lav Šestov: op. cit., pp. 138, 151, 163, 178—199, i dalje.

Iako je Miler podaleko od ovakvih zaključaka, iako se drži sasvim po strani čak od ovakvih paralela, pravu dramu i iskušenje iracionalizma u slučaju Ničeove lične sudbine, i on na sličan način opisuje. Tako je viđeno i prikazano Ničeovo *otkrovenje*, susret sa Šopenhauerom na studentskom divanu, oduševljenje za jednu nesistematičnu, neakademsku filosofiju koja objavljuje svet u obliku formule o volji i predstavi. U tom kontekstu viđeno je i Šopenhauerovo novo, sveže umovanje o svetu, njegovo vraćanje iz akademskog štimunga na jednu misao koja je okrenuta *ad fontes*. Upravo je od Šopenhauera i poneo mladi Niče shvatanje — nešto što će trajati i posle rastanka i sukoba sa učiteljem — o tome da je telo naše uvek nešto više nego samo telo, da granica između tela i duha treba da bude brišana. Odatle je i saznanje da je i san vrednost, da nesvesno ima svoje mesto, što je od prosvetiteljskih vremena bilo označavano kao tema nefilosofska *par excellence*. Profetska vrednost snova, njihova poruka i latentni smisao opsedali su Šopenhauera. Sav odsjaj *Maja* učenja, sažaljenje kao vrlina, sumnja u to sažaljenje, uteha umetnosti, lekovita moć muzike, Istok i njegova *bajadera*, sve će to postati opsesija i iskušenje za hrabri korak što će ga Niče načiniti. Iracionalizam je, naravno, u biti, protivrečan. On dovodi pod sumnju progres, odbacuje racionalno, ali, sve u nameri da nađe novi totalitet u svim, simultanim tokovima trajanja stvarnosti. I, ovde je već istaknuta jedna njegova nesumnjiva vrednost: nije reč samo o negativitetu i funkciji protivteže, u trajanju kontratoka, nego u isticanju činjenice da sve što postoji, priznato za „razumno“ ili ne, ima, mora da ima neki svoj, eventualni *raison d'être*.

I Hegel i Niče polaze od istoga izvora, obojica prihvataju i tumače, naravno svaki na svoj način, sibilinske misli iz Heraklitovih fragmenata. Upravo se tu, posle Šopenhauera, odvajaju tokovi označeni i viđeni kao suprotnosti racionalizma i iracionalizma.

No, Niče piše krvlju, on je odstradao najbolje stranice svoga dionizijskog ushićenja, on zaista ima pravo da kaže kako nije čovek nego dinamit — tu je ono Šestovljevo viđenje Ničea kao mučenika i iskušenika misli. (Miler nije zaboravio, naravno, da istakne protivrečnosti Ničeove misli, da naglasi kako je sam Niče bio svestan da će ga najverovatnije prihvatiti arivistički sumnjivih političkih namera. U tom smislu je i naveo čuveni Jaspersov sud o Ničeu kao primeru autokontradikcije ali, — on sa merom i smislom prikazuje pravu suštinu Ničeovog zova zemlje i sunca, njegovu viziju rečenu čuvenom metaforom o zaštegnutom konopcu nad provalijom kojim će čovek stići do *Načoveka*.)

U Ničeovom slučaju filosof nije uvređen ako ga porede sa pesnikom. Jer, u svojoj poetsko-filosofskoj viziji on ne prihvata divinizaciju progressa pod imenom *Zlatnog veka* budućnosti, „stvarna večnost je isto tako mnogo ispred nas kao što je mnogo iza nas”.

Posle osvrta, posle pregleda o kome smo rekli koju reč i nastojali ga osvetliti, Miler pristupa jednoj avanturi, u najboljem smislu te reči. I Frojd je uklopljen ne samo u tokove evropskoga iracionalizma nego je stavljen među mislioce-filosofofe. Otuda prvi utisak da Milerova intelektualna avantura trajno napušta „filosofski” teren sa pristupom Frojdu i njegovim nastavljajcima u krugu psihoanalitičara raznih orijentacija. Ali, — upravo je to zanimljivo, Miler nastoji da pokaže kako upravo Frojd kao istraživač stoji jednom nogom u sferi pozitivne nauke, on je Darwin novih prostora, Kopernik novih horizonata, a u isto vreme uranja u iracionalno da bi ga vratio nekoj i nekakvoj mogućnosti baš racionalnog shvatanja i poimanja. Ovo je samo formalno gledano protivrečnost, jer, Miler shvata iracionalizam široko, celovito.

Kraljevski put snova, mitova, legendi bio je, ponovo, posle demonološkog kompleksa srednjovekovnog, otkriven i otvoren za nauku, za mišljenje, za filosofiju. San nije *laža*, kako je u nas to sačuvala kao objašnjenje naša epska tradicija, već materija koja zahteva misaoni napor.

I, u čemu je, zapravo, Frojdov iracionalizam?

Iracionalizam je, uglavnom, čisto filosofski pojam a osnivač psihoanalize se branio da je filosof. On je suštinski iracionalista jer za njega razum i inteligencija, svojstva uma, nemaju najdublju vezu sa tajnama sveta i čoveka, ne mogu pokriti u pravoj meri sve dimenzije totaliteta. Frojd je ovo isticao baš u vreme kada je *ratio* tvrdio da može sve objasniti, — naravno, više je tvrdio nego što je to mogao i dokazati. Bio je to zenit pozitivizma.

Opet je, — to se mora nanovo naglasiti, — protivrečnost velika i nikako ne samo verbalna. *Iracionalno* je trebalo upravo racionalno objasniti.

Da ovaj krug problema nije zaista velik i značajan — Frojdove avanture, vizije i pronalasci, ne bi dotrajali do nas.

Frojd, jednako racionalnim sredstvima, kao i stvaralačkom imaginacijom, otkriva ono nad čim je u potrazi. On se nada u otkrovenje, ali, ipak više veruje otkriću, on je za nauku ali bez njene divinacije. (No, Milerov cilj nije da daje preglede

učenja, iako i tome posvećuje dosta prostora. On se zadržava na stvarnim problemima, na onim problemima koji ostaju, traju — koji su danas, za nas, aktuelni.)

Na veoma zanimljiv način i ovde su suočeni Frojd i Markuze. Frojd rešava enigmu kako usaglasiti slobodu individue sa slobodom kolektivnom, onom slobodom koja nužno podrazumeva prihvatanje i pokoravanje zakonima presije. Na crti izabrane ili prihvaćene presije u toku istorije, nastale su kultura i civilizacija, na istoj crti nastaje i ličnost prihvatajući norme prinude i presije koje su već ustaljene u društvu. Poznato je shvatanje po kome Markuze, navodno, vidi dalje, nudeći rešenje u smeru oslobođenja instinkata. Iz *carstva nužnosti* može se izaći kao iz legendarnog lavirinta samo tako što će instinkti biti totalno oslobođeni. Tako je, navodno, Markuze jednom optimističkom vizijom prevladao čuveni Frojdov pesimizam i njegovo shvatanje da „sreća nije kulturna činjenica”. Otuda je značajno i veoma važno baš to što se Miler nad ovim problemom pita — ne rastu li potencije potisnutih instinkata u nesvesnom, do stepena moći u hegelovskom smislu? Kako znati, kako *regulisati* da instinkti ne postanu ponovo protivrečne, suprotne moći?

Markuze kao da veruje još jedanput, u čudo. Otuda Miler vidi da je njegova vizija takođe utopijska. Frojd neće čudo, on traži neku, eventualnu ravnotežu. Po Mileru, pre će biti, da Markuze očekuje čudo.

Ova suočavanja Miler osvežava zanimljivim, sasvim svežim reminiscencijama — šta je sa ravnotežom posle tragičnih iskušenja posle Aušvica, Hirošime, u svetu razdrtom kobnim protivrečnostima? Nade u religiju kao da nema, jer — i Frojd i Marks su ateisti. Kakve bi sinteze eventualno bile moguće, sinteze daleke budućnosti za koju se poslovično veli da je već počela, jedva da je moguće pretpostavljati. Kostas Akselos nije, naravno, prvi koji je o ovome govorio.⁹⁾ Ako bi se prihvatila formula o sublimaciji kao izvesno rešenje, neće biti ni tako sve objašnjeno, jer, i moć i humanost sublimiraju na čudan način.

I posle, dakle, Frojdove stvaralačke, intelektualne avanture krug ostaje zatvoren.

Jedna je od Milerovih etida posvećena Adleru. Ona se odlikuje preglednošću, naglašenom činjenicom, da *individualna psihologija*, zapravo ističe jedinstvenost svake ljudske individue. U ovoj etidi inače, jedina stvarna novina je naglašavanje Adlerovog principa antropogene vrednosti borbe

⁹⁾ Ovde ćemo samo pomenuti rad K. Akselosa pisan za beogradski časopis *Delo*, br. 2, za 1974. godinu. Marks, *Frojd i zadaci budućeg mišljenja*, str. 125—137.

i rizika o kojoj je još Hegel govorio na zanimljiv način. Dok je otac psihoanalize, kaže Miler, našao mnogo ključeva za koje traži brave, Adler ima jedan ključ za sve brave. Adler je po Mileru *introvertan*, Frojd je *ekstravertan*.

U tom smislu dakle, Miler postaje zanimljiv, i nov, upravo time što i psihoanalitičare uvodi u red filozofa. Većem čuđenju ne treba da bude mesta ako se поближе upozna njegova zaista inovacijama ispunjena koncepcija. Milerove etide su pregledne, one su svojevrsan i koristan priručnik — u tom smislu prevod njegove knjige u nas popunio bi prazninu, zadovoljio bi potrebu za jednim priručnikom koji nije školski uskogrud ali je upravo *školski* potreban — izgrađen u metodološkom smislu uistinu primerno.

Ovde valja primetiti jednu posvedočenu meru za vrednosti, jednu opreznost koja inače, manjka u sličnim pokušajima šireg zasnivanja pojma filozofskog. Naime, Miler nije propustio da istakne, da obnovi i da podseti, jednu poznatu istinu Eduarda Klapareda. Poznati ženevski psiholog je isticao u svoje vreme: „Psihoanalitičari mi izgledaju kao *sove u psihologiji*. Oni vide u mraku” — ali, nastavlja Klapared, naviknuti na mrak u kome se snalaze oni, nikako ne mogu da se priviknu na svetlo dana, „izgleda da su nesposobni da podnesu svetlost, da izraze svoje koncepcije jasno, u racionalnom obliku koji bi bio uverljiv za one koji nisu, kao oni, unapred ubeđeni”).

Ova je misao upravo ono svedočanstvo Milerovog uspeha i njegove koncepcijske novine. Upravo time postaje *filozofski* uverljiv njegov izlet, posle Ničea, u oblast psihologije i psihoanalize. Time, naravno, postaje i shvatljivija svojevrsna protivrečnost, osobeni paradoks o kojem mi često govorimo, naime, da psihoanalitičari sadržine i poruke *iracionalnog*, upravo moraju da racionalno objašnjavaju. Inače, čitavo bi učenje ostalo ezoterično do mističnosti, komunikativnost i primenljivost koje nauke moraju imati sasvim bi izostali.

Posebno je zanimljiv prelaz od Frojda, učenju K. G. Junga. Ova etida je najzanimljivija, ona nije opterećena nužnom školskom aparaturom, bar one vrste u onom obimu koji su poznatiji, već je istinski pokušaj da se u značajnom delu Jungovom nađu prave vrednosti, istinska i stvarna otkrića i inovacije. Etida o Jungu, jako i sama monografskog tipa, zaslužuje naročitu pažnju i stoga što je delo Jungovo u nas šire nedovoljno poznato. Vlast *arhetipova* je veliko otkriće i posebno u domenu istraživanja umetničkog fenomena, ona je nešto nezaobilazno iako, i ar-

⁷⁾ Navedeno prema: *Archives de psychologie*, tome XXI, p. 358—359.

hetipovi druge pojmovne kategorije Jungove psihologije ostaju predmet trajnog i neokončanog spora do danas.

Danas je u nas uglavnom poznato i čuveno tumačenje koje je dao sam Jung, pred smrt, u popularnom obliku, no, naravno, ni to nije dovoljno da trajno okonča spor nastao Jungovim otkrićima. Jer, jedno učenje izaziva osobeni niz konotacija, postaje poticaj da se nalaze nova rešenja. Sam je Jung veoma često govorio o jednom svom čuvenom snu, o silasku u podzemne spratove, putevima sna, i upravo u tom kontekstu isticao i naglašavao da, „...što se tiče uma, moj najveći dotadašnji duhovni pothvat bio je proučavanje Kantove i Schopenhauerove filosofije. Velika novost onih dana bilo je djelo Charlesa Darwina. Malo prije toga živio sam s još uvijek srednjovekovnim pojmovima.”⁹⁾

Na taj način, dakle, Jung je na kraju života, sažimajući svoje učenje, dajući mu popularni izraz, bez mnogo uspeha u tome inače, sam sebi određivao mesto među filosofima.

Miler je posebno obratio pažnju na činjenicu da sam Jung iz postuliranog kolektivnog nesvesnog, izvodi *arhetip*, onu psihičku jedinicu koja se manifestuje kroz slike i simbole nezavisne od prostora i vremena. To su osobeni sedimenti ljudskog u najširem kulturnom smislu, svih ljudi, svekolikoga ljudskoga iskustva. Nisu samo hramovi, legende i mitovi zajednički tragovi — njihova je poruka neobična do te mere da je teško pojmljiva u svojoj opšteljudskoj suštini. *Arhetip* nije ideja, niti slika nasleđena, on je svoje vrste „psihička dispozicija” koja neprestano reprodukuje slične slike, on je onaj odsjaj duha koji nam svedoči istinsko umetničko delo, ono delo pred kojim ne postavljamo pitanje kada je i kako nastalo. On je, dakle, nevidljivi, pa i nespoznajni faktor, iracionalan do te mere da ga ne možemo predstaviti. I, prava teškoća tu i počinje, — iako iracionalan, on je racionalan u tom smislu što mu prisutnost ne možemo poreći jer je osećamo. On čuva u sebi nešto od izvorne strukture, od iskonskog potencijalitetu koji se po zakonima svoje unutrašnje dijalektike rađa i obnavlja.

Iracionalnost *arhetipova* je, dakle, ona potencija što se objavljuje u vidu slika i simbola, samo u dodiru čovekovom sa stvarima i ljudima. U tom je smislu, pregledno i jasno, Miler protumačio i druge Jungove termine — *persona* je samo fasada individue, zaštitni pojas čovekove adaptacije, prilagođavanja grupi, jer, neminovno se živi u grupi. *Anima* i *Animis* su oni po-

⁹⁾ Carl G. Jung: *Čovek i njegovi simboli*, izd. „Mladost”, Zagreb, 1973, p. 56, u prevodu Marije i Ivana Salečića.

lovi u nama na relacijama između kojih traju sve naše slutnje i nade. Oblast umetničkog, ako bude valjano ispitivana, pokazaće sve bogatstvo čovekovo čoveku samome i ljudima oko njega.

I Jung je iracionalista jer je okrenut „tamnoj strani sveta“ ali, naravno, isključivo u nameri da ljudima, na onaj jedini način, komunikativno, i dakle uslovno obavezno *racionalno*, done-se i pokaže nova saznanja. (Ova etida je preglednija i potpunija nego ostale i ona i čini sobom završni akord istraživanja *iracionalnog* u delima modernih mislilaca.)

Naravno, više je puta naglašena, danas već priznata činjenica, da iracionalno postaje racionalno, po meri čovekovog progressa u saznanju.

Krug zanimljivih etida zatvara se jednim sumarnim pregledom učenja Z. P. Sartra. Ovoga puta nije Sartrov sistem prikazan preglednije i potpunije, ali — što je bitnije — uočen je jedan momenat onih trauma, onih *situacija* iz kojih je nastao Sartrov humanizam u grču *crispé*, onaj humanizam koji je aktivistički usmeren, koji je angažovan ali ne u smislu jednom prihvaćene dogme. Filozof slobode i angažmana koji nisu *aktuelno*, iako se tako često čini, deklarisanje, prikazan je kao čovek koji u grču i nemiru traži tačku oslonca. On je i sam, kao i njegov čovek, osuđen na slobodu; ali, osuđen tako da mu je sloboda neprestani izbor, permanentno opredeljivanje nasuprot fatalnosti situacija koje čoveka i potvrđuju, i poriču, i odriču.

Prema tome, iracionalna je sama potraga za totalnom slobodom u grčevima i traumama situacija koje su uvek nove. Čovek među ljudima i među stvarima osuđen je zaista na *neprestani izbor*. Miler ne propušta da naglasi kako je ta protivrečnost u Sartra ne obična protivrečnost nego, i to je bitno, svesno prihvaćeni paradoks, jer čovek traje ne u vizijama i sistemima koje je zamislio nego u *situacijama* koje se menjaju po zakonima neumitne dijalektike.

Ovako zatvoren, iako često sumaran, krug Mile-rovih etida pokazuje svoj smisao, nudi poruku koja je, uglavnom, u tome da ljudska misao ne pristaje na međe i granice koje bi bile unapred određene i jednom zauvek date. Tako je on i *pročitao* na uveliko nov način stvaraoce i misloce tradicionalno označene kao iracionaliste.

ŽAN FURASTJE: UNIVERZITET PRED STEĆAJEM*

Univerzitet je postao tema mnogih mislilaca vrlo različitih teorijskih orijentacija što se može dobrim delom objasniti njegovim protivrečnim položajem u savremenom društvu. Univerzitet se našao u procepu između negovanja tradicionalnih vrednosti i ideala u obrazovanju s jedne, i prilagodavanja promenama koje nosi sobom naučno-tehnološka revolucija podjednako prisutna u svim delovima sveta, s druge strane. Tim problemima se bavi francuski sociolog i futurolog Žan Furastje, upozoravajući da se univerzitet našao u tako ozbiljnoj krizi, iz koje, ukoliko želi i dalje da opstane, mora tražiti puteve. Furastje njemu svojstvenim širokim misaonim zamislima pokušava da na primeru univerziteta u francuskim prilikama, a i kao bivši član UNESCO-ovog Međunarodnog instituta za planiranje obrazovanja, iznese osnovne uzroke koji su doveli univerzitet u nezavidan položaj.

Knjiga je podeljena u dva, po problemima koje razmatra gotovo sasvim nepovezana dela: *Problemi prilagodavanja mladih stručnim zanimanjima* i *Univerzitet, čovek i naučno društvo*. Prvi deo nastao je očigledno kao posledica porudžbine UNESCO-a — o čemu i Furastje obaveštava, dok drugi deo predstavlja jedan više esejistički pokušaj razmatranja problema ljudskog duha i kulture nego analitički pristup problemima univerziteta.

Furastjeovo polazno stanovište ukazuje na to da se kriza univerziteta najočiglednije ispoljila u nesrazmeri između kadrova koje obrazuje i potrebe koju za tim kadrovima ima privredni i društveni život zemlje. To izaziva niz pitanja

* Izdanje NIP „Duga“, Biblioteka XX vek, Beograd, 1973, str. 119. Prevela s francuskog Snežana Lukić. Knjiga je objavljena u Francuskoj pod naslovom J. Fourastie: *Faillite de l'Université?*, Gallimard, 1972.

kao što su: Na koji način je omogućen izbor poziva i kako se prilagođavaju temperamenti ljudi, njihove sposobnosti i znanja prirodi izabranih poziva? Kako ih univerzitet priprema za kretanje i promene koje će se svakako zbiti do kraja njihovog životnog puta u tako začudujućem ekonomskom napretku svih zemalja?

Koji se činioci izdvajaju kao uzroci krize univerziteta u današnjem društvu, posebno francuskom? Furastje ih pronalazi u dva pravca. Prvi se ogleda u povećanju broja nastavnika i učenika, što je uz delovanje drugih okolnosti dovelo do ozbiljne eksplozije u obrazovanju, dok se drugi činilac javlja kao značajniji i može se formulirati „kao ubrzani prelazak nastave sa obrednog i verničkog odnosa na kritički, dokazni i racionalni odnos: ne samo što treba da se obrazuje hiljadu od hiljadu dece umesto troje od hiljadu, već, umesto da se u njima učvršćuju i razvijaju osnovne ideje prvobitnog društva, decu treba oslobađati od tih ideja, da bi mogla da primaju informacije eksperimentalne nauke i da se upoznaju sa njenim postupcima” (str. 12—13)¹⁾. Shodno ovakvom gledištu nastavni proces ima za cilj: a) da priprema svako od milijarde dece za profesionalni život, i b) da im pomogne da žive svojim ličnim životom.

Socijalna dimenzija obrazovanja ogleda se u činjenici, koja se ne može prevideti, da se obrazovanje menja od elitnog i manjinskog u obrazovanje za mase. To dalje znači, po Furastjeu, da čovečanstvo prelazi iz stanja u kome je intelektualac bio redak u stanje u kome je prosečan čovek intelektualac, tj. da je „usvojio svet pojmovnog i racionalnog”. Nema sumnje da su Furastjeovi uvidi u znatno povećan obuhvat stanovništva obrazovanjem pouzdani. Međutim, čini se da to nije dovoljan preduslov da obrazovanje izgubi svoja stoletna elitistička i klasna obeležja, za šta se takođe može naći pouzdana evidencija.

Kao posledica promena koje Furastje izdvaja, javljaju se mnogobrojni problemi među kojima on identifikuje one najvažnije kao što su: a) prilagođavanje mladih poslu, profesionalnom radu kojeg se imaju latiti da bi opstali; b) sukob između eksperimentalnog naučnog duha i izvorne čovekove misli. No, problem koji treba dugoročno rešavati je pitanje teške sudbine prosečnog čoveka da postane intelektualac (u akademskom i francuskom smislu te reči).

Znatan deo svojih razmatranja Furastje posvećuje problemima predviđanja zapošljavanja, prikazujući prilično iscrpno metode predviđanja, njihove prednosti i nedostatke. Porast visokog obrazovanja i razvoj stručnih zanimanja su po-

¹⁾ Broj stranice u zagradi označava stranu srpsko-hrvatskog prevoda *Univerzitet pred stečajem*.

jave koje su se javile potpuno nezavisno jedna od druge i egzistiraju nezavisno jedna od druge. Prvu je izazvalo, po mišljenju autora, povišenje životnog standarda, drugu prilagođavanje različitih grana proizvodnje tehničkom napretku i potrebama rastuće proizvodnje. Ono što povezuje oba ova na izgled razdvojena procesa je činjenica što je gotovo svaki student budući proizvođač i što mora da zauzme adekvatno mesto u aktivnom stanovništvu zemlje. Iako je ta okolnost sasvim evidentna, ne postoji veza između profesionalnog rada kojim se čovek bavi i obrazovanja koje stiže do dvadesetpete godine života. Gde se nalaze izvorišta ovakvom stanju? Furastje ih vidi u tome što čovek raspolaže velikom sposobnošću da se prilagođava nepripremljenim okolnostima, to s jedne strane, a eksplozija broja studenata traži povećanje nastavnog kadra, na drugoj strani. Napokon, postoji nešto sa čim se u istoriji univerziteta do danas nije računalo, a što je za Furastjea od presudnog značaja: „Čovečanstvo je samo u neznatnoj meri računalo na univerzitet prilikom podizanja svojih ekonomskih, političkih i društvenih kadrova. Do danas se nikad nije čulo da države odabiraju svoje rukovodioce prema uspehu na univerzitetu. U stvari reč je o hiljadugodišnjoj razlici između kulture i stručnog osposobljavanja, s tim što se kultura (univerzitet-ska) smatra ukrasom života, a stručno osposobljavanje se vezuje za rad.” — (str. 18).

Karakter savremenog društva dobrim delom određen je razvojem nauke i tehnike koji na površinu izbacuje pojave koje su po svojoj prirodi protivrečne. S jedne strane, univerzitet-ska nastava se sve više udaljava od prakse stvarajući stručnjake koji se bave samo teorijom, dok s druge strane, savremene tehnike postaju toliko složene, a njihov razvitak tako brz da praktičari gube tle pod nogama, pošto praksa iziskuje prethodno znanje. Kako se ovakva praksa pokazuje kao vrlo zabrinjavajuća, treba je na neki način prevazilaziti. Furastje smatra da su kategorije rada i zanimanja izlazišta za rešenje krize. Naime, pošto je evolucija rada i zanimanja vrlo dinamična i brza, osnovni problem postaje — rešiti njihovo uspešno predviđanje.

Osnovne teškoće u planiranju i predviđanju promena zanimanja nastupaju usled toga što nije uvek moguće tačno proceniti brojno stanje zaposlenih i njihovo raspoređivanje po granama delatnosti. Ceo postupak postaje složeniji utoliko što se tu prepliću ljudski i tehnički činioci, iz čega onda sledi pitanje kako ih pomiriti. Izbor zanimanja ne određuje samo racionalni stav nego je on vrlo često diktiran iracionalnim težnjama i onim što je u čoveku trajno prisutno — težnjom za univerzalnim znanjem. Tri čini-

oca, upozorava autor, posreduju u iracionalnim odlukama mladih pri izboru zanimanja: njihovi ukusi, njihove sklonosti i uticajne institucije. I pored toga što ih smatra iracionalnim, Furastje ne veruje da će se njihova priroda i izmeniti u dogledno vreme. Eventualno rešenje treba tražiti u usavršavanju institucija i poboljšavanju sistema obaveštenosti.

Predviđanje zapošljavanja utiče dvojako na školstvo: prvo, u njegovim nacionalnim razmerama utičući na odlučivanje o strukturi univerziteta (priroda fakulteta, priroda disciplina koje se predaju, broj studenata koji se prima na svaki odsek), i drugo — u individualnim razmerama, što doprinosi ličnoj obaveštenosti svakog studenta i pomaže da njegove odluke budu svesnije i manje iracionalne.

Prilagodavanje univerziteta zapošljavanju podrazumeva da on postane „doživotni univerzitet”, odnosno da se proces učenja za svakog čoveka produži na ceo život, što predstavlja ozbiljan zadatak: „Mislim da se može verovati da će doživotni univerzitet obuhvatiti dve prilično različite vrste institucija, od kojih se jedne uglavnom obraćaju ljudima koje surov ekonomski razvoj (koji znači da zemlja teži da što pre postane napredna) primorava da promene zanimanja ili da ga korenito preporode, da se „prekvalifikuju” ili da „steknu dopunsko obrazovanje” kako se danas sve češće govori; druge institucije obraćaju se celokupnom građanstvu u cilju suočavanja sa brzim tehničkim i kulturnim razvojem o kome smo govorili.” — (str. 60). Ova ideja je bez sumnje plodonosna, mada nije nova i vezuje se uglavnom za pojam tzv. permanentnog obrazovanja.

Furastje je svestan činjenice da je predviđanje zapošljavanja potrebno da bi se obrazovanje uspešnije moglo planirati, ali nikako nije dovoljno. Potrebno je izgrađivati opštu kulturu koja bi se otelovljavala u vrednostima promene i napretka, te je i autorova snažnija preokupacija da sa područja jednog egzaktnijeg promatranja problema današnjeg univerziteta pređe na tle razmišljanja o vrednostima koje su uspele da održe čovečanstvo tokom niza vekova i vrednostima koje karakterišu savremenu kulturu. U problematiziranju njihovog odnosa ili tačnije procepa koji je nastao ukidanjem jednih i prodorom drugih vrednosti, Furastje ima za cilj „da probudi nemir”, ali ne i da da konačne odgovore. Osnovno pitanje na koje treba odgovoriti je: Koje vrednosti gone društvo napred? Bez dvoumljenja Furastje ih identifikuje kao „eksperimentalni naučni duh”, koji je uspeo da oslobodi zapadnu civilizaciju stanja mraka i bede. Međutim, upravo pri određivanju osobenosti eksperimentalnog naučnog duha Furastje zapa-

da u nedoslednosti i nepreciznosti. Eksperimentalni duh nije čoveku urođen, on se stiče i teško ga je zadobiti. Njime se još uvek služi samo manjina čovečanstva. On je čas „naučni postupak“ čas „metod eksperimentisanja“, čas „osnovna vrednost“ koja vodi napretku. On je takođe suprotstavljen racionalnom. „Racionalno nije, znači, vrhunska osobina eksperimentalnog duha; kao što smo kazali, racionalno je u ljudskom rodu postojalo mnogo pre eksperimentalnog, ono je više samoniklo (ili manje nesamoniklo).“ — (str. 77). Bitne osobenosti eksperimentalnog duha su: novatorska obrada informacija, sposobnost otkrivanja i sticanje potpuno novih informacija. Univerzitet ne neguje ove sposobnosti kod mladih ljudi i na taj način ne razvija eksperimentalni duh. Danas se mogu uočiti osobenosti „naučnog društva“, ali i nedostatak naučnog duha, što otežava zadatak univerziteta na tom području: „Na današnjem univerzitetu mnogo se više prenose dostignuća nauke nego eksperimentalni duh.“ — (str. 76). Umesto da se naučna dostignuća prenose samo posredstvom iskustva i razuma, treba učiti da se otkriva.

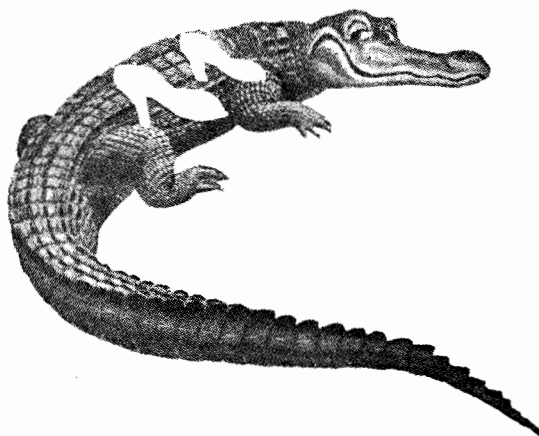
Iako je eksperimentalni duh realnost i potreba modernog sveta, on nosi sobom i niz dilema — koje autor sintetički izražava u pitanju: Da li će nas on odvesti do sreće?, i navodi Dž. Hakslija: „Nauka nas je do sada snabdela beskrajnom hrpom obaveštenja, ali nam nije kazala kako da ih koristimo. U stvari, odigrala je ulogu davočjeg šegrt. Rasplamsala je onaj opasni genije koji se zove tehnika, a koji sada ugrožava suštinske predstave što ih čovek ima o svom postojanju i o načinu na koji treba da živi.“ — (str. 85)³⁾. Iako ostvaruje trenutne mogućnosti za napredak, nauka ostavlja čoveka neodlučnim i gotovo poraženim pred pitanjem o smislu života. Prosečan čovek se nalazi pred gomilom nepovezanih, parcijalnih činjenica o sebi i uslovima svoje egzistencije.

Vrednosti koje su uspele da vekovima održe čovečanstvo i koje Furastje označava kao tradicionalne vrednosti, srušene su bez razumevanja njihovog smisla i značaja za čoveka. Iako su se temeljile na nagonu, one su čoveku nudile celovito objašnjenje sveta. Njihovim iščezavanjem i prodorom eksperimentalnog duha došlo je do situacije koju su mnogi intelektualci izrazili „Kao užas apsurdna, strah neobjašnjelog čoveka u neobjašnjenom kosmosu, strah od racionalnosti rasute u pojedinostima, koju nije moguće povezati u opštu racionalnost.“ — (str. 104). Furastje shvata da nije moguće da se tradicionalne vrednosti povrate u celini, ali podvlači prisut-

³⁾ Science et synthèse („Nauka i sinteza“) Gallimard, Paris, 1969, str. 69.

nost krize koja traje, i koja je uslovljena nespojivošću tradicionalnih vrednosti i eksperimentalnog duha, na jednoj, i čovekove potrebe da ima jedinstven sistem objašnjavanja sveta i života, na drugoj strani. U želji da odgovori osnovnoj temi — kakva je uloga univerziteta u krizi sa kojom smo suočeni — autor izlaže devet teza za razmišljanje, koje se koncentrišu oko sledećih pitanja: saznanje, naučna sinteza i naučni duh, ljudska sreća, humanitarne i prirodne nauke. Razvijanje humanitarnih nauka: „tih nada čovečanstva, koje treba da učine izuzetan napor da bi se otarasile predrasuda, političke pristrasnosti, zastarelih i magijskih načina mišljenja koji ih opsedaju više nego istraživače fizičkih nauka” (str. 110) — treba da bude jedan od osnovnih zadataka univerziteta.

Najzad, i pored podsticajnih misli koje izlaže o problemima predviđanja i planiranja zapošljavanja i obrazovanja, kao i meditacija o sukobu tradicionalnih vrednosti i vrednosti eksperimentalnog duha, Furastjeova knjižica ne predstavlja produbljenu analizu univerziteta u savremenom društvu. Osnovni prigovor može se usmeriti na shvatanje osobenosti eksperimentalnog duha i tradicionalnih vrednosti koje predstavlja prilično neodređeno sagledavanje osnovnih protivrečnosti ljudskog društva i kulture. Pitanje je da li se one mogu svesti i objasniti protivrečnostima u sferi vrednosti. Dobija se utisak da su razmatranja izložena u prikazanoj knjižici samo fragmenti opsežnijih autorovih studija o problemima civilizacije, što takođe doprinosi nedorečenostima. Pomalo začuđuje da izdavač ne nalazi studije koje mogu pružiti više podsticaja teorijskoj misli u obrazovanju kad se ima u vidu siromaštvo koje u nas na tom području vlada.

NIKOLAJ TIMČENKO

ATRIBUTI FILOSOFSKOG MIŠLJENJA*

U svojim ranijim knjigama¹⁾ Branko Bošnjak se uglavnom kretao u okviru helenske filosofije i filosofske kritike religije. Pišući ovu novu knjigu, koja u stvari predstavlja metodologiju filosofiranja, Bošnjak u stvari, ne izlazi iz okvira svojih bitnih preokupacija: on, naime, suprotstavlja ono što je nazvao religijskim načinom mišljenja onome što definiše kao filosofsko mišljenje, i u ovom svom delu, koje se sastoji iz tri celine, raspravlja o bitnim atributima filosofskog mišljenja. Religijski način mišljenja u jednoj tački predstavlja pandan filosofskom načinu mišljenja: naime, i teolog polazi od totaliteta, ali totalitet shvata kao nešto što je, ovaploćeno u bogu, zauvek dato i određeno božanskim atributima večnosti i nepromenljivosti. Filosofski način mišljenja ima uvid u totalitet ljudskih odnosa, i ono što je bitno za njega jeste odsustvo jedne zauvek date uporišne tačke; mišljenje je čovekov instrument pomoću koga on ostvaruje svoju viziju totaliteta i svoj kritički odnos prema onome što se pokazuje kao totalitet. U filosofiji je, kako ističe Bošnjak, najvažnije razmišljanje, traženje i dokazivanje, i to ne neke mudrosti kao poslednje i neprikosnovene istine o svetu i čoveku već atributa i kvaliteta bitka koji je samo drugo ime za sve ono što jest.

Pojam bitka za teologa i religijski način mišljenja nije nikakav problem; bog je ovaploćeni bitak, od njega sve počinje i u njemu se završava. Bog je bitak koji je identitet sebe i koji ne

* Branko Bošnjak, *Filozofija. Uvod u filozofsko mišljenje i Rječnik*, „Naprijed”, Zagreb 1973.

¹⁾ Up. *Grčka filozofija do Aristotela* (1956), *Filozofija od Aristotela do renesanse* (1957), *Logos i dijalektika* (1961), *Filozofija i kršćanstvo* (1966), kao i mnogobrojne studije, predgovore i članke u našim i stranim časopisima.

dopušta drugost kao mogućnost. Naprotiv, bitak je osnovni problem filosofije i filosofskog načina mišljenja. Filosofsko razmatranje pojma bitka pre svega uključuje mogućnost *različitih* odgovora o bitku, a samim tim i o čoveku kao biću i pojedincu. Čovek je taj subjekt koji postavlja pitanja i na njih odgovara, imajući u vidu pre svega vrednost i sadržaj sopstvene egzistencije. Taj vid odnosa prema bitku nije apstrakcija već sasvim konkretan vid misaonog izraza teorije koja polazi od čoveka kao bića mogućnosti i kreće se tragom razvoja tih mogućnosti.

Naime, „bitak svakog čovjeka jest njegov vlastiti život koji pripada samo njemu”, podvlači Bošnjak. Čovek je, tako, određen načinom ispoljavanja njegovog bitka, a ne nekim unapred određenim modusima. U tom smislu bitak određuje pojedinačan život, kao što društveni bitak određuje uslove i načine egzistencije individualnog bitka, odnosno bića. Beskrajna mogućnost odnosa bitak-život i život-bitak je pravi predmet filosofije i njenog istraživanja onoga što jest, tj. bitka. A to što jest ispoljuje se tako da čovek egzistira i kao egoistično, i kao altruistično, i kao individualno, i kao kolektivno, i kao racionalno, i kao iracionalno, i kao mistično, i kao humano, i kao nehumano, i kao prirodno, i kao antiprirodno i dr. biće, što sve ukupno i čini beskrajnim njegove mogućnosti. U čovekove mogućnosti moramo ubrojati i njegov odnos prema sopstvenom određenju prema bitku. Ima ljudi koji svesno prihvataju fikcije i pristaju da njihovo biće bude određeno heteronomnim društvenim odnosima. Tako čovek usvaja kao svoj način doživljavanja bitka heteronomiju i fikcionalizam. U tom smislu čovek uzima „kao da” na način kao da je ono „da”, zamenjujući tako fakat iluzijom. Na to ga najčešće navode oni društveni odnosi i onaj doživljaj sopstvenog bitka koje je Marks nazvao — otuđenim. Problem je u tome kako da čovek usvoji onaj način mišljenja i onaj način doživljavanja sopstvenog bitka koji će uvek pouzdano razlučivati iluziju „kao da” od fakta „da”. Filosofsko mišljenje je ono poprište na kome se vodi neprestani dijalog između „da” i „kao da”.

Kao što smo već napomenuli, Bošnjakova knjiga ima tri celine. Naime, metodološka pretpostavka od koje on polazi jeste da se svaki uvod u filosofsko mišljenje mora izvesti iz celine filosofskog uvida u problem bitka. U tom smislu, prva celina njegove knjige sadrži opšte razmatranje o problemu uvoda u filosofiju. U drugoj celini knjige dati su primeri na kojima se, analizom dela pojedinih mislilaca, ekspliciraju problemi kao što su odnos teorije i prakse, smisao postavljanja filosofskih pitanja, dometi filosof-

ske kritike „zdravog razuma“ kao i fundamentalno pitanje: šta je filosofija. Treća celina knjige sadrži filosofski organon, odnosno rečnik u kome su objašnjeni osnovni filosofski termini.

Verovatno karakterističan i reprezentativan primer Bošnjakova određenja suštine filosofskog mišljenja predstavlja njegovo razmatranje Spinozine polemike sa predstavnicima „javnog mnjenja“; zanimljiva je, naime, Spinozina pozicija mislioca koji se protiv svojih moćnih protivnika brani isključivo snagom argumenata i svojim čistim etičkim životom. Protiv Spinozine filosofije istupila je politička i verska vlast. „Što je Spinoza mogao da uradi? Javno ništa, jer je bio svim sredstvima onemogućavan, no kao čovjek i mislilac snagom svog duha izdržao je sve te teškoće i ostao dosljedan svome uvjerenju.“ U stvari, sukob Spinoze i javnog mnjenja njegovog vremena prirodno proizlazi kao posledica otpora koji „zdrav razum“ uvek pruža filosofskom mišljenju — jer ono, na sazajnom planu, afirmiše aksiom da je istina kao takva jedino merilo ljudskih odnosa i da ona postoji nezavisno od interesa ma koje vere, vlasti ili ma čije volje. Spinoza je značajan mislilac pre svega zato što je ukazao na to da je čovek biće koje je pomoću filosofije određeno u svim svojim manifestacijama, što znači da bez filosofskog uvida nije moguć logičan i plodotvoran razgovor o ljudskoj praksi i čovekovo egzistenciji uopšte. Prema tome, Spinozina filosofija je afirmacija uma, i to po tome što dokazuje, s jedne strane, da je čovek biće mogućnosti i da, s druge strane, on te mogućnosti može realizovati na ljudski primeren način samo ako postupa na uman način i kritički upoređuje svoju praksu sa teorijom.

Jedna od ideja Bošnjakove knjige jeste da se jedinstvena definicija filosofije ne može izvesti iz istorije filosofije. To je dokaz, kaže autor, da je reč o predmetu koji je sam sebi za sve vreme svoga postojanja od 2500 godina — misaoni problem. Kao takav, ovaj predmet ne može do kraja biti oblikovan, o čemu svedoči i velik broj filosofskih škola od kojih je svaka pokušavala da pruži svoj odgovor na pitanje šta je filosofija i taj odgovor je uvek trebalo da proizade iz celine filosofije te škole. Međutim, svi ti naponi nisu dali željene rezultate, sem što su potvrdili činjenicu da je filosofija misaono poprište na kome se neprekidno vrše razgraničavanja i sučeljavanja. Zato je Bošnjak prikazao odgovore koje su na pitanje šta je filosofija dali neki značajni mislioci. Za Epikura je, na primer, filosofija neka vrsta oslobođenja i katarze od straha, za Spinozu sastavni deo dijaloga o individualnim i opštim pitanjima života, a za Marksa ljudski primeren način za radikalnu izmenu sveta. Bošnjak podseća na 11. tezu o

Fojerbahu, i iz nje izvlači Marksovu misao o uzajamnom prožimanju revolucije i filosofije kao bitnim elementima radikalne promene uslova života i društvenih odnosa ka humanim horizontima. Revolucija počinje u glavama filosa, kaže Marks, a to što se na taj način uobličilo kao program biće realizovano kad „teorijske potrebe budu neposredno i praktične potrebe”, što ukazuje na činjenicu da „nije dovoljno da misao stremi ostvarenju, već sama stvarnost mora stremiti prema misli”, drugim rečima, kako završava ovo ekspliciranje Marksove misli autor ove knjige, stvarnost društvenih odnosa i tendencije ljudi moraju se uputiti „prema filozofiji kao revolucionarnoj teoriji same prakse”.

Hajdeger je pokušao da odgovori na ovo pitanje u predavanju koje je nazvao „Šta je filosofija”. I ovaj mislilac tvrdi da se na pitanje može jedino odgovoriti iz celine filosofije i na samom početku kaže: „S tim pitanjem dodirujemo temu koja je vrlo široka, tj. ide u daljinu. Budući da tema ide daleko, ona ostaje neodređena. A jer je tema neodređena, možemo je razmatrati s najraznovrsnijih stajališta... Pretpostavimo da bismo mogli naći put i pitanje točnije odrediti. Odmah se postavlja vrlo težak prigovor protiv teme našeg razgovora. Ako mi pitamo: šta je to — filosofija, tada govorimo o filosofiji, Time što na taj način pitamo, očito je da smo na stajalištu koje je iznad, a to znači *izvan* filosofije. Ali cilj našeg pitanja je da uđemo unutra u filosofiju, da se u njoj zadržimo, da se ponašamo na njen način, tj. da „filosofiramo”. Put naših razgovora mora stoga imati ne samo jasan smjer, već nam taj smjer mora pružati i garanciju da se krećemo unutar same filosofije, a ne da vani lutamo oko nje. Put naših razgovora mora dakle biti takav da se to, o čemu filosofija radi, nas samih tiče, da nas to dodiruje, i to u našoj biti.”

Bošnjak se zadržava i na Blohovom određenju filosofije, ističući kao osnovnu misao da filosofija mora uvek biti konkretna u obliku utopije, ali i utopijska u odnosu na konkretno, što znači da se humano delovanje uvek mora kretati ka horizontima koji nam se kao ljudski cilj čine utopijskim. Bošnjak svoje izlaganje završava ekspliciranjem Marksova shvatanja slobode, naglašavajući da je sloboda društveno-istorijski i individualni način odnosa prema svetu i životu uopšte. Zato se ozbiljenje filosofije, u Marksovom smislu, može obaviti jedino u uslovima slobode za filosofsko mišljenje koje je način spoznaje istine o društvu i čoveku.

Na kraju kažimo i ovo: Bošnjakova knjiga, posvećena metodologiji filosofiranja, proističe iz celine njegove filosofije koja ide tragom Markso-

ve misli. Zato je ovo delo istaknutog zagrebačkog filozofa u prvom redu neophodan priručnik za sve one koji žele da razmišljaju o smislu života i filozofije — na način primeren filozofskom mišljenju. U tome je njen nezaobilazan značaj i njena zaista nesvakidašnja vrednost.

IN MEMORIAM

ALEKSANDAR ACKOVIĆ

Ovoga leta, posle kraće, teške i neizlečive bolesti umro je Aleksandar Acković — odgovorni urednik Trećeg programa, član Republičkog odbora Kulturno-prosvetne zajednice Srbije, predsednik Izdavačkog saveta časopisa „Kultura” i pre svega divan čovek, odan drug i pouzdan prijatelj.

Nekoliko podataka o njemu. Rođen je 1922. godine u Zaječaru. Sudbina mu nije bila naklonjena — ne samo zbog ovakvoga kraja, koji je dočekao izmučen bolešću i patnjama. Bio je aktivni učesnik NOB-a. Uhapšen je i deportovan u jedan od zloglasnih nacističkih logora. Doživeo je ipak kraj rata, pobedu Revolucije u svojoj zemlji i nastavio da se bori za ideje zbog kojih je doživeo u ratu velike patnje.

Odmah posle rata postaje sekretar Narodnog fronta u Zaječaru. Kasnije prelazi u Beograd, gde nastavlja svoj društveno-politički rad. Bio je član Komisije za idejna pitanja nauke i obrazovanja CK SK Srbije. Nosilac je više odlikovanja i ostalih priznanja.

Međutim, ono čemu se najviše posvetio i po čemu ćemo ga trajno pamtiti — to je novinarstvo. Novinarstvom se, u stvari, bavio od samog oslobođenja. Počeo je, negde 1945. godine, u listu Narodnog fronta Srbije „Glas”. To je bio period kada smo zajedno radili i kada sam imao prilike da se uverim kakav je to bio čovek, kakve je kvalitete nosio u sebi.

Bio je zatim urednik „Rada”, glavni urednik lista „Radnik”, komentator „Borbe”, a od 1956. godine nalazio se u službi u Radio Beogradu, u raznim programima i redakcijama.

Za njega se može reći da je bio ne samo vrlo talentovan novinar, nego novinar koji ima uvek živi smisao za događaje i vrednosti, prisutan do poslednjeg časa kod njega. Već teško bolestan,

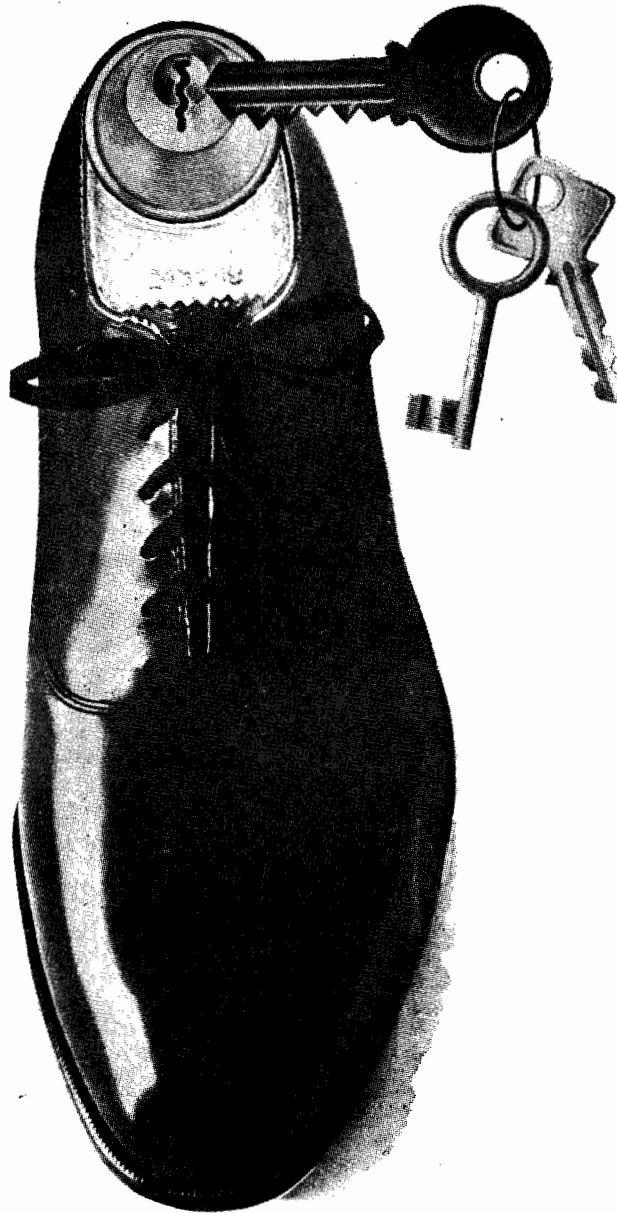
ostao je i dalje radoznao i živ, spreman za nove ideje — i da ih predloži, i da ih prihvati.

Napisao je veliki broj članaka, osvrti, eseja, studija u kojima je ispoljavao kvalitete svoje ličnosti, svoju političku angažovanost i spremnost da se bori za ideale Saveza komunista. To su one osobine koje su ga istakle na jedno od rukovodećih mesta u Radio-televiziji Beograd. koja mu je ukazala poverenje da bude osnivač i dugogodišnji urednik Trećeg programa. Treći program je predstavljao novinu, a uspeh tog programa je i lični uspeh Aleksandra Ackovića. Uporedo sa uređivanjem Trećeg programa, on pokreće i istoimeni časopis, koji se svojim kvalitetima izdvaja u našoj publicistici. Od samog početka, ovaj časopis je imao vrlo strog kulturni odnosno stvaralački kriterijum, a imao je i naglašen jugoslovenski karakter. Iz svog ličnog iskustva mogu da kažem da su kulturni radnici iz drugih kulturnih centara i iz drugih republika vrlo rado saradivali i u Trećem programu i u istoimenom časopisu.

Zbog svih tih svojih osobina, kao čovek, kao komunista i kao novinar koji je ostavio trajnog traga u našoj kulturi, svima nama koji smo saradivali sa njim ili bili njegovi lični prijatelji ostaće u dugoj i svetloj uspomeni.

VI DEO

SUMMARY

Dr. LJUBOMIR MADŽAR

THE ECONOMIC ASPECTS OF CULTURAL DEVELOPMENT

This analysis of the economic factors of cultural development is based on the view that the material conditions of cultural and artistic creativity are not the sole elements influencing corresponding results and achievements, but that they are of great importance for the development of culture and art.

The global indicators of cultural development are studied and it is noted that the resources which society has in various ways apportioned for culture and art has grown at a relatively rapid rate. In the period between 1965. and 1968. the total expenditure on cultural and educational activity grew at a rate of 26.4%, while the expenditure growth rate for artistic and entertainment activity grew by as much as 26.5%. Over the ensuing period from 1968 to 1971, these growth rates dropped insignificantly to 23.3% and 24.7% respectively. When one bears in mind the effects of inflation and the devaluation of money, however, one gets much lower rates: 18.4% and 18.5% for the period 1965—1968, and 9.3% and 10.5% for the ensuing three — year period. These rates, however, are higher than those of the social product, which resulted in a growth of the share of expenditure on these activities in the social product: the participation of expenditure on cultural and educational activities rose from 0.34% in 1965 to 0.51% in 1971, while the corresponding participation of expenditure on artistic and entertainment activity rose over the same period from 0.64% to 0.98%. Together, these two fields of activity increased their share in the social product from 0,98% to 1.49%.

At first glance, one has the impression that the material position of culture and art was systematically and rapidly improving. Closer study of the economic mechanism which determines the material position of these activities, however, shows that their relative expenses grew very rapidly, that this is the normal tendency in a growing economy and that the relative growth of resources at the disposal of these activities is more the result of increasing costs than of the increased scope of their work. An analysis of the specific indicators of the development of culture and art, which mostly concentrates on following the physical volume of the production of cultural goods and services, shows that the grow rates of individual activities, with the exception of radio and television, were basically

SUMMARY

modest. Similarly, it is noted that the productivity of labour increased at a rate far below the average for the economy and society as a whole, that culture and art are highly labor intensive and that their economic position, viewed through the participation of their own income in total expenses, is also unfavourable. A comparative analysis of personal incomes also indicates that the material position of culture and art is unenviable. Supplementary information on the economic position of these spheres of activity offers an analysis of the degree to which capacities are used, which is low, and shows systematic long-term tendencies towards further reduction.

Bearing in mind all the analysed dimensions of the economic position of culture and art, one comes to the conclusion that the spontaneous working of a decentralized mechanism, such as a socially non-regulated market for cultural and art goods and services, would not automatically lead to the attainment of the goals of cultural policy and that systematic social effort is required to build an effective instrument for steering the course of cultural development.

CONTENTS

THEMES

Rudi Supek

THE SOCIOLOGICAL IMPORTANCE OF AMATEURISM

A look at the sociological importance of amateurism, the roots of the crisis in amateurism today and the role of amateurism in the life of the individual and society as a whole.

8

Edward Sapir

CULTURE GENUINE AND SPURIOUS

17

Stevan Majstorović

THE FUNCTION OF SMALL CULTURES IN THE CULTURAL COOPERATION OF UNESCO

The report of the Yugoslav representative at the international seminar held in Finland in the second half of June, 1974.

43

Raymond Williams

BASE AND SUPERSTRUCTURE IN MARXIST CULTURAL THEORY

The author analyses existing models in marxist theories of culture (base and superstructure, totality, hegemony) and suggests his own model which determines the dominant culture and its relationship to residual culture and emerging culture. The text is carried from the *New Left Review*, 82, November—December, 1973, pages 3—16.

67

Svetislav Pavičević

LITERARY, AUDITORY AND VISUAL COMMUNICATION

What is communication; the possibilities of literary communication; the limits of literary communication (technical limits, traits of the creator of communication, level of the performer, lack of market, limits of medium values, function of mediation means, limits from the social sphere, scope for manifesting freedom, criteria of functionality).

85

234

Susann K. Langer

MAN AND ANIMAL: THE CITY AND THE HIDE

Translation of a chapter from the book *Modern Essays in English*, Little Brown, U.S.A., 1968.

103

RESEARCH

Dr. Ljubomir Madžar

ECONOMIC ASPECTS OF CULTURAL DEVELOPMENT

A summary of this article appears in the journal.

116

Snežana Medić

WHAT PARENTS MEAN BY A „GOOD CHILD“

This work empirically studies the desirability of individual traits in the personality of children as evaluated by parents — depending on the social, economic and cultural status of the parents (expressed by division into village and city and into several educational levels).

145

Čedomir Dragojević

CULTURAL NEEDS AND THE LEVEL OF INTEREST OF SECONDARY VOCATIONAL SCHOOL PUPILS

A study of the traits of cultural interests among secondary vocational school pupils in Požarevac through an analysis of the ways in which leisure time is used.

152

DOCUMENTS

CREATIVITY AND FREEDOM

Papers by workers in culture at the forum of the Xth Congress of the Yugoslav Communist League.

170

REVIEWS

Jelena Stakić

HOW TO SUCCEED AND INFLUENCE OTHERS

A review of the increasing number of private publications from the field of „psychological light literature“.

196

235

Dragoljub Gavarić

THE ASSEMBLY LITERARY YOUTH

A look at the work of the recently founded organization of Literary Youth of Serbia.

204

BOOK REVIEWS

Mirko Đorđević

ETUDES ON (I) RATIONALISM

A review of F. L. Mueller's book, *L'irrationalisme Contemporain*, ed. Payot, Paris.

208

Anka Bjelobaba

UNIVERSITY FACES CLOSING

A review of the Serbo-Croatian translation of J. Fourastie's book *Faillite de l'université?*. Gallimard, Paris, 1972.

218

Nikolaj Timčenko

ATTRIBUTES OF PHILOSOPHYCAL THOUGHT

A review of B. Bošnjak's book, *Philosophy. Introduction to Philosophycal Thought and Dictionary*, Naprijed, Zagreb, 1973.

224

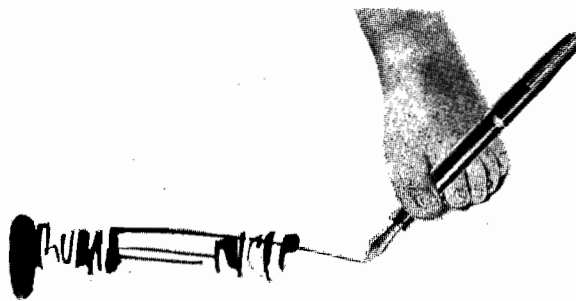
Stevan Majstorović

IN MEMORIAM: ALEKSANDAR ACKOVIC

229

SUMMARY

231

236

KULTURA

ČASOPIS ZA TEORIJU I SOCIOLOGIJU
KULTURE I KULTURNU POLITIKU

IZ SADRŽAJA

Rudi Supek

SOCIOLOŠKI ZNAČAJ AMATERIZMA

Edvard Sapir

KULTURA—PRAVA I PATVORENA

Stevan Majstorović

UNESKO I ULOGA MALIH NARODA
U KULTURNOJ SARADNJI

Rejmond Vilijams

BAZA I NADGRADNJA U MARKSISTIČKOJ
TEORIJI KULTURE

Dr Ljubomir Madžar

EKONOMSKI ASPEKTI
KULTURNOG RAZVITKA